

Carl Schmitt
**POJAM
POLITIKE**

POJAM POLITIKE

oduviek se nalazi među prvim pitanjima života u organiziranoj zajednici, koju nazivamo državom. Carl Schmitt profesor sveučilišta u Berlinu svojim označavanjem političkog momenta kao mogućnosti svrstavanja ne prijatelja i neprijatelja i primjenom toga shvaćanja na različite konkretne događaje, ne samo da je pokazao, kako se jedan apstraktni pojam može konkretno upotrijebiti, nego je imao i najjačeg odjeka u suvremenoj političkoj teoriji. Esej »Pojam politike« spada danas već u klasičnu književnost političke filozofije. Ali ne manje su od interesa i ostale razprave toga pisca, jer on i pri najjednostavnijem pitanju nastoji da prikaže načelna pitanja i sile, koje pokreću cjelokupnim političkim životom. Tu nam on daje analizu vremena između dva rata, 1918. i 1939. te prikazuje nove pojave, koje su se zbile na državnom i međudržavnom području. C. Schmitt zalazi u sva aktualna politička pitanja, te njegovi izvodi s oštrinom analize i prodornošću misli ostavljaju na nas najdublji utisak. Ova nam knjiga pokazuje kako se na znanstveni način razglabaju aktualne misli u suvremenoj političkoj teoriji.

Opremio: Vladimir Udatny

PROSVJETNO-POLITIČKA
KNJIŽNICA — NIZ B 7

CARL SCHMITT

DER BEGRIFF
DES POLITISCHEN

CARL SCHMITT

POJAM POLITIKE
I OSTALE RAZPRAVE

ZAGREB 1943

IZDANJE MATICE HRVATSKE

POJAM POLITIKE (1933.)

1.

POLITIČKO razlikovanje je zapravo razlikovanje između *prijatelja* i *neprijatelja*. Ono daje ljudskim radnjama i motivima politički smisao; na nj se konačno svede sve političke radnje i motivi. Stoga ono omogućuje i pojmovno određenje u smislu karakterističnog obilježja, kriterija. Ukoliko se ono ne može izvesti iz ostalih obilježja, odgovara ono na političkom području razmjerno samostalnim obilježjima ostalih oprečnosti: dobrom i zlom u moralnom, lepom i ružnom u estetskom, koristnom i štetnom u ekonomskom području. U svakom je slučaju ono *samostalno*, ne u smislu vlastitog novog stvarnog područja, koje bi bilo ravno moralnom dotično ostalim područjima, nego na taj način, da se ono ne temelji niti na nijednom od onih ostalih suprotnosti, niti na više njih, niti da se dade na njih svesti, niti da se pomoću njih dade zaniekati ili opovrći. Pa kad suprotnosti dobra i zla, lepog i ružnog ili koristnog i štetnog nisu bez daljnijega i jednostavno iste vrste, i ne mogu se izravno svesti jedne na druge, tada se nikako ne smije mnogo veća suprotnost između prijatelja i neprijatelja zamieniti ili pomiešati s kojom od onih ostalih suprotnosti.

Razlikovanje između prijatelja i neprijatelja označuje skrajnji intenzitet povezivanja ili razlučivanja. Ono može teoretski i praktički postojati, a da istodobno ne moraju doći do izraza sva ona moralna, estetska, ekonomska i ostala razlikovanja. Politički neprijatelj ne treba biti moralno rđav, on ne treba biti estetski ružan; on ne treba nastupiti kao gospodarski sutakmičar, pa se može čak pokazati koristno i unosno s njime praviti poslove. Ali on ostaje tuđin,

stranac. Mogućnost specifično političkih odnosa dana je time, da ne postoje samo prijatelji — oni, koji su istorodni s nama, koji su saveznici — nego i neprijatelji. Neprijatelj je u osobito snažnom smislu *eksistencijalno* tuđin i stranac, s kojim možemo u skrajnjem slučaju doći u *eksistencijalne sukobe*. Ovi se sukobi ne mogu riješiti niti s pomoću kakvog unaprijed određenog obćeg normiranja niti s pomoću presude »nezainteresirane« i prema tome »nepriistrane« treće osobe. Niti pitanje, da li postoji »skrajnji slučaj«, niti dalje pitanje, što je neobhodno nužno »kao skrajnje sredstvo«, da bi se obranila vlastita eksistencija i očuvalo vlastito biće — *in suo esse perseverare* — ne može odlučiti stranac. Stranac i onaj, koji je drugoga roda, može se izdavati za strogo »kritičnu«, »objektivnu«, »neutralnu«, »čisto znanstvenu« osobu i pod sličnim krinkama uplitati svoj strani sud. Njegova »objektivnost« samo je ili političko *zastiranje* ili podpuna *bezodnosnost*, koja promašuje sve što je bitno. Kod političkih odluka počiva čak i puka mogućnost izpravnog spoznavanja i razumijevanja, a time i ovlast da se kod toga govori i sudi, samo na eksistencijalnom sudioničtvu i sudjelovanju, samo na pravom *participatio*. Stoga mogu skrajnji slučaj sukoba *sami* među sobom riješiti *samo oni, koji u nje-mu sudjeluju*, napose svaki od njih može samo *sam* odlučiti, da li drugačija priroda stranca u konkretno predležecem slučaju znači niekanje obstojnosti vlastite vrste, i stoga se mora braniti i napadati ga, da bi se spasila vlastita, bivstvena vrsta života.

U psihološkoj stvarnosti lako se postupa s neprijateljem kao s rđavim ili ružnim stvorom, jer svako razlikovanje i svrstavanje, a naravno najviše političko razlučivanje kao najjače i najsnažnije, privlači u pomoć i upotrebljava za svoje svjestno opravdanje i obrazloženje sva moguća druga razlikovanja. To ne mienja ništa na samostalnosti i mjerodavnosti poli-

tičkog suprotstavljanja. Prema tome vrijedi i obrnuto: što je moralno rđavo, estetski ružno ili ekonomski štetno ne mora još stoga da bude neprijateljem; što je moralno dobro, estetski liepo i ekonomski korisno ne postaje već prijateljem u političkom smislu rieči. Samostalnost političkog djelovanja pokazuju se već u tome, da se može tako specifično suprotstavljanje, kao što je razlučivanje prijatelja od neprijatelja, razstaviti od ostalih razlikovanja i shvatiti kao nešto samostalnog.

2.

Rieči prijatelj i neprijatelj treba ovdje uzeti u njihovom konkretnom, eksistencijalnom smislu, a ne kao simboličke ili alegoričke načine govora, niti pomiešane i oslabljene gospodarskim, etičkim i ostalim predočbama, a najmanje u privatno-individualističkom smislu psihološki kao izraz posebničkih osjećaja i sklonosti. One imaju duhovno značenje, kao i svako obstojanje čovjeka, ali one ne predstavljaju »normativne« i »čisto duhovne« suprotnosti. Liberalizam je pokušao razriešiti neprijatelja obzirom na poslovnu stranu u običnog sutakmičara, a obzirom na duhovnu stranu u običnog diskutanta — u za njegov tipičnog dilemi između duha i ekonomike (o čemu ćemo potanje govoriti pod 9). U području čisto gospodarstvenom nema, istina, neprijatelja, nego samo sutakmičara, a u podpuno počudoređenom i etiziranom svijetu možda još samo diskutanta, s kojima se može o svemu govoriti. Može se to odbacivati i u tome nalaziti samo atavistički ostatak barbarskih vremena, da se narodi još uvijek svrstavaju stvarno prema prijatelju i neprijatelju; može se nadati, da će to razlikovanje jednoga dana podpuno nestati sa zemlje; može se držati svrsishodnijim i izpravnijim, da se iz odgojnih ili taktičkih razloga šuti o takvim neugodnim stvarima i da se tako ponaša, kao da uobće nema nepri-

jatelja — sve to tu ne dolazi u obzir. Ovdje se ne radi o fikcijama i normativnostima, nego samo o bivstvenoj zbilji i o stvarnoj mogućnosti ovoga razlikovanja. Možemo prihvaćati ili ne one nade o napredku i odgojna nastojanja; ali da se narodi stvarno svrstavaju prema suprotnosti između prijatelja i neprijatelja, da je ta suprotnost još i danas stvarna i za svaki političko postojeći narod dana kao stvarna mogućnost — to ne može zanijekati onaj, koji je pošten i razuman.

Neprijatelj nije sutakmičar ili protivnik obćenito uzevši. Neprijatelj nije ni suigrač, »antagonist« u krvavom natjecanju »agona«¹⁾ A najmanje je neprijatelj bilo koji posebnički protivnik, kojeg se mrzi iz osjećaja antipatije.²⁾ Neprijatelj je samo u neku ruku eventualna, t. j. prema stvarnoj mogućnosti, cjelina ljudi, koja se bori za svoju egzistenciju, i koja stoji nasuprot isto takove cjeline. Neprijatelj je dakle samo *javni* neprijatelj, jer sve, što se odnosi na takovu cjelinu ljudi, koja se bori i koja se probija, a napose na cijeli narod, postaje time *javno*. Neprijatelj je *hostis*, ne *inimicus* u širem smislu: *πολέμιος* a ne *ἐχθρός*³⁾ Njemački jezik, kao i ostali jezici ne

¹⁾ A. Baeumler tumači Nietzscheov i Heraklitov pojam borbe sasvim agonalnim pojmom. Pitanje je: odakle dolaze neprijatelji u Walhallu? H. Schaefer »Staatsform und Politik« (1932) ukazuje na »agonalno temeljno obilježje« grčkog života; čak i kod krvavih sukoba Grka s Grcima bila je borba samo »agon«, a protivnik samo »antagonist«, suigrač ili suparnik, a ne neprijatelj, pa stoga završetak takmičenja i nije bilo sklapanje mira (*εἰρήνη*). Ovo je shvaćanje prestalo tek s peloponeskim ratom, kad se je razvilo političko jedinstvo Helena. Velika metafizička suprotnost između *agonalnog* i *političkog* mišljenja dolazi do izražaja u svakom dubljem razpravljanju o ratu.

²⁾ »Glas mržnje protiv Englezke«, koji se začeo i proširio za vrijeme svjetskog rata u Njemačkoj, ne potječe ni od njemačkog vojnika ni od njemačkog političara.

³⁾ Kod Platona, »Država«, knjiga 5. pogl. 16. jako je naglašena suprotnost između *πολέμιος* i *ἐχθρός*, ali povezana i

poznaju razliku između privatnog i političkog »neprijatelja«, tako, da tu lako dolazi do mnogih nesporazumaka i krivotvorenja. Mnogo navađamo mjesto »ljubite vaše neprijatelje« (Matija, 5, 44, Luka 6, 27) kaže »diligite *inimicos* vestros«, *ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν*, a ne: diligite *hostes* vestros; o političkom neprijatelju ni spomena. Uostalom, koliko ja znam, u tisućgodišnjoj borbi između kršćanstva i islama nikada nije palo na pamet nijednom kršćaninu, da Europu mora namjesto braniti, izručiti islamu iz ljubavi prema Saracenima ili Turcima. Neprijatelj u političkom smislu nije potrebno posebničko i osobno mrziti, i tek u oblasti posebničkog ima smisla ljubiti svoga »neprijatelja« t. j. svoga protivnika. Ono mjesto u bibliji dodiruje političku suprotnost još manje, nego što možda ukida suprotnost između dobrog i rđavog ili liepog i ružnog. A prije svega ono ne kaže, da se političke neprijatelje svoga naroda mora držati za političke prijatelje i da ih se mora podpo-
magati protiv vlastitog naroda.

Politička suprotnost je najsnažnija i najskrajnija suprotnost i svako konkretno suprotstavljanje tim je više političko, što se više približuje skrajnjoj točki svrstavanja na prijatelj — neprijatelj. Bit političkog jedinstva sastoji se u tome, da unutar tog jedinstva izključuje to skrajnje suprotstavljanje. Država, koja za europsku poviest posljednjih stoljeća pokazuje kla-

s drugom oprekom između *πόλεμος* (rat) *στραίς* (pobuna, ustanak, građanski rat). Za Platona je samo rat između Helena i barbara (»koji su od prirode neprijatelji«) zaista rat, dok su mu ratovi između Helena *στάσει* (što bi mogli bliedo prevesti »razdor«). Tu dodazi do izraza misao, da narod ne može voditi rat protiv samog sebe i da »građanski rat« znači samo krvarenje, a ne možda stvaranje nove države ili čak naroda. Pojam *hostis* najbolje se opisuje definicijom iz rječnika: *Hostis is est cum quo publice bellum habemus... in quo ab inimico differt, qui est is, quocum habemus privata odia. Distingui etiam sic possunt, ut inimicus sit qui nos odit; hostis qui oppugnat.*

sični lik političkog jedinstva, traži stoga da usredotoči kod sebe sve političke odluke, kako bi time dovela do unutarnjeg umirenja. To opravdava razšireni jezični običaj, kojim osobito dobro govore pravnici državnog prava, a koji izjednačuje političko s državnim, i državno s političkim. Na taj način nastaju različita rješenja rieči »političko«, već prema stupnju blizine k prvotnoj političkoj odluci. Napose se *unutar* države kao organiziranog političkog jedinstva, koje kao cjelina odlučuje za sebe o prijatelju i neprijatelju, *pokraj prvotnih* političkih odluka, koje su državi pridržane i pod zaštitom i pod sjenom odluke, koju je ona doniela, dadu zamisliti mnogobrojni nuzgredni pojmovi »političkog«, koji su obilježeni odnošenjem na neku postojeću državu. Može se na pr. suprotstaviti »stranačko-političkom« držanju »državno-političko«. Može se također govoriti i o vjerskoj politici, školskoj politici, občinskoj politici, društvenoj politici i t. d. države. Ovdje stupa u pozadinu suprotnost prijatelj-neprijatelj, jer se tu radi o suprotnosti unutar političkog jedinstva, u kojem vlada mir. Ipak i tu uvijek ostaje suprotnost i antagonizam unutar države konstitutivnim za pojam politike — koji je doduše, relativiran postojanjem političkog jedinstva države, koje obuhvaća sve suprotnosti.⁴⁾ Ali ostaje otvoreno pitanje, da li predloži kod takovih opreka samo »agonalno« takmičenje, koje potvrđuje zajedničko jedinstvo, ili da li se već javlja sklonost prema pravom suprotstavljanju između prijatelja i neprijatelja t. j. latentnom građanskom ratu, što dovodi do niekanja političkog jedinstva.

⁴⁾ Tako postoji »društvena politika« tek odkada je jedna politički uvažena klasa podigla svoje »društvene« zahtjeve; karitativna se djelatnost, koja se davala u prijašnje doba sirotinji i biednicima, nije osjećala kao socialno-politički problem i nije se tako ni zvala. Isto tako imademo crkvenu politiku samo ondje, gdje je postojala crkva kao politički važni suparnik.

Još dalje vrste »politike«, koje se izrođuju do *parazitstva*, razvijaju se tamo, gdje neku veliku političku odluku pomrsuju žestoke privatne opreke. Ovdje je od svrstavanja na neprijatelja i prijatelja preostalo još samo gledište suparničtva (rivaliteta), koje se očituje u različitim taktičkim potezima i različitim spletkama i intrigama sviju vrsti, i kome se mogu još kao »politika« ukazati najčudnovatiji poslovi i manipulacije.

No već uobičajeni način govora izrazuje čak i tamo, gdje se sasvim izgubila sviest o »ozbiljnosti slučaja«, da se obilježje političkih odnosa nalazi u odnosu na neko konkretno suprotstavljanje. Dvie činjenice, koje možemo bez daljnega ustanoviti, pokazuju nam dnevno ovu očitu osobinu političkog.

Prvo: svi politički pojmovi, predodbe i rieči su *polemičkog* smisla; oni imadu pred očima konkretnu oprečnost, vezani su na konkretno stanje, kojeg je skrajnja posljednica svrstavanje (koje se iziće u ratu ili revoluciji) na prijatelja i neprijatelja, pa postaju praznim i sablastnim abstrakcijama, kad odpadne to stanje. Rieči kao država, republika⁵⁾, društvo, klasa, te nadalje: božjom milošću (nasuprot milosti pape ili naroda), suverenost, pravna država, absolutizam, diktatura, plan, neutralna ili totalitarna država, marksizam, proletarijat i radnik ne mogu se razumjeti, ako se ne zna, koga se in concreto tom rieči misli, protiv koga se bori, nieće, opovrgava.⁶⁾ A i to, što znači »pravo«, »poredak«, i »mir«, određeno je konkretno s pomoću neprijatelja. Polemički karakter

⁵⁾ Na pr. Machiavelli naziva sve države republikama, koje *nisu* monarhije; time je on odredio do dana današnjega definiciju. Liberalno-demokratski državopravni teoretičar Richard Thoma definira demokraciju kao nepriviligiranu državu, kako bi mogao svrstati sve nedemokracije u »privilegirane države«.

⁶⁾ I tu su moguće različite vrste i stupnjevi polemičkog značaja, ali se uvijek može prepoznati ono, što je bitno

ovladava prije svega i u načinu izražavanja, kako rieči »politički«, tako osobito čak i rieči »nepolitički«. Koji puta se protivnika označuje kao »nepolitičkog« (u smislu tuđeg od svieta, onoga, koji krivo shvaća konkretno); koji put ga se nastoji obratno obezvrijediti kao »političkog«, kako bi time sami od njega odskočili »kao nepolitički« (u smislu čisto objektivnom, čisto znanstvenom, čisto moralnom, čisto pravnom, čisto estetskom, čisto ekonomskom ili na temelju sličnih polemičkih čistoća).

Drugo: u pluralističkoj stranačkoj državi t. j. u kojoj je prevladalo mnoštvo različitih stranaka (kako je to bilo na pr. u Njemačkoj od 1919. do 1932.), izjednačuje se rieč »političko« s rieči »stranačko-političko«. Neizbježiva »neobjektivnost« svih političkih odluka, koja je samo odraz razlikovanja na prijatelja — neprijatelja, što je svojstveno svakom političkom držanju, očituje se tada u biednim oblicima i pogledima stranačko-političkih davanja položaja i politici unosnih mjesta; zahtjev za »depolitiziranjem«, koji je iz toga nastao, znači samo prevladavanje stranačkog političkog momenta, dakle samo odstranjivanje stranačkog politiziranja. Do ove jednačbe: političko = stranačko-političko dolazi se kada se stranka stavlja nad državu i narod, i kada važi »pr-

polemičko u političkoj tvorbi rieči i pojmova. Terminološka pitanja postaju time politički najvažnijim stvarima: neka rieč ili neki izraz mogu istodobno biti odraz, znak, izraz i oruđe neprijateljskog obračunavanja. Socialista Karl Renner naziva na pr. najamninu, koju mora plaćati najamnik vlasniku kuće, »tributom« i stvara tom rieči oružje za klasnu borbu i građanski rat. Većina njemačkih pravnih naučenjaka, sudaca i odvjetnika odklanjali bi takvo nazivanje kao nedozvoljeno »politiziranje« privatnopravnih odnosa i kao smetanje »čisto pravnog«, »čisto jurističkog«, »čisto znanstvenog« razpravljanja, jer je za njih pitanje »pozitivno pravno« odlučeno, što samo znači, da oni priznaju političku odluku države. Obratno: mnogobrojni socialisti druge internacionale i dnevno

venstvo nutarnje politike«. Tada gubi ideja obuhvatnog političkog jedinstva (»države«), koje relativira sve političke stranke u državi i njihove oprečnosti, svoju snagu i unutarnjo-političke suprotnosti zadobivaju stoga jaču žestinu od zajedničke vanjsko-političke suprotnosti prema nekoj drugoj državi. Ako su unutar neke države stranačko-političke suprotnosti stvarno postale »političkim suprotnostima«, tad je postignut skrajnji stupanj »nutarnjo-političkog« niza t. j. mjerodavna su za oružana obračunavanja nutarnjo-politička, a ne više vanjsko-politička svrstavanja na prijatelja i neprijatelja. Stvarna mogućnost borbe, koja uvijek mora postojati, da bi se moglo govoriti o politici, ne odnosi se kod takvog »prvenstva nutarnje politike« dosljedno više na rat između organiziranih narodnih jedinica (država ili imperija), nego na građanski rat.

3.

K pojmu neprijatelja pripada mogućnost oružane borbe, koja leži u području stvarnoga, a to znači ovdje rat. Kod te rieči ne smijemo se obzirati na sve slučajeve promjene ratne i oružane tehnike, koja je podvrgnuta povijesnom razvitku. Rat je oružana borba između organiziranih političkih jedinica, građanski rat oružana borba unutar neke organizirane

novinstvo »politike« izpunjavanja« polagali su vrijednost na to, da se ne označe plaćanja, na koja je naoružana Francuzka prisilila razoružanu Njemačku, kao »tributi«, nego da se govori samo o »reparacijama«. »Reparacije« čine se jurističkim, pozitivnijim, nepolemičkim, nepolitičkim i miroljubivijim nego »tributi«. Ali ako pobliže razmotrimo, »reparacije« su još polemičnije i prema tome i političke, jer ta rieč politički iskorišćuje jedan pravni pa čak i moralni sud o nevrjednosti, kako bi se pobjeđenog neprijatelja podvrglo prinuđenim plaćanjima, a istodobno i pravno i moralno diskvalificiralo. U svakom je slučaju od 1919. do 1932. postalo pitanje, da li treba reći »tributi« ili »reparacije«, spornim predmetom nutarnjo-političke opreke u Njemačkoj.

jedinice (ali koja baš time postaje problematičnom). Bitno pri pojmu oružja jest, da se tu radi o sredstvu, koje služi za tjelesno ubijanje ljudi. Isto tako, kao što treba razumjeti riječ neprijatelj, treba tu razumjeti riječ rat u smislu bivstvene prvotnosti. Ona ne znači nepolitičko-agonalno natjecanje, niti puku utakmicu, niti tobože »čisto duhovnu« borbu diskusije, a najmanje simboličko »hrvanje«, koje konačno bilo kako svaki čovjek uvijek izvodi, jer je već tako cijeli ljudski život »borba« i svaki čovjek »borac«. Pojmovi prijatelj, neprijatelj i rat dobivaju svoj stvarni smisao time, da se napose odnose na stvarnu mogućnost tjelesnog ubijanja i taj odnos zadržavaju. Rat sledi iz neprijateljstva, jer je ono bivstveno niekanje drugog bića. Rat je samo izvanje ostvarivanje neprijateljstva. On ne treba da bude ništa svakodnevno, ništa normalno, ne treba ga se niti osjećati kao nešto idealno ili poželjno, ali mora obstojati kao stvarna mogućnost tako dugo, dok pojam neprijatelja imade smisla.

Političko ne leži u samoj borbi, koja imade opet svoje vlastite tehničke, psihologijske i vojničke zakone, nego u držanju, kojeg određuje stvarna mogućnost rata, u jasnom spoznavanju vlastitog, time određenog, položaja sa zadatkom točno razlikovati prijatelja i neprijatelja. Nije to nipošto tako, kao da ne bi političko bivstvovanje bilo ništa drugo nego krvava prepirka ili svako političko djelovanje vojničko borbeno djelovanje. Niti kao da bi neprestano svaki narod prema svakom drugom stalno bio stavljen pred alternativu prijatelj ili neprijatelj, i kao da ne bi moglo ono, što je politički izpravno, leži u izbjegavanju rata. Dana definicija politike nije ni huškačka ni militaristička, ni imperialistička, ni pacifistička. Ona ne predstavlja ni pokušaj da se rat ili revolucija iztakne kao »društveni ideal«, jer rat ili revolucija, i onda

kad svrše s uspjehom, nisu ni »socialni« ni »idealni«. Vojnička borba, sama za sebe promatrana, nije »nastavak politike s drugim sredstvima«, kako se većinom netočno navodi slavna riječ Clausewitz⁷⁾, nego borba imade svoja vlastita strategijska, taktička i ostala pravila i gledišta, ali koja sva pretpostavljaju, da već postoji politička odluka, tko je neprijatelj. Ne odlučuje vojnik, tko je neprijatelj, nego političar. Čim je vojnička borba započela, suprotstavljaju se borci i sudionici u ratu otvoreno kao neprijatelji, a obično čak i po »uniformi« vidljivo označeni kao protivnici, pa razlikovanje između prijatelja i neprijatelja nije više politički problem, kojeg bi imao zaraćeni vojnik riješiti. Čisti vojnik (za razliku od ratnika) naginje prije tome, da rat učini utakmicom i da iz političkog držanja pređe u agonalno. Na tome se temeljitost izreke, koju je rekao neki englezki diplomat: političar je za borbu izvježbaniji od vojnika, budući da se političar bori cijeli svoj život, a vojnik samo izuzetno.

Rat nije nikako cilj i svrha ili čak možda sadržaj politike, ali je on ipak *pretpostavka*, koja je kao stvarna mogućnost uvijek prisutna, i koja na osobit

⁷⁾ Clausewitz (Vom Kriege, III. dio) kaže: »Rat nije ništa drugo nego nastavak političkog saobraćanja upotrebom drugih sredstava... Rat je za njega »puko oružje politike«. To on i jest, ali time još nije iscrpljeno njegovo značenje za spoznavanje biti politike. Ako točnije razmotrimo, nije uostalom kod Clausewitza rat jedan od mnogih »oruđa, nego »ultima ratio« svrstavanja na prijatelje i neprijatelje. Rat imade svoju vlastitu »gramatiku« (t. j. vojničko-tehničku posebnu zakonitost), ali politika ostaje njegov »mozak«; on nema »vlastite logike«. Naime ovu on može dobiti samo iz pojmova prijatelj i neprijatelj, a tu srž svake politike izjavljuje rečenicom: »Ako rat pripada politici, preuzet će njen značaj. Što je ona veličanstvenija i moćnija, bit će takav i rat, i to se može penjati do takve visine, gdje rat dospjeva do svog absolutnog lika«. Rat može biti, već prema stupnju neprijateljstva, više ili manje ratom.

način određuje ljudsko djelovanje i mišljenje te time uzrokuje specifično političko vladanje. Stoga razlikovanje na prijatelja i neprijatelja nikako nema značenje kao da neki narod mora vjčno biti prijatelj ili neprijatelj nekog drugog naroda, ili da je neutralnost nemoguća ili politički nesmislena. Samo taj pojam neutralnosti, kao i svaki politički pojam, stoji isto tako u sjenci te stvarne mogućnosti svrstavanja na prijatelja i neprijatelja, pa kad bi na zemlji bila samo neutralnost, tada ne bi bio kraj samo ratu, već i samoj neutralnosti; isto tako, kako je svaka politika, pa i politika izbjegavanja rata, pri kraju, ako uobće odpadne stvarna mogućnost ratova. Mjerodavna je uvijek samo mogućnost tog odlučnog slučaja, stvarnog rata, i odluka o tome, da li je taj slučaj nastupio ili ne. Da do tog slučaja dolazi samo izuzetno, ne ukida njegovu odlučujuću značajku, nego je tek osniva. I ako danas ratovi nisu tako brojni i svagdanji kao nekoć, ipak su u istoj ili još većoj mjeri porasli u totalnoj snazi, koja sve smlavljuje, kako su u brojčanoj učestalosti i svagdanjosti opali. I danas je slučaj rata još »ozbiljniji slučaj«. Može se reći, da i tu, kao i drugdje, upravo iznimni slučaj imađe osobito odlučno značenje i otkriva srž stvari. Jer tek se u ratu pokazuje skrajnja dosljednost političkog svrstavanja na prijatelje i neprijatelje. Iz perspektive ove skrajnje mogućnosti zadobiva život ljudi svoju osebujnu političku napetost.

Sviet, u kome bi mogućnost rata bila bezuvjetno odstranjena, ili podpuno nestala, a zemaljska kugla konačno pacifizirana, bio bi sviet bez razlikovanja prijatelja od neprijatelja, i prema tome sviet bez politike. Moglo bi u njemu biti možda poneke vrlo zanimljive opreke i suprotnosti, suparničtva i intrige svake vrste, ali smisleno ne bi bilo nikakvih suprotnosti, na temelju čega bi se mogla od ljudi zahtijevati žrtva u njihovim životima i na temelju čega bi ljudi

bili ovlašteni, da liju krv i da ubijaju druge ljude. I ovdje nas se ne tiče, obzirom na određenje pojma politike, da li se takav sviet bez politike želi kao idealno stanje. Pojava političkog dade se shvatiti samo u odnosu na stvarnu mogućnost svrstavanja na prijatelje i neprijatelje, svejedno, kakvo ocjenjivanje politike odatle proiztiče sa strane vjere, morala, estetike, ekonomije. Rat kao skrajnje političko sredstvo očituje samo ono, što već leži na dnu svake političke predočbe, naime da je razlikovanje na prijatelje i neprijatelje stvarnost. Prema tome rat imađe samo tako dugo smisla, dok to razlikovanje stvarno postoji u čovječanstvu, ili dok je bar stvarno moguće.

Naprotiv bi rat, koji bi se vodio iz »čisto« vjerskih, »čisto« moralnih, »čisto« pravnih ili »čisto« ekonomskih motiva, bio bez ikakvog smisla. Iz osobitih suprotnosti ovih područja ljudskog mišljenja ne dade se izvesti svrstavanje na prijatelja i neprijatelja, a prema tome ni rat. Rat ne treba da bude niti šta pobožnog, niti šta moralno dobrog, niti šta rentabilnog; u doba, koje svoje metafizičke suprotnosti zastire moralno ili ekonomski, vjerojatno nije on ni jedno od toga. Ta jednostavna istina većinom se time zapliće, da se vjerske, moralne i druge suprotnosti uzdižu do političkih suprotnosti i da mogu dovesti do odlučnog borbenog svrstavanja na prijatelje i neprijatelje. Ako se oživotvori to borbeno svrstavanje, tada mjerodavna opreka nije više čisto vjerske, moralne ili ekonomske prirode, nego političke. Pitanje je tada uvijek samo, da li je takvo svrstavanje na prijatelje i neprijatelje stvarna mogućnost ili zbilja ili to nije, svejedno, kakvi su ljudski motivi to potakli.

Ništa ne može izbjeći toj dosljednosti političkog momenta. Ako bi pacifističko protivljenje ratu bilo tako jako, da bi ono natjeralo u ratnu borbu pacifiste protiv nepacifista, u »rat protiv rata«, time bi se

dokazalo, da ono imade zaista političku snagu, jer je dovoljno snažno, da svrstava ljude na prijatelje i neprijatelje. Ako bi volja, da se sprieči rat, bila tako jaka, da se ne bi uztezala ni od samog rata, time bi ona upravo postala političkim motivom, t. j. ona potvrđuje, iako samo kao skrajnju možebitnost rat, a time čak i smisao rata. To izgleda osobito zamamljivom vrstom opravdanja ratova. Rat se tada odigrava u obliku »konačno zadnjeg rata čovječanstva«. Takovi su ratovi nužno osobito okrutni i bezdušni ratovi, jer oni, pošto idu dalje od političkog momenta, snižuju neprijatelja istodobno u njegovim moralnim i drugim kategorijama i čine ga neljudskom nakazom, protiv koje ne samo da se treba braniti, nego koju se mora i konačno dotući. Dakle, koja nije samo neprijatelj, kojega moramo natrag baciti u njegove granice. Na mogućnosti takovih ratova pokazuje se osobito jasno, da i danas još rat postoji kao stvarna mogućnost; a do toga jedino stoji kod razlikovanja prijatelja i neprijatelja i kod spoznavanja političkog momenta.

4.

Svaka vjerska, moralna, ekonomska, narodna ili koja druga suprotnost preobrazuje se u političku suprotnost tada, kada ide toliko daleko da djelotvorno svrstava ljude na prijatelje i neprijatelje. Kakva vjerska zajednica, koja kao takova vodi rat bilo protiv pripadnika drugih vjerskih zajednica, bilo da ide na kakove druge vojne pohode, postala je iznad vjerske zajednice političkom jedinicom. Ona je i tada politička veličina, ako imade samo u negativnom smislu mogućnost utjecanja na onaj odlučni događaj, ako može zabranom, koju izdaje svojim pripadnicima, spriečiti rat, t. j. mjerodavno zaniekati neprijateljske osobine nekog protivnika. Isto vrijedi i za kakvo društvo, koje počiva na gospodarskim temeljima, na

pr. za kakav industrijski koncern ili sindikat. I »klasa« u marksističkom smislu rieči prestaje da bude nešto čisto ekonomskog i postaje političkom veličinom, kad dospije do te odlučne točke t. j. kada ozbiljno shvati klasnu »borbu« t. j. građanski rat, te kada postupa s klasnim protivnikom kao s pravim neprijateljem i kada se bori protiv njega bilo kao država protiv države bilo u građanskom ratu unutar države. Prava borba se tada ne odvija više nužno prema ekonomskim zakonima, nego imade — uz borbene metode u najužem vojničko-tehničkom i revolucionarno-tehničkom smislu — svoju političku nužnost i orijentiranje, saveze, sporazume i t. d. Ako se dogodne u nekoj državi borbena organizacija »proletariata« političke moći, nastaje »proleterska« država, koja nije ništa manje politička tvorevina od nacionalne države, od svećeničke države, trgovačke države ili vojničke države, činovničke države ili bilo koje druge, koja je obilježena svojim državotvornim slojem. Ako bi uspjelo cijelo čovječanstvo svrstati prema suprotnosti proletera i buržuja kao prijatelje i neprijatelje u proleterskim i kapitalističkim državama, i kad bi tada nestala sva druga svrstavanja na prijatelje i neprijatelje, pokazala bi se podpuno stvarnost političkog momenta, koju bi zadobili ovi u prvi čas tobože »čisto« ekonomski pojmovi. Ali ako dosiže politička snaga neke klase ili bilo kakve skupine u državi samo dotle, da ona može spriečiti svaki rat, koji se vodi prema inozemstvu, a da sama nema sposobnosti ili volju, da preuzme državnu vlast, da sama po sebi razlikuje prijatelja od neprijatelja i onda, kad je nužno da vodi rat, tada se razara političko jedinstvo.

Politički moment može vući svoju snagu iz najrazličitijih područja ljudskog života: iz vjerskih, gospodarskih, moralnih i ostalih opreka; on ne označuje vlastito stvarno područje, koje bi odgovaralo tim

oprekama, nego *stupanj jakosti* povezivanja ili razlikovanja ljudi. Motivi za ovo mogu biti vjerske, narodnostne (u etničkom ili poviestnom smislu), gospodarske ili druge koje vrste i mogu uzrokovati u različito vrijeme različite veze i odvajanja. Stvarno svrstavanje na prijatelje i neprijatelje je po svojoj biti tako snažno i odlučno, da nepolitička suprotnost u istom trenu, u kojem prouzrokuje ovo svrstavanje, stavlja u pozadinu svoje dosadašnje »čisto« vjerske, »čisto« gospodarske, »čisto« kulturne kriterije i motive, te se podvrgava podpuno novim, osebnim uvjetima i posljedicama (a koje su, ako ih gledamo s »čisto« vjerske ili »čisto« gospodarske ili s koje druge »čisto« polazne točke, vrlo često nedosljedne i »iracionalne«) sada nastalog političkog stanja. Političko je svrstavanje ono, kojeg određuje kakav ozbiljni slučaj. Stoga je političko jedinstvo uvijek tako dugo, dok uobće postoji, mjerodavno, totalno i suvereno. »Totalno« je ono, jer prvo, svaka stvar može biti potencijalno politička i stoga je mogu pogoditi političke odluke; i drugo, jer se čovjeka pri sudjelovanju u političkom životu podpuno i eksistencijalno obuhvaća. Politika je sudbina. S pravom je veliki državopravni teoretičar Hauriou i pravoznanstveno vidio obilježje političke veze u tome, da ona čovjeka *podpuno* obuhvaća. Dobar kamen kušnje za politički značenje neke zajednice leži stoga u praksi *prisega*, čiji se pravi smisao satoji u tome, da se čovjek *podpuno* založi, dotično da se prisegom vjernosti učini »prisegom srodan« (i to eksistencijalno). *Suvereno* je političko jedinstvo u smislu, da odluka o mjerodavnom slučaju, i onda, kad je to iznimni slučaj, pojmovo nužno uvijek njemu pristoji. Rieč »suverenost« ima tu smisao kakav treba. Ona nam nipošto ne kaže, da se svaka pojedinost života svakog čovjeka, koji pripada nekoj političkoj jedinici, odlučuje i nalaže s političke strane, ili da centralistički

sistem treba uništiti svaku drugu organizaciju ili korporaciju. Može biti, da su gospodarski obziri jači nego sve ostalo, što želi vlada gospodarski tobože neutralne države; isto tako lako nalazi u vjerskom osvjedočenju svoju granicu moć vjerski tobože neutralne države. Važan je uvijek samo slučaj sukoba. Ako su gospodarske, kulturne ili vjerske protusnage tako jake, da one mogu odlučiti same po sebi o ozbiljnosti slučaja, tada su se one upravo uključile u novu substancu političkog jedinstva. Ako nisu dovoljno jake da spriječe rat, koji je zaključen protiv njihovih probitaka i načela, tada se pokazuje, da nisu postigle odlučnu točku političkog momenta. Ako su dovoljno jake da spriječe rat, koji je protivan njihovim probitcima ili načelima, ali nisu dovoljno snažne, da same po sebi odluče o ratu — tipično stanje pluralističke stranačke države, koja životari u naizmjeničnim koalicijama i kompromisima — ne postoji više jedinstvena politička veličina. Kako god to bilo: poradi orijentiranja prema mogućem ozbiljnom slučaju stvarne borbe protiv stvarnog neprijatelja, političko jedinstvo nužno je ili takvo jedinstvo, koje je mjerodavno za svrstavanje na prijatelje i neprijatelje, i u tom (a ne u kakvom absolutističkom) smislu suvereno, ili ono uobće ne postoji.

Kad se je spoznalo, kakvo veliko političko značenje pripada gospodarskim društvima u državi i napose, kad se opazilo porast sindikata, protiv čijeg su gospodarskog političkog sredstva, štrajka, bile stare države prilično nemoćne, nešto se ubrzo izrekla smrt i konac države. To se desilo, koliko znam, kao sviestno naučavanje tek počev od 1906. i 1907. i to kod francuzkih i talijanskih sindikalista.⁸⁾ Oni su dali poticaje

⁸⁾ »Cette chose énorme... la mort de cet être fantastique, prodigieux, qui a tenu dans l'histoire une place si colossale: l'Etat est mort.« E. Berth, čije ideje potječu od Georgesa Sorela, u Le mouvement socialiste, 1907.

»pluralističkoj« nauci o državi; njihova temeljna dogma bila je ista, koju su zastupali i neki njemački državni teoretičari, napose škola Otta von Gierkea: »bitna jednakost svih ljudskih društava«; njihov filozofski temelj i politička teologija »pragmatizam« američkih filozofa kao na pr. Williama Jamesa, koji su potrebu za posljednjim jedinstvom, za »kozmosom« i za »sistemom« držali za praznovjerje i preostatak sredovjekovne skolastike. Odatle se sastavila politička nauka i program »pluralizma«. On najbolje odgovara drugoj socialističkoj internacionali, koje je način mišljenja uglavnom ostao liberalan. Za konsekvantni liberalizam postoji samo jedna stvarnost, pojedinac, a kao cjelina samo čovječanstvo. Borbena klasa, koju komunista shvaća kao stvarnost, postaje za pluralističko naučavanje slobodnim, političko neutralnim sindikatom i jednom od više političkih stranaka. »Društveni život« pojedinaca ima podlogu u mnoštvu društava, udruga, društvenih veza svake vrste, koje ne trebaju da imaju iza sebe nikakvo »najveće jedinstvo«, i koje se, štoviše, uzajamno relativiraju i time sprečavaju, da pojedinac ne izgubi svoju liberalnu nadmoćnost. Tako živi pojedinac u mnogim različitim društvenim vezama i svezama kao član kakve vjerske zajednice, naroda, sindikata, političke stranke, obitelji, športskog kluba, države i mnogih drugih »udruženja«, koja na njega utječu od slučaja do slučaja s različitom jakošću i koja ga obavezuju »pluralitetom vjernosti i lojalnosti«, a da se ne može reći ni za jednu od tih veza, da je ona bezuvjetno mjerodavna i suverena. Što više, mogu se različita »društva«, svako na svom različitom području, pokazati kao jača, i sukob između veza lojalnosti i vjernosti može se odlučiti samo od slučaja do slučaja. Može se na pr. zamisliti, da će članovi nekog sindikata, ako on preporuča, da se ne ide više u crkvu,

ipak ići u crkvu, ali u isto vrijeme ne će poslušati zahtjev, koji bi izdala crkva, da izstupe iz sindikata. Na toj teoriji je samo jedno zanimljivo — što se uostalom moglo vidjeti i u pluralističkoj stranačkoj državi, koja je vladala od 1919. do 1932. u Njemačkoj — da su naime crkve i sindikati u jednakoj ravni. Obe kategorije su zapravo tipična društva. Političko-polemički smisao te originalne sveze između crkve i sindikata lako se prepoznaje: oboje nastupaju u zajedničkoj suprotnosti protiv države.) Poviestni događaj, koji nam zato daje, kako se čini, zgodan primjer, je Bismarckov istodobni i jednako neuspjeli postupak protiv katoličke crkve i socialista. U »kulturnoj borbi« protiv rimske crkve pokazalo se, da čak ni država neslomive snage, kao što je bilo Bismarckovo carstvo, nije svemoćna; a isto tako nije ta država pobiedila u borbi protiv socialističkog radništva niti je bila sposobna da na gospodarskom području

*) Neville Figgis u svojoj knjizi »Churches in the modern State« London, 1913, kaže, da srednjovjekovna borba između crkve i države t. j. između pape i cara, dotično još točnije: svećeničkog staleža i svjetovnog staleža nije bila borba između dvaju »društava«, nego građanski rat unutar istog jedinstva; al; danas dva puka, duo populi, stoje jedan nasuprot drugome! Čini mi se, da je ta tvrdnja zgodno polazište, da bi se spoznalo, da je problem crkva-carstvo sasvim drugi, nego problem crkva-država. Obzirom na kršćansku crkvu postoji samo jedno carstvo, samo jedan car i samo jedna glava crkve. Ali dok se u vrijeme prije shizme odnos između pape i cara još mogao svesti na formulu, da papa imade *auctoritas*, a car *potestas*, pa da bi prema tome tu bila podjela unutar istog jedinstva, drži katolička nauka poslije 12. stoljeća čvrsto, da su crkva i države dvie societates, i to čak obe *societates perfectae* (svaka u svom području suverena i autarkna), pri čemu se na strani crkve naravno priznaje samo jedna jedina crkva kao *societas perfecta*, dok se na strani države danas pojavljuje mnoštvo (ako ne i bezbroj) *societates perfectae*, kojih je »perfektnost« međutim zbog njihovog velikog broja vrlo problematične naravi.

oduzme sindikatima iz ruke moć, koja je ležala u »pravu na štrajk«. Tako su mogli ti Bismarckovi neprijatelji poslije sloma Njemačke 1918. zasjesti na stolicu monarhijske savezne države, te kao preostatci kulturne borbe i zakona o socialistima još četrnaest godina živjeti i stvoriti pluralističku stranačku saveznu državu.¹⁰⁾

Ovakvi pluralizmi su mogući tako dugo, dok je država kao liberalna »pravna država« kočena i dok se uklanjanje s puta svakom pravom sukobu. Unatoč toga ostaje kao jedino pitanje, koje »socialno jedinstvo« (ako tu smijemo jednom preuzeti netočnu, liberalnu riječ »socialno jedinstvo«) odlučuje *sukobom* i određuje mjerodavno svrstavanje na prijatelje i neprijatelje. Niti crkva, niti sindikat, niti savez obih ne bi mogao zabraniti ili spriječiti rat, koje bi Njemačko carstvo htjelo voditi pod Bismarckom. Naravno da Bismarck nije mogao objaviti papi rat, budući da papa nije imao jus belli; a ni socialistički sindikati nisu mislili nastupiti kao »zaraćena stranka«. Nikako se ne može zamisliti nijedna ustanova, koja bi se mogla ili htjela suprotstaviti odluci tadašnje njemačke vlade u kakvom ozbiljnom slučaju, a da tim ne bi sama ta ustanova postala političkim neprijateljem, koga bi pogađale sve posljedice tog pojma, i obrnuto, nije se tada izjavila ni crkva ni sindikati za otvoreni građan-

¹⁰⁾ Za anglosasku varijaciju pluralističkog naučavanja tipično koordiniranje crkve i sindikata ne može se naravno zamisliti u katoličkoj crkvenoj teoriji; isto tako ne može katolička crkva dopustiti, da se s njom postupa kao ravnom kakvoj radničkoj internacionali. Stvarno služi crkva socijalno-demokratskom pluralisti Laskiju samo kao državno-teoretska sprega za socijalno-demokratske sindikate i njegov liberalni individualizam. Uostalom nije bilo unatoč četrnaest godišnje veze između njemačkog centra i socijaldemokrata nažalost ni s jedne ni s druge strane jasnog i temeljitog razpravljanja o obostranim teorijama i njihovim svezama.

ski rat.¹¹⁾ To je dovoljno, da imamo temelje za razumni pojam suverenosti i jedinstva. Političko je jedinstvo upravo po svojoj biti mjerodavno jedinstvo, svejedno, iz kojih sila crpe ono svoje posljednje psihičke motive. Ono postoji ili ne postoji. Ako postoji, tada je ono najveće jedinstvo, t. j. jedinstvo, koje odlučuje u odlučnom slučaju.

Da je država jedinstvo, i to mjerodavno jedinstvo, temelji se na njenom političkom značaju. Pluralistička teorija je ili pojmovni odraz države, koja je došla do jedinstva dnevnim kompromisom društvenih skupina, kao na pr. njemačka stranačka saveznička država od 1919. do 1932. ili samo oružje raztakanja i niekanje države. Ako se političko jedinstvo postavlja kao »političko društvo«, u biti jednako drugim na pr. vjerskim ili gospodarskim društvima, mora se prije svega odgovoriti na pitanje o posebnom sadržaju politike. Nije dosta upraviti kritičku oštroumnost protiv prijašnjeg kovanja u zvijezde države, protiv njenog »vrhovništva« i njene »svemoći«, protiv njenog »monopola« na najviše jedinstvo. U pluralističkom sistemu pojavljuje se država čas na stari liberalni način kao puki sluga u biti »nepolitičkog« društva, čas opet kao posebna nova vrst društva t. j. kao jedna udruga pckraj ostalih udruga, čas napokon kao proizvod fe-

¹¹⁾ Sljedeće riječi kasnijega kardinala *Newmana* iz njegovog pisma Hercogu od Norfolka (1874. gdje govori o Gladstoneovom djelu »Vatikanski dekreti u svom značenju za vjernost podanika«) zanimive su za odgovor na pitanje o slučaju sukoba: »Uzmimo, da je Englezka voljna poslati svoje ratne lađe protiv pape i svojih saveznika, da podupre Italiju, tada će sigurno englezki katolici biti vrlo ogorčeni zbog toga, te će još prije početka rata stati na stranu pape i pokušati primjenjivati sva ustavna sredstva, da bi spriječili rat; ali tko vjeruje, da će, kad jedanput razplamtati rat, njihovo postupanje biti drugo nego molitva i nastojanje za skorim završetkom ratne borbe? S kojim razlogom bi se moglo tvrditi, da će se oni upustiti u bilo koje djelo izdajničke naravi?«

deralizma društvenih skupina ili neka vrst teritorialnog dotično »nacionalnog« vrhovnog saveza nad savezima udruga. Ali prije svega se mora razjasniti, iz kojega razloga ljudi tvore pokraj vjerskih, kulturnih, gospodarskih i drugih udruga još i političku udrugu, »governmental association«, i u čemu postoji posebni politički smisao te posljednje vrste udruge. Ovdje ostaje pluralistička država, kako u svojoj teoriji, tako i u svojoj praksi podpuno između liberalizma i socializma, i između posebničkog i javnog, koje ide uz to. A tu je moguće, čas kao stranka, čas kao država, čas kao »obični posebnik«, čas kao državna vlast pribaviti si koristi državne uprave bez političkog rizika i igrati à deux mains. Kao državna teorija pluralizam je samo simptom. Konačno on samo izigrava u službi političkih neodgovornih pojedinaca i politički neodgovornih »društava« jednu udrugu protiv druge.

U stvari nema nikakvog političkog »društva«, »udruge« ili »asociacije«: postoji samo političko *jedinstvo*, politička »zajednica«. Stvarna mogućnost svrstavanja na prijatelja i neprijatelja dovoljna je da stvori mjerodavno jedinstvo, koje je nešto specifično drugo i koje odlučuje naprama drugim društvima, pa prema tome prelazi preko običnog društveno-asociativnog momenta. Ako ne postoji za to jedinstvo ta mogućnost, ne postoji ni sam politički moment. Samo tako dugo, dok se bit politike ne spozna ili se na nju ne obraća pažnja, može se staviti neko političko »društvo« ili »udruga« pluralistički pokraj vjerske, kulturne, gospodarske ili kakve druge udruge i pustiti, da se ona s njima takmiči. Međutim iz pojma politike proizlaze, kako će se dalje pokazati, pluralističke posljedice, ali ne u tom smislu, da bi *unutar* jednog te istog političkog jedinstva mogao na mjesto mjerodavnog svrstavanja na prijatelje i neprijatelje stupiti pluralizam, a da ne bi zajedno s jedinstvom bio razoren i sam politički moment.

5.

K državi kao bivstvenom političkom jedinstvu pripada i *jus belli* t. j. stvarna mogućnost u danom slučaju vlastitom odlukom odrediti neprijatelja i boriti se protiv njega. S kakvim se tehničkim sredstvima vodi borba, kakvo vojničko ustrojstvo postoji, kakvi su izgledi da se dobije rat, nije tu važno tako dugo, dok je politički složan narod spreman, da se bori za svoj obstanak i svoju nezavisnost; pri čemu on određuje vlastitom odlukom, u čemu se sastoji njegova nezavisnost i sloboda. Čini se, da razvitak vojničke tehnike vodi dotle, da će možda preostati još samo malo država, kojima će njihova industrijska snaga dozvoliti, da vode rat s izgledom na pobjedu, dok će se manje i slabe države morati dobrovoljno ili iz nužde odreći *jus belli*, ako im ne uspije, da ne nađu zaklon u političkom sistemu neke veće sile ili ako ne očuvaju svoju samostalnost izpravnom politikom saveza. Ovaj nam razvitak ne dokazuje, da su rat, država i politika uobće prestali postojati. Svaka od mnogobrojnih promjena i preobrazba ljudske poviesti i razvitka prouzročila je nove oblike i nove obsege političkog svrstavanja, uništila je već postojeće političke tvorevine, proizvela ratove prema vani i prema unutra t. j. građanske ratove, te broj organiziranih političkih jedinica čas povećavala a čas smanjivala. Država kao mjerodavno političko jedinstvo usredotočila je kod sebe ogromnu vlast: mogućnost da vodi rat i time da otvoreno razpolaze životom ljudi. Jer *jus belli* sadrži takvu vlast; on znači dvostruku mogućnost: zahtijevati od pripadnika vlastitog naroda spremnost na vlastitu smrt i spremnost da se ubija ljude na strani neprijatelja. No djelatnost normalne države sastoji se prije svega u tome, da *privede unutar* države svoje područje potpunom miru, da uzpostavi »mir, sigurnost i red« i da time stvori normalno stanje, koje je pretpostavka za važenje pravnih

normi. Jer svaka norma predpostavlja normalno stanje i nijedna norma ne može vrijediti u stanju, koje je potpuno nenormalno obzirom na nju. Ova nužda mira unutar države vodi u kritičkim trenucima tome, da država kao političko jedinstvo po sebi, tako dugo dok postoji, određuje i »nutarnjeg neprijatelja«.

Stoga postoji u svima državama u bilo kojem obliku to, što je državno pravo grčkih republika nazivalo *πολέμιος*, a rimsko državno pravo *hostis* t. j. jače ili slabije izkazane ali u obćenite rieči skrivene vrste progona, izobćenja, proskribiranja, obezpravljanja, stavljanja hors - la - loi, što je nastupilo ipso facto ili je djelovalo na temelju posebnih zakona, jednom rieči nutarnje-političko proglašivanje neprijateljem. To znači ili uzpostavljenje istorodnosti i političkog jedinstva, ili već prema ponašanju onoga, koji je proglašen za državnog neprijatelja, znak građanskog rata t. j. razpadanja države kao organiziranog političkog jedinstva, unutar kojega vlada mir i koje je u sebi teritorialno zatvoreno i za tuđince neprobojno. Građanskim ratom se tada odlučuje dalja sudbina tog jedinstva.

U grčkoj poviesti je vjerojatno najznamenitiji primjer narodni zaključak Demofanta: ovaj zaključak, koji je atenski puk donio 410. pr. Kr., nakon protjerivanja četiristotine građana, izjavljuje, da je svaki, koji bi pokušao uništiti atensku demokraciju, »neprijatelj Atenjana« (*πολέμιος εἶναι Ἀθηναίων*); dalje primjere vidi kod Busolt Sweboda: »Griechische Staatskunde«, 3. izdanje 1920; o godišnjoj objavi rata spartanskih efora Helotima, koji su živjeli u Sparti, vidi isto djelo. O proglašavanju *hostisa* u rimskom državnom pravu vidi Mommsen: »Römisches Staatsrecht« III, str. 1240; o proskribiranju u istom svezku i II, str. 735. O obezpravljanju, progonstvu i izobćenju vidi prije svega Ed. Eichman: »Acht und Bann im Reichsrecht des Mittelalters«, 1909. U praksi Jakobinaca i Comité de salut public nalaze se mnogobrojni primjeri proglašavanja hors-la-loi u poviesti francuske revolucije. Obezpravljanje može se izvršiti i na taj način, da se za

pripadnike određenih vjera ili stranaka *predmnjeva manjak miroljubivog ili legalnog mišljenja*. Za ovo nalazimo mnogobrojne primjere u političkoj poviesti krivovjeraca, heretika i ostalih nutarnjih neprijatelja, za koje je karakteristična argumentacija, da krivovjerac u stvarnosti nikako ne može ni biti miroljubiv. Sistem weimarske koalicije postupao je s nacionalnim socialistima kao ilegalnim i »nemiroljubivim«.

Ovlaštenje razpolagati životom i smrću nekog čovjeka u obliku kaznene osude, *jus vitae ac necis*, može pripadati i drugoj svezi, koja postoji unutar političkog jedinstva, kao na pr. obitelji ili glavi obitelji, ali nikako ne, dok političko jedinstvo postoji kao takvo, *jus belli* ili pravo na proglašavanje *hostisa*. I pravo na krvnu osvetu između obitelji i bratstava kao i dvoboj između pojedinih ljudi moraju se bar obustaviti u doba rata, ako uobće postoji političko jedinstvo. Neko ljudsko društvo, koje bi se htjelo odreći tih posljedica političkog jedinstva, ne bi bilo političko društvo, jer bi se odreklo mogućnosti mjerodavno odlučivati o tome, koga će smatrati i s kime će postupati kao s neprijateljem. Tom moći s fizičkim životom ljudi uzdiže se politička zajednica iznad svake druge zajednice ili društva. Unutar zajednice mogu tada opet postojati podvrste nuzgrednog političkog značenja s vlastitim ili prenesenim ovlaštenjima, pa čak i s pravom na život i smrt, koje je ograničeno na pripadnike uže skupine.

6.

Vjerska zajednica, crkva, može zahtijevati od svojih pripadnika, da umru za vjeru i da pretrpe mučeničku smrt, ali ne da izgube svoj život za vjersku zajednicu kao političku tvorevinu, koja ima svoje središte u ovome svijetu i koja se bori s ostalim ljudskim društvima. U tom slučaju postaje ona političkom veličinom; njeni sveti ratovi i križarski pohodi su dje-

latnosti, koje mogu počivati na osobito pravom i dubokom odlučivanju, tko je neprijatelj. U društvu, koje je gospodarski određeno, i čiji se poredak, t. j. proračunljivo djelovanje odvija u okviru gospodarskih pravila, ne može se zahtijevati s nikakvog gledišta, da bi bilo koji član tog društva žrtvovao svoj život za probitak nesmetanog djelovanja tih pravila. Takav zahtjev obrazlagati ekonomskom svrsishodnošću ne bi samo bilo u suprotnosti s individualističkim načelima liberalnog gospodarskog poredka; a ne bi se nikad mogao razjasniti ni normama ni idealima »autonomnog« gospodarstva, koje bi si zamislili, da samo sebe upravlja. Naravno, da pojedini čovjek može umrijeti dobrovoljno zašto hoće; to je, kao i sve što je bitno u individualističko-liberalnom društvu, potpuno »privatna stvar« — stvar njegove slobode, nenadzirane odluke, koja se ne tiče nikoga drugoga nego upravo onoga, koji se slobodno odlučuje. Društvo, koje ekonomski funkcionira, imade dovoljno sredstava, da odstrani iz svog kruga onoga, koji je podlegao i nije uspio u gospodarskoj utakmici ili da učini neškodljivim onoga, tko bi »smetao«, nasilnim, »miloljubivim« načinom. Konkretno rečeno: pušta ga, ako se dovoljno ne pokori, da umre od gladi. Čisto »kulturnom« ili »uljudbenom« društvenom sustavu ne će manjkati »socialnih indikacija«, da bi odstranio nepoželjni prirast i da bi pustio nezgodne osobe da nestanu u »slobodnoj smrti« ili »eutanaziji«. Ali nikakav program, nikakav ideal i nikakva svrha ne bi mogla obrazložiti otvoreno pravo razpolaganja tjelesnim životom drugih ljudi.

Ozbiljno od ljudi tražiti, da druge ljude ubijaju i da su spremni, da sami umiru, da bi procvatila trgovina i industrija onih, koji prežive, ili da bi se povećala potrošna snaga njihovih potomaka, jest užasno i ludo. Proklinjati rat kao ubojstvo ljudi, a tada od ljudi zahtijevati, da vode rat i da u ratu ubijaju i da se dadu

ubijati, kako ne bi »nikad više« bilo rata, očevidna je prevara. Rat, spremnost na smrt onih, koji se bore, tjelesno ubijanje drugih ljudi, koji se nalaze na strani neprijatelja, sve to nema normativnog smisla, nego samo eksistencijalnog, i to u stvarnosti stanja prave borbe protiv pravog neprijatelja, a ne u bilo kakvim idealima, programima ili normativnostima. Ne postoji nikakvi racionalni cilj, nikakva ne znam kako ispravna norma, ni ne znam kako još uzoran program, niti ne znam kako liep »socialni ideal«, nikakva legitimost ili legalnost, koja bi mogla »opravdati« uzajamno ubijanje ljudi. Ako se takvo tjelesno uništavanje ljudskih života ne dešava iz bivstvenog afirmiranja vlastitog eksistencijalnog oblika naprama jednom isto tako bivstvenom negiranju tog oblika, tada se ono ne daje uobće opravdati. Ni s etičkim ni pravnim normama ne može se obrazložiti nijedan rat. Ako zaista postoje neprijatelji u bivstvenom značenju, kako je ovdje mišljeno, tad ima smisla, i to političkog smisla, da se čovjek u slučaju potrebe protiv njih fizički brani i da se s njima bori.

Zahtjev za *pravednim ratom* može sadržavati raznolike misli. U naše vrijeme obično služe konstrukcije, koje traže pravedan rat, samo zatiranju nekog političkog cilja, jer traže pravednost u kojem pravnom normiranju ili u pravosudnom postupku određenih sudaca i sudova, a ne u stvarnom biću narodâ. Od politički ujedinjenog naroda tražiti, da vodi rat samo iz pravednog razloga, nešto je, što je po sebi sasvim razumljivo, ako to treba da znači, da se smije rat voditi samo protiv pravog neprijatelja. Ali se često skriva iza zahtjeva za pravednim ratom politička težnja, da se drugi poigravaju s ovlasti na jus belli, i da se pronađu norme pravednosti, o sadržaju i primjeni kojih odlučuje u konkretnom slučaju netko drugi kao sudac, koji na taj način određuje, tko je neprijatelj. Tako dugo dok neki narod postoji u po-

dručju političkog, mora on, iako samo u najskrajnijem slučaju — ali o kojemu on sam odlučuje — odrediti razlikovanje na prijatelja i neprijatelja *sam vlastitom odlukom i na vlastitu pogibelj*. U tome leži bit njegovog političkog obstanaka. Ako nema više sposobnosti ili volje za ovo razlikovanje, tad prestaje politički eksistirati. Ako si dađe pravosudno ili bilo kako propisati od nekog *tudinca*, tko je njegov *neprijatelj* i protiv koga se smije ili ne smije boriti, tad nije više politički slobodan narod, već je podvrgnut i uključen u jedan drugi politički sustav. Rat nema smisla u tome, da se vodi za ideale ili prave norme, nego u tome, da se vodi protiv *pravog neprijatelja*.

Dakle se narod, koji politički postoji, ne može odreći, da u danom slučaju razlikuje prijatelja od neprijatelja vlastitom odlukom na vlastitu pogibelj. On može svečano dati izjavu, da osuđuje rat kao sredstvo za rješavanje međunarodnih sporova i da ga se odriče »kao oruđa narodne politike«; tako se to desilo u t. zv. Kelloggovom paktu od 1928.¹²⁾ Ali time se nije odreklo rata kao oruđa međunarodne politike (a rat koji služi međunarodnoj politici, može biti rđaviji nego rat, koji služi samo narodnoj politici), niti se rat uobće »osuđuje« ili »proklinje«. U prvom redu takova izjava stoji poduno pod određenim *pridržajima*, kojima se rezerviraju specifično političke odluke i koje se, izrečeno ili prešutno, razumiju same po sebi, na pr. pridržaji vlastite državne eksistencije i samoobrane, pridržaji postojećih govora, prava na slobodan i

¹²⁾ Službeni njemački prievod (Reichsgesetzblatt 1929. II, strana 97.) kaže »den Krieg als Mittel für die Lösung internationaler Streitfälle verurteilen«, dok američko-engljski tekst govori o *condemn*, a francuski o *condamner*. Tekst Kelloggovog pakta od 27. kolovoza 1928. odtiskan je s najvažnijim pridržajima — *Englezka*: narodna čast, samoobrana, propisi Lige naroda i Locarno, blagostanje i neokrnjivost područja kao Egipt, Palestina i t. d.; *Francuzka*: samoobrana, propisi Lige naroda, Locarno i ugovori o neutralnosti, a prije svega održanje samog Kelloggovog pakta; *Poljska*: samoobrana, održanje samog Kelloggovog pakta, propisi Lige naroda — u: Teubners Qel

nezavisan dalji obstanak i t. d.; a zatim nisu ti pridržaji, obzirom na svoju logičku strukturu, puke iznimke od norme, nego oni tek daju uobće normi njen konkretni sadržaj, oni nisu granična ograničenja obaveza, koja si pridržavaju izuzetke, nego pridržaji, koji davaju normu, a bez kojih je obvezivanje bez sadržaja; i treće, odlučuje država tako dugo, dok postoji kao nezavisna država, na temelju svoje nezavisnosti sama za se o tome, da li je dan ili ne slučaj takovog pridržaja (samoobrana, napad protivnika, povreda postojećih ugovora uključivši ovamo i Kelloggov pakt i t. d.); konačno četvrto, ne može se uobće »prokleti rat«, nego samo određene ljude, narode, države, klase, vjere i t. d., koje se »tim proklinjanjem« proglašuje neprijateljem.

Tako ne ukida svečano »proklinjanje rata« razlikovanje na prijatelja i neprijatelja, nego mu samo dodaje novom mogućnosti međunarodnog proglašavanja hostisom novi sadržaj i novi život. Ako nema toga razlikovanja, tada uobće nema političkog života. Nije slobodno ni u kojem slučaju politički postojećem narodu, da svečanim proklamacijama izbjegne tome sudbonosnom razlikovanju. Ako jedan dio naroda izjavi, da ne poznaje više nikakvog neprijatelja, postavlja se on tada prema stanju stvari na stranu neprijateljâ i pomaže im, ali time ne ukida razlikovanje na prijatelja i neprijatelja. Ako neki građani države tvrde, da oni osobno nemaju nikakvog neprijatelja, nema to nikakve veze s našim pitanjem, jer privatnik nema nikakvih političkih neprijatelja; s

lensammlung für den Geschichtsunterricht, IV, 13. Leipzig 1930. Obćeniti pravni problem pridržaja nije još sistematski obrađen, pa čak ni tamo, gdje se obširno razpravlja svetost ugovora i rečenica pacta sunt servanda. Vriedan pažnje početak za dosadašnju manjkavu znanstvenu obradu nalazi se kod Carl *Bilfinger*a »Betrachtungen über politisches Recht« u Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht, svezak I, Berlin 1929. O obćenitom problemu pacificiranog čovječanstva vidi razlaganja malo dalje u tekstu; da Kelloggov pakt ne zabranjuje rat, nego da ga sankcionira, vidi Arthur *Wegner* »Einführung in die Rechtswissenschaft« II, str. 109.

tom izjavom on može u najgorem slučaju htjeti kazati, da se on želi izvući iz političke cjeline, kojoj on po svom životu pripada i živjeti još samo kao privatnik.¹³⁾ Nadalje, bilo bi krivo držati, da bi se pojedini narod mogao možda demilitarizirati i neutralizirati izjavom prijateljstva celom svijetu ili time, da se dobrovoljno razoruža, razvojači i neutralizira, da za sebe ukloni iz svijeta razlikovanje na prijatelje i neprijatelje. Na taj se način svijet ne depolitizira i ne stavlja u stanje čiste moralnosti, čiste zakonitosti ili čiste prirodnosti. Ako se neki narod boji teškoća i opasnosti političkog obstanaka, naći će se neki drugi narod, koji će mu oduzeti teret tih briga, tako da će preuzeti »zaštitu protiv vanjskih neprijatelja«, a time i političku vlast. *Tada zaštitnik odlučuje tko je neprijatelj na temelju vječne sveze između zaštite i poslušnosti.*

Na tom načelu nije počivao samo u feudalnom poredku odnos između lenskog gospodara i vazala, vođe i člana družbe, patrona i klienta, što se osobito jasno i otvoreno iztječe te nije zadržano velom, već uobće ne postoji nikakvo nadređivanje i podređivanje, nikakva razumska legitimnost ili legalnost bez veze između zaštite i poslušnosti. Protego ergo obligo jest cogito ergo sum države, pa nauka o državi, koja si nije sistematski svjestna te rečenice, ostaje nepodpun fragment. *Hobbes je označio kao pravu svrhu svog »Leviathana« opet dozvati ljudima pred oči »mutual relation between Protection and Obedience«,** kojeg neslomljivo održavanje traži kako ljudska narav tako i božansko pravo. Hobbes je došao do te istine u rđavim vremenima građanskog rata, jer su tada odpale sve legitimističke i normativističke iluzije o političkoj stvarnosti, s kojima su se ljudi rado obmanjivali u doba nepore-

¹³⁾ Tada je stvar političke zajednice, da bilo kako uredi tu vrst nejavnog, politički dezinteresiranog zasebnog bitisanja (pravnim povlasticama prema strancima, organiziranim odjeljivanjima, eksteritorialnošću, dozvolama boravka i koncesijama, zakonima o metecima i t. d.). O nastojanju za bezopasnim nepolitičkim bivstvovanjem (definicija buržuja) usporedi malo dalje na str. (40) Hegelovu izjavu.

* »Uzajamni odnos između zaštite i poslušnosti« (op. prev.)

mećene sigurnosti. Ako u nekoj državi mogu više organiziranih stranaka davati veću zaštitu svojim pripadnicima nego država, tada država u najboljem slučaju postaje pripadatak tih stranaka, te pojedini građanin znađe, koga imade slušati. Ovo stanje može opravdati »pluralistička državna teorija«, kako smo već gore pokazali. U vanjsko-političkim i međudržavnim odnosima još se jasnije iztječe elementarna točnost ovog aksioma između veze zaštite i poslušnosti: međunarodnopravni protektorat, hegemonijski savez naroda ili savezna država, zaštitni i jamstveni ugovori različite vrste nalaze tu svoju najjednostavniju formulu.

Bilo bi ludo vjerovati, da neoružani narod imade još samo prijatelje i bilo bi glupo računati, da bi možda neprijatelj bio dirnut neopiranjem. Time, da narod nema više snage ili volje, da se održi u području političkog, ne nestaje politike iz svijeta. Nastaje samo slab narod.

7.

Političko jedinstvo pretpostavlja realnu mogućnost neprijatelja, a time drugo, suobstojeće političko jedinstvo. Stoga postoje na zemlji tako dugo, dok će uobće država postojati, *uvijek više država*, te ne može postojati nikakva svjetska »država«, koja bi obuhvatala cijelu zemlju i cijelo čovječanstvo. Politički svijet je pluriversum, a ne universum. U toliko je svaka teorija o državi »pluralistička«, ali u drugom smislu nego već spomenuta nutarnjo-državna pluralistička teorija, čiji je značaj u tome, da nieće političko jedinstvo nekog naroda.

Političko jedinstvo ne može po svojoj biti ostati univerzalno u smislu jedinstva, koje bi obuhvatilo cijelo čovječanstvo i cijeli svijet. Ako bi se svi različiti narodi, vjere, klase i ostale ljudske skupine na svijetu složili, da je rat među njima nemoguć i da se ne da ni zamisliti, ipak ne bi u imperiju, koji bi obuhvaćao cijeli svijet, stvarno nikada više dolazio u obzir građanski rat ni po mogućnosti, te bi dakle podpuno pre-

stalo razlikovanje na prijatelje i neprijatelje i po samoj mogućnosti; tada bi postigli ljudi podpunu sigurnost svog ovozemnog uživanja u životu. Stara rieč, da se u ovom životu ne treba očekivati podpunu sigurnost — plena securitas in hac vita non expectanda — ne bi više vriedila. Prema tome ne bi više bilo ni politike ni države, nego samo još od politike oslobođen nazor o svietu, kultura, civilizacija, gospodarstvo, moral, pravo, umjetnost, zabava i t. d. Da li će i kada će nastupiti to stanje na zemlji i za čovječanstvo, ne znam. Za sada još nije tu. Bila bi fikcija, koja bi se temeljila na prevari, kad bi se uzimalo, da će doći danas ili sutra; i bila je obmana, koje se brzo rješilo, kad se mislilo, budući da je posljednji rat protiv Njemačke bio »svjetski rat«, da bi završetak toga rata stoga morao značiti »svjetski mir« i prema tome biti ono idilično skrajnje stanje potpunog konačnog depolitiziranja.

Čovječanstvo kao takovo ne može voditi rat, jer ono nema neprijatelja, bar ne na ovom planetu. Pojam čovječanstva izključuje pojam neprijatelja, jer i neprijatelj ne prestaje biti čovjekom, pa prema tome u tome ne leži nikakva posebna razlika. Da se ratovi vode u ime čovječanstva, ne poriče tu jednostavnu istinu, nego imade samo osobito snažni politički smisao. Ako se neka država u ime čovječanstva bori protiv svog političkog neprijatelja, tada to nije rat čovječanstva, nego rat, za koji si određena država svojata univerzalni pojam nasuprot svojim ratnim protivnicima, da bi se na taj način (na teret protivnika) s time poistovjetila. Isto se tako može zloupotriebiti rieč kao: mir, pravednost, napredak, civilizacija, te ih samo na sebe primjenjivati, a neprijatelju ih odričati. Pojam »čovječanstva« je osobito upotrebljivo oruđe imperialističkog proširivanja moći. U svome etičko-humanitarnom obliku ta je rieč čak podpuno tipično oruđe ekonomskog imperijalizma. Ovdje vriedi,

uz razumljiv obrat, rieč, koju je već Proudhon skovao: tko kaže čovječanstvo, vara. Navođenje rieči »čovječanstvo«, pozivanje na čovječanstvo, monopoliziranje tog izraza, sve bi nam to mogli očitovati, budući da se takvi izrazi ne mogu navođati bez stanoovitih posljedica, samo strašan zahtjev, da se neprijatelju poriče svojstvo čovjeka, da ga se proglašuje hors-la-loi i hors l'humanité i time, da se rat želi zaoštriti do skrajnje nečovječnosti.¹⁴⁾

Ali ako se ne osvrnemo na to veoma političko izkorištavanje nepolitičkog imena čovječanstva, ne postoje ratovi čovječanstva kao takovi. Čovječanstvo nije politički pojam, njemu ni ne odgovara nikakvo političko jedinstvo zajednice ni nikakav status. Humanitarni pojam čovječanstva u 18. stoljeću imao je politički smisao, da polemički zanieče tadašnji aristokratko-feudalni ili staleški poredak i povlastice. Čovječanstvo prirodno-pravnih i liberalno-individualističkih teorija je univerzalni »socialni ideal« t. j. ideal, koji obuhvata sve ljude na zemlji, ono je sustav odnosa između pojedinih ljudi, koji tek tada stvarno postoji, kada ne bude više bilo nikakvih stvarnih mogućnosti za rat i kada će postati nemogućim svako svrstavanje na prijatelje i neprijatelje. U tom univerzalnom idealnom društvu ne postoje više nikakvi narodi kao političke jedinice, ne postoje klase u borbi ni uobće nikakve neprijateljske skupine.

¹⁴⁾ O »proklinjanju rata« usporedi str. (28.) Pufendorff (De jure naturae et gentium, VIII. c. VI § 5) pristaje uz Baconovu izreku, da su stanoviti narodi »od same prirode proskribirani« na pr. Indijanci, budući da jedu ljudsko meso. A Indijanci Sjeverne Amerike su zaista iztrijebljeni, u koliko ih se nije sačuvalo iz čovječnosti u zaštitnim parkovima. Sa sve naprednijom uljudbom i većom moralnošću možda su već dovoljne i nevinije stvari od jedenja ljudskog mesa, da se bude na taj način proskribiran; možda je dosta nekim humanitarcima, koji osobito »strogo pravno« misle, i to, da neki narod ne plaća svoje dugove.

Ideja *saveza naroda* bila je jasna i precizna tako dugo, dok se je savez naroda mogao suprotstaviti kao polemički protupojam savezu kneževa i njihovoj kabinetskoj politici. Tako je naime nastala njemačka riječ »Völkerbund« u 18. stoljeću. S političkim značenjem monarhije otpada to polemičko tumačenje. Nadalje može »savez naroda« biti ideološko oružje imperializma neke države ili koalicije država, upereno protiv drugih država. Tada za njega vrijedi sve ono, što se malo prije reklo o političkoj upotrebi riječi »čovječanstva«. Konačno bi osim toga moglo osnivanje saveza naroda, koje bi obuhvatalo cijelo čovječanstvo, odgovarati dosada naravno vrlo nejasnom nastojanju, da se organizira nepolitičko idealno stanje univerzalnog društva »čovječanstvo«. Stoga se, skoro uvijek prilično nekritički traži za takav savez naroda, da treba postati »univerzalnim« t. j. da sve države na zemlji trebaju postati njegovim članovima. Ali bi univerzalnost morala značiti potpuno depolitiziranje i prije svega ponajprije u najmanju ruku dosljedno *bezdržavno stanje*.

Ako pod tim gledištem promatramo ženevsku ustanovu, koja je utemeljena 1919. pariskim mirovnim ugovorima i koju se u Njemačkoj obično naziva »Völkerbund« (Savez naroda), ali je bolje označena po svojim službenim francusko-engleskim imenima (Société des Nations, League of Nations), ukazuje nam se ona kao tvorevina iznutra puna protivrječja. Naime ovo Société je međudržavna organizacija i ono predpostavlja države kao takove, uređuje neke od njihovih uzajamnih odnosa i čak zajamčuje njihov politički obstanak. Ono ne samo da nije univerzalna organizacija, koja bi obuhvatala sve države na zemlji, nego čak nije ni međunarodna organizacija. Možemo jasno razlikovati riječ »međunarodan« od »međudržavan«. Samo takvi pokreti ili ustanove su međunarodne, koje prelaze granice i prolaze kroz zidove država,

koje prodiru kroz dosadašnju teritorialnu zatvorenost, neprobojnost i »impermeabilitet« postojećih država, kao na pr. treća internacionala. Ovdje se odmah pokazuje najosnovnija suprotnost između međunarodnog i međudržavnog, između depolitiziranog univerzalnog društva i međudržavnog jamstva status quo-a postojećih državnih granica. U stvari, jedva da se može shvatiti, kako može »znanstveno« obrađivanje »Saveza naroda« prolaziti mirno pokraj takvih suprotnosti i čak još podupirati zbrku. Ženevsko Société ne ukida mogućnost ratova, isto tako, kako ne ukida ni države. Ono uvodi nove mogućnosti za ratove, dozvoljava ratove, potiče koalicione ratove i odstranjuje mnoštvo zapreka ratu time, što stanovite ratove legitimira i sankcionira.

Ženevska ustanova je, kako se pokazalo, uglavnom ugodna prilika za pregovaranje, sistem diplomatskih konferencija, koje su zasjedale pod imenom »vieće« (conseil) i »skupština« (assemblée), u svezi s tehničkim biroom, glavnim tajništvom. Ona, kako sam već pokazao¹⁵⁾, nije *savez*, nego samo možda *savezništvo*. Samo kao »biro« t. j. kao nepolitička upravna zajednica (na pr. za suzbijanje trgovine bijelim robljem) pokazuje znatnu tendenciju prema univerzalnosti, pa u njoj još djeluje pravi pojam »čovječanstva«; ali je i ta »tendencija« zbog njenog stvarnog ustava i zbog mogućnosti rata, koja je ostala čak i unutar toga t. zv. »saveza«, tek samo »društveni ideal«. Ali neuniverzalni savez naroda može samo tada zadobiti političko značenje, kada on, potencijalno ili aktualno, predstavlja savezništvo, koaliciju, s drugim riječima, kada imade određenog *neprijatelja*. Time se ne odstranjuje jus belli, nego više ili manje, potpuno ili djelomično prelazimo na »savez«, te se tako daje osnovica za savez u političkom smislu, jer je savez u prvom redu

¹⁵⁾ »Die Kernfrage des Völkerbundes« Berlin 1926.

trajno savezništvo. Naprotiv bi morao Savez naroda kao konkretno postojeća *univerzalna* organizacija čovječanstva izvršiti teško djelo; ponajprije da od svih preostalih država, naroda, klasa i ostalih ljudskih skupina djelotvorno oduzme jus belli, a zatim da unatoč toga sam ne uzme nikakav jus belli. Inače stoji stvar rdavo za univerzalni mir čovječanstva. Ako »svjetska država« obuhvaća cijeli svijet i cijelo čovječanstvo, tada ona više ne znači političko jedinstvo i samo se iz običaja može nazvati »državom«. Ako bi se stvarno na temelju samo gospodarskog i prometno-tehničkog udruživanja ujedinilo cijelo čovječanstvo i cijeli svijet, to prije svega ne bi više bilo »društveno jedinstvo«, kao što ni stanari kakve kućerine ili oni, koji dobivaju od iste plinare plin ili putnici u istom autobusu ne tvore »društveno jedinstvo«. Tako dugo, dok to jedinstvo ostaje samo gospodarsko ili prometno-tehničko, ne može se, zbog nedostatka protivnika, uzdignuti niti do gospodarskog niti do prometnog partnera. Ako bi iznad toga htjelo da bude još i neko kulturno, filozofsko ili inače koje drugo »više«, a istovremeno ipak bezuvjetno nepolitičko jedinstvo, postalo bi kulturna i potrošačka udruga, koja bi tražila točku indiferentnosti između polariteta etike i ekonomike. Ne bi poznavalo ni državu ni carstvo ni imperij, ni republiku ni monarhiju, ni aristokraciju ni demokraciju, ni zaštitu ni poslušnost, ni vlast ni podčinjavanje, već bi uobče izgubilo svako političko obilježje.

Ali jedno pitanje: kojima će ljudima pripasti strašna moć, koja je povezana s gospodarskom i tehničkom centralizacijom, koja obuhvaća cijelu zemlju? To se pitanje ne da riješiti time, da se čovjek nada, da će tada sve »ići samo od sebe«, da će se stvari »same upravljati«, i da će vlada ljudi nad ljudima postati suvišna, budući da će tada ljudi biti potpuno »slobodni«. Jer upravo se pita, čemu su postali slobodni.

Na to se može odgovoriti s optimističkim i s pesimističkim nagađanjima, što konačno sve vodi do antropološkog creda.

8.

Moglo bi se izpitivati sve teorije o državi i političke ideje prema njihovom mišljenju o čovjeku, pa ih prema tome podijeliti, da li one, svietno ili nesvietno, predpostavljaju »od prirode rdavog« ili »od prirode dobrog« čovjeka. To je razlikovanje potpuno sumarno, te se ne smije uzeti u kakvom osobitom moralnom ili etičkom smislu. Tu je odlučno, da li je — kao pretpostavka svakog daljeg političkog razmatranja — čovjek problematično ili neproblematično biće. Da li je čovjek »opasno« ili neopasno, poduzetno ili bezazleno nepoduzetno biće?

Ne ćemo ovdje u pojedinosti razpraviti mnogobrojne varijacije tog antropološkog razlikovanja dobra i zla. »Rdavost« može se pojaviti kao korupcija, slabost, kukavičluk, glupost, ali i kao: »prostota«, povodenje za nagominima, vitalnost, iracionalnost i t. d.; »dobrota« u odgovarajućim varijacijama kao: razumnost, savršenost, povodljivost, odgojenost, simpatična miroljubivost i t. d. Poučno je svratiti pažnju na to, kako se većina bajki o životinjama izravno mogu tumačiti političkim prilikama i kako se skoro sve one odnose na aktualna politička stanja; na pr. problem »napada« u bajci o vuku i ovci; problem »krivnje« u Lafontaineovoj bajci o krivnji za kugu, čemu je naravno kriv magarac; problem »međudržavnog pravosuđa« u bajci o životinjskim skupinama, u kojima lav odmah pita prema kojima će pravilima sudac suditi, te kako na koncu u skupštini još ostane samo zec; problem »razoružanja« u Churchillovom izbornom govoru od 1928., gdje se kaže, kako svaka životinja dokazuje, da su njeni vlastiti zubi, pandže, rogovi pojmovno nužna sredstva, koja služe održanju mira, dok su oružja neprijatelja isto tako pojmovno nužno napadalačka oružja i t. d. Tu postoji izravna sveza političke antropologije s onim, što su državni filozofi 17. stoljeća (Hobbes, Spinoza, Puffendorf) nazivali »prirodnim stanjem«, u kojem su države živile jedna pokraj druge u stalnoj opasnosti i ugroženosti, i gdje su upravo stoga bile »rdave« t. j. nisu bile u miru jedna s

drugom, kao i životinje, koje su se dale povoditi za svojim nagonima: gladom, požudom, strahom, ljubomornosti, te najraznolikijim suparničtvom. Sasvim je jasno, kako naglašuje točno Hobbes, da je pravo neprijateljstvo moguće samo među ljudima. Političko razlikovanje na prijatelje i neprijatelje je toliko dublje od svih suprotnosti, koje postoje u životinjskom carstvu, koliko čovjek kao duhovno obstojeće biće stoji nad životinjom.

Jedan dio teorija i konstrukcija, koje pretpostavljaju čovjeka kao »dobroga«, je liberalan, te na polemički način uperen protiv uplitanja države, a da zapravo nije anarhističan. Naprotiv je kod otvorenog anarhizma sasvim očito, kako je uzko povezana vjera u »naravnu dobrotu« s radikalnim niekanjem države, kako jedno sliedi iz drugoga i kako jedno podupire drugo. Za liberalce znači dobrota čovjeka samo dokaz, da bi se stavila država u službu »društva«, jer ono imade svoj red »u sebi samom«, pa država treba da bude samo oruđe, kojeg se nadzor nad društvom susreće s nepovjerenjem i koje je vezano na točna pravila. Za ovo nalazimo klasičnu izreku kod Thomasa Painea: društvo (society) je posljedak naših razumno uređenih potreba, država (government) je posljedak naših poroka.¹⁶⁾ Državi neprijateljski sklon radikalizam raste u istom stupnju, u kome i vjera u radikalnu dobrotu ljudske prirode. Građanski liberalizam nije nikada bio u političkom smislu radikaln. Razumije se samo po sebi, da je njegova kritika države i politike, njegovo neutraliziranje, depolitiziranje i proglašavanje slobode imalo isto tako određeni politički smisao, i da se u određenoj situaciji obrće polemički protiv određene države i njene političke moći. Ali

¹⁶⁾ Izreka narodnog tribuna Babeufa »Svaka ustanova, koja ne polazi sa stanovišta da je narod dobar, a državna vlast podmitljiva, treba se odbaciti« čini mi se, da nije liberalno zamišljena, nego više demokratski, te da smjera na to, da se narod i državnu vlast, vladu i podanike ne može kvalitativno razlikovati.

sve to nije državna teorija i ne predstavlja neku političku ideju. Liberalizam nije doduše radikalno zaniekao državu, ali s druge strane nije smogao ni pozitivnu teoriju o državi ni nikakvi vlastiti državni oblik, nego je samo nastojao da veže politiku o etiku i da to zajedno podvrgne ekonomici; on je stvorio nauku o podjeli i ravnoteži »vlasti« t. j. sistem zapreka i nadzora nad državom, što se ne može označiti kao teoriju o državi ili političkim konstruktivnim načelom.

Prema tome je za mnoge čudnovata i sigurno uzne-miravajuća tvrdnja, da sve prave političke teorije pretpostavljaju čovjeka kao »rdavoga« t. j. u nikojem slučaju kao neproblematično, nego kao »opasno« i »dinamičko« biće. Za svakoga u pravom smislu političkog mislioca dade se to lako dokazati. Kako god bili ti mislioci različiti po vrsti, vrijednosti i poviestnom značenju, podudaraju se u problematičnom shvaćanju ljudske naravi u onoj istoj mjeri, u kojoj se pokazuju kao specifično politički mislioci. Dovoljno je da tu spomenemo samo imena Machiavelli, Hobbes, Bossuet, Fichte (kad zaboravlja na svoj humanitarni idealizam), de Maistre, Donoso Cortes, H. Taine; a moramo spomenuti i Hegela, premda on naravno i tu pokazuje s vremena na vrijeme dvostruko lice.

Unatoč tome *Hegel* ostaje svagdje u najvećem smislu politički razpoložen. I u onim njegovim spisima, koji se dodiruju aktualnih stvari njegovog doba, a napose prije svega u genialnom mladenačkom djelu »Die Verfassung Deutschlands« pokazuje se filozofijska istina, da je svaki duh prisutan u sadašnjem duhu, i da ga se nema nalaziti ni tražiti ni u baroknim reprezentacijama, a ni u romantičkom biegu od stvarnosti. To je prava filozofija, koja se ne upušta u to, da u »nepolitičkoj čistoći« i čistoj nepolitici proizvodi intelektualne mreže za lovljenje. Specifično politička je i Hegelova dialektika konkretnog mišljenja. Često spominjana rečenica o preobraćanju količine u kakvoću imade podpuno politički smisao i izraz, jer

spoznaje, da se od svakoga »stvarnog područja« dostiže točka političkog i time kvalitativno osobita intenzivnost ljudskog svrstavanja. Pravo područje primjene te rečenice je za 19. stoljeće ekonomsko područje; u »autonomnom«, kako se pričinja politički neutralnom, stvarnom području »gospodarstvo« neprestano se izvršivalo takvo preobraćanje t. j. postajanje političkog iz dosada nepolitičkog i čisto »stvarnog«; ovdje je na pr. ekonomski posjed, kad je on postigao stanoviti obseg, očito »društvena« (točnije: politička) moć, *propriété* postaje *pouvoir*, a ponajprije samo ekonomski motivirana klasna suprotnost klasnom *borbom* neprijateljskih skupina.

Kod Hegela nalazimo također i prvu polemičko-političku definiciju *buržuja*, t. j. čovjeka, koji ne će da napusti oblast nepolitičko - neopasno - posebničkog, koji se u posjedu i u pravnoj sigurnosti, koju daje privatan posjed, ponaša kao pojedinac protiv cjeline, koji nadoknadu za svoju političku ništavost nalazi u plodovima mira i sticanja, te prije svega »u podpunoj sigurnosti uživanja toga«, i koji se prema tome oslobađa od hrabrosti i izuzima od opasnosti nasilne smrti (Wissenschaftliche Behandlungsarten des Naturrechts, 1802, izdanje Lassona str. 383). Konačno je Hegel postavio i definiciju *neprijatelja*, koju suvremeni filozofi inače većinom izbjegavaju: neprijatelj je čudoredna (ne u moralnom smislu, nego s gledišta absolutnog života) »u onom, što je vječno kod naroda« shvaćena) diferencija kao tuđin, koga se nieće u njegovoj živoj totalnosti.« Takva diferencija je neprijatelj i ta diferencija, stavljena u snošaje, ujedno je kao njena suprotnost bića oprečnosti, kao jedno ništa od neprijatelja, a ovo ništa na obim stranama podjednako znači opasnost borbe. Ovaj neprijatelj može biti za čudoredno samo neprijatelj naroda i sam samo narod. Budući da tu dolazi do izražaja pojedinačnost, treba za narod da se pojedinac upusti u opasnost smrti.« »Taj rat nije rat obitelji protiv obitelji nego naroda protiv naroda, i time je sama mržnja indifferencirana, oslobođena od svake osobne primjese«.

Pitanje je, kako je dugo uistinu duh Hegela bio prisutan u Berlinu. U svakom slučaju je pravac, koji je od 1840. postajao sve mjerodavniji u Berlinu, više volio, da si prisvoji »konservativnu« filozofiju države i to od *Friedricha Juliusa Stahla*. Taj konzervativni čovjek izmijenio je svoju vjeru i svoj narod, promienio je svoje ime, pa je zatim poučavao Nijemce o pobožnosti, kontinuitetu i tradiciji. Njemačkog Hegela nalazio je on »šupljim i neistinitim«, »neukusnim« i »beznadnim«.

Ovo se pitanje ne može riješiti psihologijskim primjetbama o »optimizmu« ili »pesimizmu«; a niti se može, na anarhistički način, obrnuto kazati, da su samo oni ljudi rđavi, koji ljude drže rđavima, iz čega slijedi, da su oni, koji ga drže za dobroga, dakle anarhisti, ovlašteni na bilo koju vlast ili nadzor nad rđavima, čime opet iznova počima taj problem. Mora se više obratiti pažnja na to, kako su na različitim područjima ljudskog mišljenja vrlo raznolike »antropologijske« pretpostavke. Pedagog će s metodičkom nužnošću držati čovjeka za odgojivo i obrazovno biće. Pravnik s područja privatnog prava polazi s pretpostavke, da se mora svakoga, sve dok se protivno ne dokaže, držati za »dobroga«. ¹⁷⁾ Teolog prestaje da bude teolog, ako ljude ne drži više za griješne ili potrebne spasenja, i ako više ne razlikuje spašene od nespašenih, izabrane od neizabranih, dok moralist pretpostavlja slobodu izbora između dobra i zla. A budući da je oblast politike konačno određena realnom mogućnošću neprijatelja, ne mogu političke predočbe i mišljenje koristno uzeti kao polaznu točku antropološki »optimizam«. Inače će nestati s mogućnošću neprijatelja i svaka specifično politička posljedica.

Sveza političkih teorija s teološkim dogmama o griehu osobito se jasno iztiče kod pisaca kao Bossuet, Maistre, Bonald i Donošo Cortes; kod mnogih drugih djeluje ona isto tako snažno. Ona se daje razjasniti ponajprije pomoću antropologijsko-eksistencijalnog na-

¹⁷⁾ Ovo »zlatno pravno pravilo« imade osobit smisao kod uređenja dokaznog tereta; uostalom ono pretpostavlja, da postoji država, koja uzpostavlja »izvanje uvjete čudorednosti« pomoću poredka, u kojem vlada mir i koji je siguran od opasnosti, i koja stvara normalno stanje, u okviru koga čovjek može biti »dobar«, jer ga dobro redarstvo sprečava, da bude zaista rđav i opasan. U sjeni toga osiguranog reda cvjetaju tad fikcije i predmieve o »dobroti« svakog pojedinca.

čina mišljenja, koji je svojstven kako teologijskom tako i političkom toku mišljenja. Ali ona proizlazi i iz srodnosti ovih metodičkih pretpostavaka mišljenja. Teološka temeljna dogma o grješnosti svijeta i čovjeka vodi — dok se teologija još nije razvodnila u puki normativni moral ili u pedagogiku, a dogma u puku granu naučavanja — isto tako kao i razlikovanje na prijatelja i neprijatelja do razlikovanja i podjele ljudi, do »uzpostavljanja razmaka«; time postaje nemoguć optimizam obćenitog pojma čovjeka, koji ne pravi razlike. U dobrome svijetu između dobrih ljudi naravno da vlada samo mir, sigurnost i sklad sviju sa svima; svećenici i teolozi su ovdje isto tako na smetnju kao političari i državnici. E. Tröltsch (u svojem »Soziallehren der Christlichen Kirchen«) i baron Seillière (u mnogobrojnim spisima o romantici) pokazali su na primjerima mnogobrojnih sekta, herezika, romantika i anarhista, da niekanje iztočnog grieha razara svaki društveni poredak. Jasan je dakle metodički snošaj teologijskih i političkih pretpostavaka mišljenja. Ali teološka pomoć češće zamršuje političke pojmove, jer ona obično pomiče razlikovanje u moralno-teološku oblast ili ga bar s njom mieša i tada većinom moralne fikcije ili praktični oportunitizam dobronamjernih pedagoga muti spoznaju eksistencijalnih suprotnosti. Politički teoretičari kao Machiavelli, Hobbes, a češće i Fichte, pretpostavljaju sa svojim »pesimizmom« uistinu samo realnu zazbiljnost ili mogućnost razlikovanja na prijatelje i neprijatelje. Kod Hobbesa, velikog i zaista sistematskog mislioca, »pesimističko« je shvaćanje čovjeka, unatoč njegovog skrajnjeg individualizma, tako snažno, da zadobija politički smisao. Njegova točna spoznaja, da upravo uvjerenje o istinitom, dobrom i pravednom, koje se nalazi na obim stranama, prouzrokuje najgora neprijateljstva, kao i njegov »rat« sviju protiv svima, nisu ni izrođivanje plašljive i smetene mašte, a ni

samo znak novog građanskog društva, koje se izgrađuje na slobodnoj »utakmici«; to su temeljne pretpostavke jednog misaonog sistema, koji još znade postavljati specifično politička pitanja i na njih odgovarati.

Budući da ovi politički mislioci uvijek imaju pred očima konkretnu obstojnost nekog mogućeg neprijatelja, pokazuju oni često stanoviti realizam, koji može prestrašiti ljude, kojima je potrebna sigurnost. Može se — a da se time ne želi odlučiti pitanje o prirodnim sposobnostima čovjeka — ipak reći, da ljudi obćenito, barem tako dugo, dok im nekako ili čak dobro ide, vole iluziju o neugroženom miru i ne trpe »pesimiste«. Tko je stoga politički zainteresiran na obmanjivanju, zastiranju i zamaglivanju, nema težkog posla. On samo treba da jasno spoznavanje i opisivanje političkih pojava i istina ozloglasi u ime kakvog »autonomnog stvarnog područja« kao nemoralno, neekonomsko, neznanstveno i prije svega — jer to je politički važno — kao đavolski izum, protiv kojeg se treba boriti.

Ovoj taktici je bila žrtva ime Machiavellijevo. Da je Machiavelli bio machiavellista napisao bi on prije namjesto svoje ozloglašene knjige o »Knezu« dirljivu knjigu o dobru ljudi obćenito, a vladara napose. U stvari bio je Machiavelli u stavu obrane kao i njegova domovina Italija, koja je bila u 16. stoljeću izložena provalama Niemaca, Francuza, Španjolaca i Turaka. Ovo stanje duhovnog obranbenog stava ponovilo se početkom 19. stoljeća u Njemačkoj u doba revolucionarnih i napoleonskih provala Francuza. Tada su opet Fichte i Hegel povratili Machiavelliju čast, jer je tada trebalo njemačkom narodu da se obrani od neprijatelja, koji je bio oboružan s humanitarnom ideologijom, koja je sve osvajala.

Najgora pometnja nastaje tada, kada se rieči »pravo« i »mir« na takav način politički zloupotrebljavaju, da prieče jasno političko mišljenje, legitimiraju vlastita politička nastojanja i diskvalificiraju ili demoraliziraju protivnika. Pravo imade — najbolje u okviru

kakve velike političke odluke i na tlu normalnog stanja stvari, dakle u okviru stabilne države — svoj vlastiti relativno samostalni krug. Ali se ono može izkoristiti, kao i svako područje ljudskog života i mišljenja, bilo za podupiranje, bilo za pobijanje nekog drugog područja. S gledišta političkog mišljenja razumljivo je samo po sebi, pa nije ni protupravno ni nemoralno, da treba točno pripaziti na politički smisao takvog iskorišćivanja prava ili morala. Napose će se morati kod govora o »vlasti« ili čak vrhovništvu »prava« uvijek postaviti neka pitanja: prvo, da li ovdje »pravo« označuje postojeće pozitivne zakone i zakonodavne metode, koje i dalje treba da vriede; jer naime tada »vlast prava« ne znači ništa drugo, nego legitimiranje određenog status quo-a, na čijem održanju naravno imaju svi oni interes, kojih se politička moć ili ekonomska korist stabilizira u tom pravu. Drugo, može pozivanje na pravo značiti, da se pravu status quo-a suprotstavlja neko više ili izpravnije pravo, t. zv. prirodno ili pravo razuma; tada je za političara samo po sebi razumljivo, da »vlast« ili »vrhovništvo« te vrste prava znači vlast i vrhovništvo onih narodnih ili ljudskih skupina, koje se mogu pozvati na neko više pravo i koje žele odlučiti o tome, što je njegov potanji sadržaj i kako ga i tko treba primjenjivati. Jasnije nego svi drugi povukao je Hobbes velikom odlučnošću ove jednostavne posljedice političkog mišljenja, te je stalno naglašavao, da vrhovništvo prava znači samo vrhovništvo ljudi, koji postavljaju pravne norme i rukovode njima, da je vlast »višega poredka« prazna fraza, ako nema takav politički smisao, da određeni ljudi na temelju toga višega poredka trebaju vladati nad ljudima »nižega poredka«. Političko se mišljenje ovdje upravo ne da opovrći u pogledu samostalnosti i zao kruženosti svog područja, jer su tu uvijek konkretne ljudske skupine, koje se bore u ime »prava« ili

»čovječanstva« ili »poredka« i »mira« protiv konkretnih drugih ljudskih skupina; promatralac političkih pojava može, ako ostaje dosljedno pri svome političkom mišljenju, i u prigovoru nemoralnosti i cinizma uvijek spoznati samo političko sredstvo ljudi, koji se konkretno bore.

Dakle se političko mišljenje i politički instinkt oprobavaju teoretski i praktički na sposobnosti razlikovati prijatelja i neprijatelja. Vrhunci velike politike su ujedno i trenutci, u kojima se neprijatelj u konkretnom slučaju jasno prepoznaje kao neprijatelj.

U novom vijeku nalazim kao najsnažniji izljev takovog neprijateljstva — koje je bilo jače nego borba écrasez l'infâme u 18. stoljeću, koja se sigurno ne smije podcjenjivati, jače nego mržnja na Francuze Freiherra von Steina i Kleistove izreke »dotucite ih, svjetski sud vas ne pita za razloge«, jače čak od Lenjinovih zatornih rieči protiv buržoazije i zapadnog kapitalizma — u *Cronwellovoj* borbi papističke Španjolske. U govoru od 17. rujna 1656. kaže on: The first thing therefore, that I shall speak to, is That, that is the first lesson of Nature: Being and Preservation... The conservation of that »namely our National Being« is first to be viewed with respect to those who seek to undo it, and so make it not to be«. Ako dakle promotrimo naše neprijatelje, the Enemies to the very Being of these Nations (on stalno ponavlja very Being ili National Being, te zatim nastavlja): »Why, truly, your great Enemy is the Spaniard. He is a natural enemy. He is naturally so; he is naturally so throughout — by reason of that enmity that is in him against whatsoever is of God. Whatsoever is of God which is in you, or whicht may be in you.«*)

*) Prva stoga stvar, o kojoj ću govoriti, je Ono, što je prva zadaća prirode; bivstvo i sačuvanje... Očuvanje naime našeg narodnog bivstva ponajprije treba da imamo na umu obzirom na one, koji rade protiv njega, a ne bi smjeli tako raditi:« (Ako dakle promotrimo naše neprijatelje, neprijatelje pravom bivstvu tih naroda). »Zato, zaista, naš je veliki neprijatelj Španjolac. On je prirodni neprijatelj. On je to po prirodi; on je to po prirodi potpuno — zbog neprijateljstva, koje je u njemu protiv bilo čega, što je od Boga. I to što je od Boga, je u vama ili bi moglo biti u vama« (Op. prev.)

Tada opet ponavlja: Španjolac je naš neprijatelj, njegovo enmity is put into him by God: on je »the natural enemy, the providential enemy«, a onaj, tko ga drži za accidental enemy, ne poznaje Pismo i stvari Božje, koji je rekao: »Ja ću staviti neprijateljstvo između tvoga sjemenja i njegovog sjemenja« (Gen. III. 15): s Francuzkom se može zaključiti mir, ali ne sa Španjolskom, jer je ona papistička država, a papa se drži mira samo dokle hoće.

Ali i obratno: svagdje u političkoj poviesti, u vanjskoj i u nutarnjoj politici javlja se kao simptom političkog konca nesposobnost ili nevoljnost za provođenje toga razlikovanja. U Rusiji su klase, koje su propadale, romantizirale prije revolucije ruskog seljaka kao dobroga, poslušnog i kršćanskog mužika. U pometenoj Europi nastojala je relativistička buržoazija da načini predmetom svoje estetske potrošnje sve dokučive egzotične kulture. Prije revolucije od 1789. oduševljavalo se aristokratsko društvo u Francuzkoj s »od prirode dobrim čovjekom« i s dirljivo »krepostnim narodom«. *Tocqueville* opisuje to stanje u svom prikazu Ancienne régimea riječima, kojih podzemna napetost kod njega potiče iz velikog političkog patosa: nije se nikako naslućivala revolucija; zanimivo je, vidjeti sigurnost i bezbrižnost, s kojom su ovi povlašteni govorili o dobroti, blagosti i bezazlenosti naroda, kada je 1793. već pod njihovim nogama gorio — »spectacle ridicule et terrible«.

9.

Liberalizam 19. st. promienio je i preokrenuo sve političke predočbe na jednostrani i sustavni način. Kao poviestna zbilja nije mogao liberalizam izbjeći političkom momentu kao ni ikoji drugi znatniji ljudski pokret, pa njegovo neutraliziranje i depolitiziranje (naobrazbe, gospodarstva i t. d.) imade politički smisao. Liberalci sviju zemalja nisu se ništa manje bavili politikom od drugih ljudi; oni su također na najrazličitije načine sklapali sporazume s neliberal-

nim elementima i dejam, kao nacionalni liberali, socialni liberali, liberalni konzervativci, liberalni katolici i t. d.¹⁸⁾ Osobito su se oni tamo, gdje je to nalažalo političko stanje, povezivali s podpuno neliberalnim snagama demokracije, koje su bile bitnije politički nastrojene i koje su se obrtale prema narodnoj i totalnoj državi.¹⁹⁾ Pitanje je sada, da li se iz čistoga i dosljednog pojma individualističkog liberalizma može dobiti posebna politička ideja.

To moramo poreći. Jer niekanje političkog momenta, koje se nalazi u svakom dosljednom individualizmu, vodi zaista političkoj praksi nepovjerenja prema svima mogućim političkim silama i državnim oblicima, ali nikada k vlastitoj pozitivnoj teoriji o državi i politici. Stoga postoji liberalna politika kao polemičko suprotstavljanje protiv državnih, crkvenih ili kakvih drugih ograničavanja individualne slobode, kao trgovačka politika, crkvena i školska politika, kulturna politika, ali ne postoji nikakva liberalna politika uobće,

¹⁸⁾ To bi se nabranje dalo lako povećati. Tako je njemački *romantizam* od 1800.-30. tradicionalni i feudalni liberalizam t.j. sociologijski rečeno, moderni građanski pokret, u kome građanstvo još nije bilo dosta jako, da tadašnju političku moć feudalne tradicije odstrani, pa je stoga nastojalo, da s njom stupi u savez analogan, kasnije »savezu« s uglavnom demokratskim nacionalizmom i socializmom. Jer iz perspektive dosljednog građanskog liberalizma ne može se dobiti nikakva politička teorija. To je posljednji razlog zato, da romantika nije moglo imati nikakvu političku teoriju, nego se uvijek prilagođivala vladajućim političkim energijama. Historičari, koji uvijek hoće da vide samo »konzervativni« romantizam, moraju mimoći te najjasnije snošaje. Tri velika književna glasnika tipično liberalnog parlamentarizma su tri tipična romantika: *Burke, Chateaubriand i Benjamin Constant*.

¹⁹⁾ O suprotnosti između liberalizma i demokracije vidi C. Schmitt »Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus« drugo izd. 1926. str. 13; o odnosu između demokracije i totalne države vidi H. Ziegler »Autoritärer oder totaler Staat«, Tübingen 1932.

nego uvijek samo liberalna *kritika* politke. Sustavna teorija liberalizma tiče se gotovo izključivo nutarnjo-političke borbe protiv državne vlasti. Ona nam pruža mnoštvo metoda za ograničavanje i nadziranje te vlasti zbog zaštite individualne slobode i posebnickog vlasništva, za pretvaranje države u »kompromis« a državnih ustanova u »ventil«, i za »stavljanje u ravnotežu« monarhije prema demokraciji, a demokracije prema monarhiji, što je u kritično doba — osobito 1848. — dovelo do tako protivurječnog držanja, da su svi pažljivi promatrači, kao Lorenz von Stein, Karl Marx, Friedrich Julius Stahl, Donoso Cortes, sumnjali, da ovdje mogu naći kakvo političko načelo ili kakvu misaonu dosljednost.

Liberalno mišljenje obilazi ili ne će da znade za državu i politiku, te se namjesto toga kreće u tipičnom, uvijek povratnom *polaritetu* *dva*ju *suprotnih područja*, naime etike i gospodarstva, duha i posla, obrazovanja i posjeda. Kritičko nepovjerenje prema državi i politici daje se lako razjasniti iz temeljnih misli sistema, koji uvijek imade pred očima samo pojedinca kao početak i konac svoga mišljenja. Političko jedinstvo mora u danom slučaju tražiti žrtve od života. Prema individualizmu liberalnog mišljenja taj se zahtjev na nikoji način ne da postići i obrazložiti, te je taj zahtjev u stvari njemu protivan. Individualizam, koji daje i samo pravo razpolaganja nad tjelesnim životom pojedinca nekom drugome nego tom samome pojedincu, prazna je fraza; liberalna »sloboda«, kojom netko drugi nego sam slobodan čovjek odlučuje o sadržaju i mjeri, jest laž. A za pojedinca kao takovog nema neprijatelja, s kojim bi se morao boriti na život i smrt, ako to osobno ne će; prisiliti ga protiv njegove volje na borbu, u svakom je slučaju, s gledišta posebnickog pojedinca, nesloboda i nasilje. Svi gorljivi pristaše liberalizma obraćaju se protiv nasilja i neslobode. Svako oštećivanje,

svako ugrožavanje individualne, načelno neograničene slobode, privatnog vlasništva i slobodne utakmice naziva se »nasiljem«, te je eo ipso nešto zloga; ali ako se tisuće seljaka na zahtjev lihvara natjeraju u biedu sudskim ovrhovoditeljem, tada se to naziva »pravnom državom« i »ekonomskim« zakonima, u koje se država ne smije umiešati. Što taj liberalizam državnoj vlasti i politici još dopušta, ograničava se na osiguranje uvjeta slobode i odstranjivanje smetnja slobode. Tako se dolazi do celog sustava demilitariziranih i depolitiziranih pojmova, od kojih možemo ovdje neke nabrojiti, da bi tako pokazali začudno dosljednu sistematiku liberalnog mišljenja.

Kod toga treba uvijek imati na umu, da se ti liberalni pojmovi na tipičan način kreću između etike (»duhovnosti«) i ekonomike (posla), te iz perspektive tih polarnih strana nastoje ukinuti političko kao područje »sile, koja osvaja«. Pojam »pravne« (t. j. privatno-pravne) države služi kao poluga, da se država učini oruđem »nepolitičkog društva«; pojam privatnog vlasništva tvori središte toga globusa, kojeg su polovi — etika i ekonomika, duh i posao — samo suprotna zračenja te središnje točke. Čisto etički patos i čisto materialističko-ekonomska stvarnost povezuju se u svakom tipičnom liberalnom izrazu i daju svakom političkom pojmu promijenjeni lik. Tako postaje u liberalnom mišljenju politički pojam *rata* na gospodarskoj strani *utakmicom* (konkurencijom), a na drugoj, »duhovnoj« strani *diskusijom*; namjesto jasnog razlikovanja oba različita statusa »rata« i »mira« stavlja se »dinamika« vječne utakmice i vječnoga razpravljanja, vječno natjecanje, ali koje ne smije nikada postati »krvavo« niti »neprijateljsko«. *Država* postaje *društvom*, i na etičko-duhovnoj strani pretvara se u ideološko-humanitarnu predočbu o »čovječanstvu«, a na drugoj strani u ekonomsko-tehničko jedinstvo *proizvodnog i prometnog sistema*, koji se

sam upravlja po zakonima. Iz podpuno same po sebi razumljive volje, da se odbrani od neprijatelja, volje, koja je dana stanjem borbe, postaje »socialni ideal« ili *program, tendencija* ili gospodarska kalkulacija; iz politički ujedinjenog naroda postaje na jednoj strani kulturno interesirano obćinstvo, a na drugoj djelomično poduzetničko i radno osoblje, djelomično gomila potrošača; iz vlasti i moći postaje na duhovnom polu promičba (propaganda) i sugestija gomila, a na gospodarskom polu »nadzor«.

Sva ta raztočivanja smjeraju postojano na to, da državu i politiku podvrgnu djelomično individualističkom i stoga privatnopravnom moralu, djelomično ekonomskim kategorijama, i da im oduzmu njihov osobiti smisao. Značajno je, kako je za liberalizam samo po sebi jasno ne samo da priznaje izvan političkog područja »autonomiju« različitih oblasti ljudskog života, nego da upravo pretjeruje u specializiranju i u potpunom izoliranju. Njemu se čini sasvim jasnim, da je umjetnost »kćerka slobode«, estetski vrijednostni sud »autonoman«, umjetnički genije »suveren« i da umjetničko djelo »bez tendence« imade svoju »svrhu u sebi«. U nekim njemačkim zemljama podigao se pravi liberalni patos uobće tek onda, kad je ta autonomija slobode umjetnosti bila ugrožena od moralističkih »čudorednih apostola«. Moral je postao autonoman naprama metafizici i religiji, znanost naprama religiji, umjetnosti i moralu i t. d. Ali kao daleko najvažniji slučaj autonomnog stvarnog područja provela se s nepomučenom samosviešću samostalnost normi i zakona gospodarstva. Da proizvodnja i potrošnja, cene i tržište imaju svoju vlastitu oblast i da se »sami reguliraju«, da ih ne može voditi ni etika ni estetika ni religija, a najmanje politika, vrijedilo je kao jedna od zaista riedkih dogma toga liberalnog doba, o kojoj se nije trebalo razpravljati i dvojiti. Tim je zanimivije, da se upravo političkom gledištu s osobitim ža-

rom oduzela svaka važnost, i da ga se podvrglo pravilima i »poredku« morala, prava i gospodarstva. Ovo »depolitiziranje« naravno da imade podpuno politički smisao. U konkretnoj zbilji političkog bića ne vladaju i ne upravljaju abstraktni »poredci« i zakonitosti, nego vladaju i upravljaju uvijek samo veoma konkretni ljudi ili društva nad drugima isto tako konkretnim ljudima ili društvima. Tako i ovdje, politički promatrano, imade vlast »morala«, »prava«, »gospodarstva«, »znanosti«, »umjetnosti«, »norme« politički smisao, pa je depolitiziranje samo politički osobito upotrebljivo oruđe u političkoj borbi.

Primjetba: Ideološka struktura versailleskog ugovora odgovara točno tom polaritetu etičkog patosa i gospodarskog proračunavanja. U § 231. prisiljava se Njemačka, da prizna »svoju odgovornost« za sve ratne štete i gubitke, čime se stvorio temelj i za pravni i moralni vrijednostni sud. Izbjegavali su se politički pojmovi kao »aneksija«; odstup Elzasa i Lotaringije nazvan je »désannexion«, dakle popravljanje jedne nepravde; odstupanje poljskih i danskih područja služi idealnom zakonu narodnostnog načela; oduzimanje kolonija proglašuje se čak u § 22. kao djelo nesebične humanosti. Gospodarsku protivnu skrajnost tog idealizma čine reparacije t. j. trajno i neograničeno gospodarsko izrabljivanje pobjeđenoga. Posljedica: takav ugovor nije mogao uobće ostvariti politički pojam kao što je »mir«, tako da su uvijek bili potrebni novi »istiniti« mirovni ugovori: londonski protokol od kolovoza 1924. (Davies-ov plan), Locarno u listopadu 1925., ulazak Njemačke u Ligu naroda u rujnu 1926. i t. d.

10.

Odmah je od početka prigovorilo liberalno mišljenje državi i politici zbog »nasilja«. To bi ostala jedna od mnogih bezpomoćnih psovki u političkoj borbi, kad mu ne bi sveza s velikom metafizičkom konstrukcijom i tumačenjem poviesti davala šire obzore i jaču snagu uvjerenja. Prosvjetiteljsko 18. stoljeće gledalo je pred sobom jasnu i jednostavnu crtu neprestanog napredka čovječanstva. Taj bi se napredak prije svega

sastojao u intelektualnom i moralnom usavršavanju čovječanstva; pravac se kretao između dvije točke: počinjao je dolje, kod divljačtva i fanatizma, te se odatle uzdizao do duhovne slobode i zrelosti, od dogme do kritike, od praznovjerja do prosvjedenja, od mraka do svjetla. U slijedećem 19. st. iztiču se u prvoj polovici vrlo znatne trodionne konstrukcije, naime Hegelov dialektični redoslijed (na pr. prirodna zajednica-građansko društvo-država) i Comteov znameniti zakon tri stadija (od teologije preko metafizike do pozitivne znanosti). Ali ovim trodionbama nedostaje polemička udarna snaga jednostavne, dvodionne opreke. Stoga je pobijedilo nakon vremena mira, umora i pokušaja restauracije opet jednostavno dvodionno suprotstavljanje. Čak su i u Njemačkoj u drugoj polovici 19. st. dvojnosti kao vlast i udruga (O. Gierke) ili zajednica i društvo (F. Tönnies) — što nije ni najmanje bilo bojovno zamišljeno — potisnuli Hegelovu trodionbu.

Najbolji primjer suprotstavljanja, koje je zaoštreno do politički djelotvorne dvodionbe, jest antiteza buržuja i proletara, koju je razvio Karl Marx. Da je svjetska povijest povijest gospodarskih klasnih borba, rekli su već poneki povjestničari i filozofi. Marx je tu misao uvrstio u povijestnu filozofsku ideju napredka i razvitka i stoga ju uzdigao u metafizičku oblast i zaoštrio je do skrajnje političke djelatnosti. Sve borbe svjetske povijesti usredotočuju se u jednoj jedinici, posljednoj borbi protiv posljednjih neprijatelja čovječanstva: mnogobrojne buržoazije na svijetu sakupit će se u jednu jedinu buržuaziju, a mnogobrojni proletari opet u jedan jedini proletarijat. Tako će se dobiti golemo svrstavanje na prijatelje i neprijatelje »za posljednji boj«. Ova povijestna konstrukcija bila je jasna mišljenju 19. stoljeća, jer je slijedila svoga liberalno-građanskog protivnika na ekonomsko područje, te se ovdje tako reći na njegovom vlastitom

zemljištu s njegovim vlastitim oružjem ogledala s njime. Jer s pobjedom »industrijskog društva« odlučeno je obrtanje prema ekonomskom momentu. Marksizam je samo jedan slučaj primjene liberalnog načina mišljenja 19. stoljeća. Kao godinu rođenja tog novog vjerovanja možemo smatrati 1814. u kojoj je Englezka slavila pobjedu nad vojničkim imperijalizmom Napoleona; njegovu jednostavnu i jasnu nauku pružalo je Spencerovo tumačenje povijesti, za koga cijela ljudska povijest nije bila ništa drugo nego razvitak od »vojničko-feudalnog« k »industrijsko-trgovačkom« društvu.

Prvi, ali podpun literarni dokument jest 1814. izašla razprava Benjamina Constanta o »duhu osvajanja«, *esprit de conquête*. Constant je otac cjelokupnog liberalnog duha 19. stoljeća. Njegova razprava iz 1814. sadrži već cjelokupnu duhovnu oružanu tog vieka, izpunjenog obmanama i tlapnjama.

Tu je odlučno ovo: ideja napredka, koja je u 18. stoljeću još u glavnom bila humanitarno-moralno, intelektualno i »duhovno« obojena, mjenja se s gospodarsko-industrijsko-tehničkim razvitkom 19. stoljeća. »Gospodarstvo« se sada osjećalo kao nosilac neodoljivo naprednog razvoja. Gospodarstvo, trgovina, industrija, tehničko usavršavanje, sloboda i racionaliziranje vrijedili su kao same po sebi razumljive pomoćne sile; njih se nije razstavljalo, a jedva ih se i razlikovalo jedne od drugih, a da bi si oni ikada mogli neprijateljski stajati jedni nasuprot drugima, ne bi si bio normalni čovjek 19. stoljeća nikako mogao ni predstaviti. Istovremeno svi su oni bez razlike vrijedili kao u biti miroljubivi i kao opreka bojovnom nasilju »feudalnog« vremena. Stoga za cijelo 19. stoljeće i do naših dana za službene liberalno-demokratske države i njihove duhovne i političke vazale proizlazi odavde slijedeći karakteristični niz političko-polemičkih suprotnosti:

sloboda, napredak i razum	}	pobjeđuju	{	feudalizam,
				reakciju i nasilje
povezani s				povezane
gospodarstvom, industrijom i tehnikom	}	pobjeđuju	{	s državom,
				ratom i politikom
u državi djelotvorni				
kao parlamentarizam i diskusija	}	pobjeđuju	{	absolutizam i
				diktaturu

Na taj se niz dadu političke teorije i razpravljavanja celog jednog stoljeća. Pojedini članovi i oprečni stavci u shemi zaslužuju stoga brižno promatranje. Jer poneki Niemci (a razumljivo još mnogo više oni, koji nisu Niemci) hoće da pod svaku cenu ostanu u 19. stoljeću.

U onoj razpravi Benjamina Constanta iz god. 1814. nalazi se već podpun inventar liberalnog katekizma. Tamo se kaže: došli smo do doba trgovine i industrije, doba, koje mora nužno zamieniti doba ratova, kao što doba ratova mora nužno predhoditi dobu industrije. Tada sliedi označavanje oba različita razdoblja: ekonomsko razdoblje nastoji da dođe do dobara izmjenom i miroljubivim sporazumievanjem (obtenir de gré à gré), a razdoblje prije njega ratom i nasiljem; ovo je surovi nagon (*l'impulsion sauvage*), a ono racionalno i uljudbeno računanje (*calcul civilisé*). Pošto rat i nasilno osvajanje ne mogu pribaviti ugodnosti i udobnosti, koje nam pruža trgovina i industrija, nisu ratovi više od koristi pa je pobjednički rat i za pobjednika slab posao. (To je vrlo važno; ako bi ga se držalo dobrim poslom, mogao bi naime postati »socialnim idealom«). Osim toga je ogromni razvitak moderne ratne tehnike — Constant spominje tu osobito artileriju, na kojoj se napose temeljila tehnička

premoć Napoleonove vojske — učinio bezsmislenim sve, što je prije bilo na ratu herojskoga i slavnoga, t. j. osobnu hrabrost i veselje za borbu. Rat je, takav je Constantov zaključak, prema tome danas izgubio kako svaku korist tako i svaki čar; niti gospodarski probitak niti želja za borbom ne mogu skloniti čovjeka za suvremeni rat. Prije su ratnički narodi podvrgavali trgovačke narode, a danas je obratno. S drugim riječima: s poviestno-filozofskom nuždom krči si put doba obćeg mira.

Međutim smo stekli dovoljno iskustva, da možemo izpitati takova predviđanja prema njihovoj točnosti, a kao »znanost« prikazivanu metafiziku liberalnog 19. st. prema njenoj istinitosti. Izvanredno zapleteno savezništvo gospodarstva, slobode, tehnike, etike i parlamentarizma nije se moglo održati. Ono je svog tadašnjeg protivnika: ostatke absolutističke države i feudalne aristokracije, već odavno likvidiralo, pa prema tome izgubilo svaki aktuelni smisao. Sad na njihovo mjesto dolaze sasvim druga svrstavanja i udruživanja. Gospodarstvo nam ne vriedi više samo o sebi kao carstvo slobode; tehnika ne služi samo ugodnosti i udobnosti, nego isto tako i proizvađanju opasnog oružja i oruđa; nažalost njen napredak nema sam o sebi za posljedak humanitarno-moralno usavršenje, kojeg se u 18. st. zamišljalo kao napredak, na pr. šofer nije po sebi — na osnovi naprednog utjecaja više tehnike — čovječniji tip od kočijaša iz 1830. Koračno smo izkusili, da tehničko racionaliziranje može biti upravo nešto protivno od ekonomskog racionaliziranja. Unatoč toga je duhovno podneblje Europe sve do danas ostalo napunjeno tim tumačenjem poviesti 19. st., pa su sve do nedavna zadržale njegove formulacije i pojmovi snagu, koja je, kako izgleda, živjela još i poslije smrti njenih starih protivnika.

Za ovo su zorni primjer u posljednjim desetljećima teze frankfurtskog sociologa Franza *Oppenheimera*. Kao svoj

cilj izjavljuje Oppenheimer »iztrebljenje države«. Njegov je liberalizam tako radikalan, da on ne dopušta državu više ni kao oružanog podvornika. »Iztrebljenje« odmah provodi pomoću niza »definicija«. Pojam države određuje on »političkim sredstvom«, a protivni pojam tobože uglavnom nepolitičkog društva »ekonomskim sredstvom«. Pri-djevi, kojima on tada definira političko i ekonomsko sredstvo nisu ništa drugo nego karakteristično opisivanje one polemike protiv politike i države, koja lebdi u polaritetu između etike i ekonomike. To su otvorene polemike antiteze, u kojima se zrcali politički odnos između države i društva, politike i gospodarstva njemačkog 19. stoljeća. Ekonomsko sredstvo je prema Oppenheimeru zamjena; ona je uzajamnost činitbe i protučinitbe, stoga uzajamnost, jednakost, pravednost i mir, te na koncu ništa manje nego »zadružni duh jednakosti, bratstva i pravednosti«: naprotiv je političko sredstvo »vanekonomsko nasilje, koje ide za osvajanjem«, pljačka, osvajanje i različiti zločini. Takova »pojmovna određenja« danas odmah svatko može prepoznati kao političko tane napunjeno strašću; ali ona se mogu, tako dugo, dok je vladao duh 19. stoljeća, izdavati kao »znanstvena« i »slobodna od vrijednovanja«. Dok je Hegelovo sistematizirano shvaćanje o državi njemačkog 19. vieka konstruirala državu kao carstvo čudorednosti i objektivnog razuma, koje je stajalo visoko iznad »životinskog carstva« egoističnog društva, vrijednostni red tih novih slojeva, koji prodiru u njemačku državu, je obratan: za njih je društvo (to su naime oni sami) kao područje miroljubive pravednosti na mnogo višem stupnju od države t. j. vojske i činovništva, koji im još nisu pristupačni; zbog toga je ta država »razkrinkana« od sociološke »znanosti« kao područje nasilne nerazumnosti.

Ali zapravo nije dopustivo niti moralno niti psihološki, a najmanje znanstveno u redu, jednostavno stvariti definicije uz pomoć moralnih obezvrjeđivanja, tako da se dobroj, pravednoj, miroljubivoj, jednom riječi simpatičnoj »zamjeni« suprotstavi divlja, pljačkaška, zločinačka »politika«. S takvim metodama moglo bi se isto tako obratno i politika definirati kao oblast čestite borbe, a gospodarstvo kao sviet prevare, jer napokon sveza politike s pljačkom i nasiljem nije ništa osobitije nego sveza ekonomije s lukavstvom i prevarom. Zamjenjivati i zavaravati ide često skupa. Vlast nad ljudima, koja se osniva na ekonomskom temelju, mora se upravo tada, kada je nepolitička, t. j. kada se uklanja svakoj političkoj odgovorno-

sti i izticanju, činiti kao strašna prevara. Pojam zamjene nikako ne izključuje pojmovno, da jedna od stranaka ne pretrpi štete i da se sustav uzajamnih ugovora konačno ne obrne u sustav najgorog iskorištavanja i podjarmljivanja. Ako se oni, koje se iskorišćuje i podjarmljuje, u takvom stanju počnu braniti, tada naravno da to ne mogu s ekonomskim sredstvima. Da imaoi ekonomske moći tada svaki pokušaj »vanekonomske« promjene njihovog položaja označuju kao nasilje i kršenje prava, i da to sprečavaju, isto je tako sasvim razumljivo. Ali time otpada svaka idealnost konstrukcije društva, koje bi počivalo na zamjeni dobara i uzajamnim ugovorima, te bilo samo o sebi miroljubivo i pravedno. Nažalost se na svetost ugovora, na izreku pacta sunt servanda i na »pravnu državu« pozivaju i lihvari i iznudivači; područje »zamjene« imade uzke granice i sve stvari nemaju zamjenbenu vrijednost. Na pr. za političku slobodu i političku nezavisnost ne postoji nikakva pravedna protuvrijednost, bila svota za podmićenje ne znam kako velika.

Pomoću takvih definicija i konstrukcija, koje napokon sve samo kruže oko polariteta etike i ekonomike, ne može se iztribiti ni država ni politika i ne će se sviet depolitizirati. Da su ekonomske suprotnosti postale političkima i da je mogao nastati pojam »gospodarskih položaja moći« pokazuje samo, da se od gospodarstva kao i od svakog ostalog područja može doseći točka politike. Pod utiskom toga nastala je mnogo spominjana rieč Walthera *Rathenaua*, da danas nije politika, nego gospodarstvo sudbina. Ta je rieč služila političkoj sili, koja se temeljila na gospodarskim položajima. Izpravnije bi bilo reći, da i dalje kao i dosada politika ostaje sudbinom i da je samo došlo do toga, da je gospodarstvo postalo stvar politike i time »sudbinom«.

Stoga je bilo krivo misliti, da je neki na gospodarskoj nadmoći temeljen politički položaj (kako je Josip Schumpeter tvrdio 1919.) »u biti neratnički«. Bitno neratnička, i to iz samog bivstva liberalne ideologije, je samo terminologija. Naravno, da će gospodarski temeljen imperijalizam nastojati da dovede do takvog

stanja na zemlji, u kojem će moći nesmetano primjenjivati svoja gospodarska sredstva moći, kao obustavu davanja navjere, obustavu davanja sirovina, podkapanje strane valute i t. d. i s time postizavati uspjehe. On će smatrati kao »vanekonomsko nasilje« kada će neki narod ili neka skupina ljudi nastojati izmaći učinku tih »miroljubivih« metoda. On će upotriebiti još oštija, ali još uvijek »gospodarska« i stoga (prema toj terminologiji) nepolitička, u biti »miroljubiva« prinudna sredstva, kao što su na primjer nabrojena kod Lige naroda u »Uputama« k izvođenju § 16. pravila Lige naroda (točka 14 zaključka 2. skupštine Lige naroda od 1921. godine): obustavljanje dovoza živežnih namirnica građanskom pučanstvu i blokada glada. Konačno raspolaže on još tehničkim sredstvom nasilnog fizičkog usmrćivanja, tehnički savršenim suvremenim oružjem, koje je sabiranjem kapitala i inteligencije toliko nečuveno postalo upotrebljivim, da se u slučaju nužde i zaista može upotriebiti. Za upotrebu tih sredstava stvara se međutim nov i uglavnom pacifistički rječnik, koji ne poznaje više rata, nego samo još ovršivanje, sankcije, kaznene pohode, pacifiziranje, zaštitu ugovora, međunarodno redarstvo, mjere za osiguranje mira.

Protivnik se u tom političkom sustavu depolitiziranja ne naziva više »neprijatelj«, ali ga se zato kao »kršitelja mira« i »narušavatelja mira« stavlja izvan zakona i izvan čovječanstva (hors-la-loi i hors l'humanité). Rat, koji se vodi za očuvanje ili proširenje ekonomskih imperialističkih položaja, mora se pomoću huškanja i promičbe o strahotama učiniti »križarskim ratom« i »posljednim ratom čovječanstva«. Tako to zahtjeva liberalni polaritet etike i ekonomike, idealizma i materializma, odgoja i posjeda. Međutim u tome se pokazuje začudna sistematika i dosljednost, ali i taj tobože nepolitički i čak prividno

antipolitički sustav služi ili postojećim ili vodi do novih svrstavanja na prijatelje i neprijatelje, te nikako ne uspieva da izmakne posljedicama političkog momenta.

DOBA NEUTRALIZIRANJA I DEPOLITIZIRANJA

(1929.)

Redoslied središta, koja se mienjaju

NE MOŽEMO govoriti nijednu značajnu riječ o kulturi i poviesti, a da si nismo svjestni vlastitog kulturnog i poviestnog stanja. Da je svako poviestno iskustvo iskustvo sadašnjice, da ono zadobiva od sadašnjosti svjetlo i jakost i da ono u najdubljem smislu služi samo sadašnjosti, jer je svaki duh samo sadašnji duh, rekli su nam poslije Hegela mnogi, a najbolje Benedetto Croce. Kod mnogobrojnih znamenitih povjestničara zadnjeg pokoljenja vidimo tu jednostavnu istinu još jasno, i nema danas više nikoga, tko bi se gomilanjem gradiva dao obmanuti o tome, koliko su sva poviestna prikazivanja i konstrukcije izpunjena naivnim projekcijama i identifikacijama. Ponajprije je dakle važna svijest o vlastitom sadašnjem stanju. Danas je svijestno predočivanje sadašnjosti teško, ali tim nuždnije.

Sve nas upućuje na to, da mi u Europi 1929. god. živimo još u doba zamora i pokušaja restauriranja, što je nakon velikih ratova običajno i shvatljivo. Skoro cijelo jedno pokoljenje europskog ljudstva bilo je, nakon dvadesetgodišnjeg koalicionog rata protiv Francuzke, poslije 1815. u takovom duhovnom stanju, koje bi se dalo svesti na formulu: legitimitet status quo-a. Sve dokazivanje takvog doba smjera u stvari manje na oživljavanje prošlih stvari ili stvari, koje prolaze, nego na grčevito pitanje: status quo, a što drugo? što se odnosi kako na vanjsku tako i na unutarnju politiku. U međuvremenu služi mir raspoloženja restau-

racije brzom i nesmetanom razvoju novih stvari i novih prilika, kojih je smisao i pravac prikriven restauriranom fasadom. Kada dođe pravi trenutak, nestaje tada legitimistička fasada kao providna sablast. Sve, što se na našem kontinentu dešava, može se razumjeti kao stanje samo iz europskog razvoja posljednjih stoljeća; ono usavršuje i nadigrava specifično europske ideje i pokazuje u golemoj gradaciji srž moderne europske poviesti.

Sjetimo se redosljeda, kojim se je kretao europski duh u posljednja četiri stoljeća i različitih duhovnih oblasi, u kojima je našao središte svoga bitisanja među ljudima. Imademo četiri velika, jednostavna, stoljetna koraka; oni odgovaraju četirim stoljećima i idu od teološkog do metafizičkog, a odatle do humanitarnomoralnog i konačno do ekonomskog. Veliki tumači ljudske poviesti, Vico i Comte, poobćili su taj jednokratni europski proces u obćeniti zakon ljudskog razvitka. pa je od tada promican u hiljadu banalnih i vulgarnih fraza poznati »zakon o tri stadija«, t. j. od teološkog do metafizičkog a odatle do »znanstvenog« stupnja ili »pozitivizma«. Uistinu se pozitivno ne može ništa više reći, nego da su europski ljudi, počev od 16. stoljeća, učinili više koraka od jednog središnjeg područja do drugog i da sve, što tvori sadržaj našeg kulturnog razvitka, stoji pod naknadnim utjecajem tih koraka. U prošla četiri stoljeća europske poviesti imao je duhovni život četiri različita središta, pa se je mišljenje aktivne elite, koja je tvorila uvijek predvodnicu, kretalo u različitim stoljećima oko različitih središta.

Samo se iz tih stalno promjenljivih središta mogu razumjeti pojmovi različitih naraštaja. Promjena — od teološkog u metafizičko, a odatle u humanitarno-moralno i konačno u ekonomsko — ne shvaća se ovdje, da izričito ponovimo, kao poviestno-filozofski zakon u smislu zakona o tri stadija ili sličnih tvorba. Ne govorimo o kulturi čovječanstva uobće, niti o ritmu

svjetske poviesti i ne mogu ništa reći ni o Kinezima ni o Indijcima ni o Egipćanima. Redosljed promjenljivih središta nije zamišljen ni kao neprekinuta crta napredka prema gore niti kao nešto suprotno od toga, pa ostaje otvoreno pitanje, da li se tu želi uzeti redosljed od gore prema dolje ili od dolje prema gore, uzpon ili pad. A konačno značio bi nespornost takvog tumačenja redosljeda, kao da u svakom od tih stoljeća nije bilo ništa drugo nego jedino njegovo središnje područje. Naprotiv, postoji uvijek pluralistička uzporednost različitih već proteklih stadija; ljudi istog vremena i iste zemlje, pa čak i iste obitelji žive jedni uz druge na različitim stadijima, pa na pr. današnji Berlin leži u kulturnoj zračnoj crti bliže New Yorku i Moskvi nego Münchenu ili Trieru. Promjenljiva središnja područja tiču se dakle samo konkretne činjenice, da su se u ovih četiri stoljeća europske poviesti mienjale vodeće elite, da se evidentnost njihova uvjerenja i dokaza neprestano mienjala isto tako kao i sadržaj njihovih duhovnih zanimanja, načelo njihovog postupanja, tajna njihovih političkih uspjeha i spremnost šireg mnoštva, da se dade utjecati stanovitim sugestijama.

Očit i osobito jasan kao jednokratni poviestni obrat je prielaz od teologije 16. stoljeća u metafiziku 17. stoljeća, u ono ne samo metafizički nego i znanstveno najveće doba Europe, u pravo herojsko razdoblje zapadnjačkog racionalizma. Ovo razdoblje sistematskog znanstvenog mišljenja obuhvaća istovremeno Suareza i Bacona, Galileja, Keplera, Descartesa, Grotiusa, Hobbesa, Spinozu, Pascala, Leibniza i Newtona. Sva veličajna matematska, astronomska i prirodoznanstvena spoznavanja tog vremena izgrađena su u veliki metafizički ili »prirodni« sustav, svi mislioci bili su metafizičari velikog stila, pa čak je i karakteristično praznovjerje tog doba bilo kozmičko-racionalističko u obliku astrologije. Sljedeće 18. stoljeće odgurnulo je

metafiziku pomoću tvorba deističke filozofije, te je bilo vulgarizacija velikog stila, prosvjetiteljstvo, spisateljsko prisvajanje velikih događaja 17. stoljeća, humaniziranje i racionaliziranje. Dade se pojedinačno slijediti, kako Suarez djeluje u bezbrojnim popularnim spisima; za neke temeljne pojmove morala i državne teorije Pufendorff je samo epigon Suareza, a konačno *Contrat social* Rousseaua opet samo vulgarizacija Pufendorffa. Ali osobiti patos 18. stoljeća jest patos »vrline«, i njegova mistična riječ jest »vertu«. Pa i romantizam Rousseaua još ne razbija sviestno okvir moralnih kategorija. Karakteristični izraz tog stoljeća je Kantov pojam o Bogu, u čijem se sustavu Bog pojavljuje, kako bi se nešto surovo reklo, još samo kao »parazit etike«; svaka riječ u svezi »kritika čistog uma« — kritika, čist i um — upravlja se polemički protiv dogme, metafizike i ontologizma.

S 19. stoljećem tad slijedi viek prividno hibridnih i nemogućih povezivanja estetsko-romantičkih i ekonomsko-tehničkih tendencija. U stvari znači romantika 19. stoljeća — ako ne ćemo da učinimo tu malo dadaističku riječ »romantika« na romantički način kolom pometnja — samo međustadij estetskog stupnja između moralizma 18. st. i ekonomizma 19. st., samo prielaz, koji je uspio pomoću estetiziranja svih duhovnih područja, i to vrlo lako i uspješno. Jer put od metafizičkog i moralnog do ekonomskog ide preko estetskog, a put preko kako god bilo sublimne estetske potrošnje i užitka je najsigurniji i najudobniji put k obćem ekonomiziranju duhovnog života i k takovom duhovnom ustrojstvu, koje nalazi u proizvodnji i potrošnji središnje kategorije ljudske egzistencije. U daljnjem razvitku duha služi romantički esteticizam ekonomskom momentu, te je tipična njegova popratna pojava. Ali još u užoj svezi s ekonomskim momentom pojavljuje se u 19. stoljeću tehnički moment i to kao »industrializam«. Za ovo je karakterističan primjer

poznata konstrukcija poviesti i društva marksističkog sistema. Ona drži ekonomski moment za temelj i osnovicu, za »podgradnju« svega duhovnoga. Naravno, da ona već vidi u srži ekonomskog tehnički moment, pa određuje gospodarska razdoblja čovječanstva prema specifično tehničkom sredstvu. Unatoč toga je sistem kao takav ekonomski sistem, a tehnički elementi iztiču se tek u kasnijim vulgariziranjima. U cjelosti hoće marksizam da misli ekonomski, pa time ostaje u 19. stoljeću, koje je u biti ekonomsko.

Ipak je već u 19. stoljeću bio tehnički napredak tako zapanjiv i stoga se mienjaju društvena i gospodarska stanja tako brzo, da su svi moralni, politički, socialni i ekonomski problemi bili obuhvaćeni brzinom tog tehničkog razvitka. Pod golemom sugestijom stalno sve novijih, sve zapanjivijih pronalazaka i djela nastaje religija tehničkog napredka, za koju se svi drugi problemi rješavaju sami od sebe upravo pomoću tehničkog napredka. Velikom mnoštvu industrializiranih zemalja bilo je to vjerovanje očito i sasvim jasno. Oni su preskočili sve međustadije, koji su značajni za mišljenje vodećih elita, pa kod njih nastaje odmah bez posredne spone iz religije vjerovanja u čuda i drugi svijet religija tehničkog čuda, ljudskih učinaka i savlađivanja prirode. Magična religioznost prelazi u isto takav magični tehnicitet. Tako se pojavljuje 20. stoljeće pri svom početku ne samo kao razdoblje tehnike, nego i kao doba religioznog vjerovanja u tehniku. Često je ono označeno kao doba tehnike, ali njegovo je cjelokupno stanje time tek približno obilježeno, pa za sada neka još ostane otvoreno pitanje o značenju presizajućeg tehniciteta. Jer je u stvari vjera u tehniku samo posljedak određenog pravca, u kojem se kreće premještanje središnjeg područja, a kao vjera je nastala iz dosljednosti tih premještanja. Svi pojmovi duhovne oblasti, uključivši i pojam duha, su u sebi pluralistički, te se mogu razumjeti

samo iz konkretne političke egzistencije. Kao što svaki narod ima vlastiti pojam o narodu, te nalazi tvorbena obilježja narodnosti kod sebe samog, a ne kod drugih, tako ima i svaka kultura i svako kulturno doba svoj vlastiti pojam o kulturi. Sve bitne predočbe duhovne oblasti čovjekove su egzistencijalne a ne normativne. Ako se središte duhovnog života u posljednja četiri stoljeća neprestano mienja, tada se prema tome mienjaju neprestano i svi pojmovi rieči. pa je nužno, da podsjetimo na višeznačnost svake rieči i pojma. Najveći i najgrublji nesporazumi (od čega međutim žive mnogi varalice) dadu se razjasniti iz krivog prenašanja nekog pojma, koji je udomaćen na određenom području — na pr. samo na metafizičkom ili samo na moralnom ili samo na ekonomskom — na druga ostala područja duhovnog života. Nije to samo tako, da se događaji i zbivanja, koja se doimlju nutrinje čovjeka i postaju predmetom njegovog razmišljanja i njegovih razgovora, stalno upravljaju prema središnjem području — na pr. lisabonski potres mogao je u 18. stoljeću izazvati cijelu poplavu moralizirajuće književnosti, dok bi danas sličan događaj ostao bez dubljeg intelektualnog odjeka, a naprotiv bi kakva nedaća u gospodarskoj oblasti, kakav veliki pad tečajeva ili prirodni slom snažno zaokupio ne samo praktično, nego i teoretsko zanimanje najširih slojeva. Nego i specifični pojmovi pojedinih stoljeća dobivaju svoj karakteristični smisao od svagdašnjeg središnjeg područja tog stoljeća. Razjasnit ću to na jednom primjeru. Na pr. predočba o *napredku*, t. j. poboljšanju i usavršavanju — suvremeno govoreći racionaliziranju — vladala je u 18. stoljeću, i to u doba humanitarno-moralnog vjerovanja. Prema tome napredak je značio prije svega napredak u prosvjetljivanju, napredak u odgoju, samostezu i obrazovanju, t. j. *moralno* usavršavanje. U doba ekonomskog ili tehničkog mišljenja shvaća se napredak prešutno i po sebi razumljivo kao

ekonomski ili tehnički napredak, a humanitarno-moralni napredak se prikazuje, ukoliko još zanima ljude, kao nuzproizvod ekonomskog napredka. Ako je neko područje jednom postalo središnjim područjem, tada se problemi ostalih područja rješavaju iz njega, te vriede još samo kao problemi drugog reda, kojih se rješenje pruža samo po sebi samo ako su riešeni problemi središnjeg područja. Tako proiztiče za teološko doba sve samo po sebi, ako su sređena teološka pitanja; sve će se ostalo tada ljudima »dopustiti«. A isto to vriedi za druga razdoblja: za humanitarno-moralno doba radi se samo o tome, da se ljude moralno odgoji i izobrazi, pa svi problemi postaju odgojnim problemima: za ekonomsko doba treba samo točno riešiti problem proizvodnje i raspodjele dobara, pa više nijedno moralno i društveno pitanje ne pravi poteškoća; čisto tehničko mišljenje rješava novim tehničkim pronalazcima i ekonomski problem, pa sva pitanja, uključivši i ekonomsko, ustupaju pred tom zadaćom tehničkog napredka. Jedan drugi, sociološki primjer za pluralizam takvih pojmova: tipičnu pojavu predstavnika duševnosti i javnosti, intelektualca (clerc), u njegovoj specifičnoj osobitosti određuje za svako stoljeće središnje područje. Teologa i propovjednika 16. stoljeća sliedi učeni sistematičar 17. stoljeća, koji živi u pravoj republici naučenjaka, daleko od mnoštva; tada dolaze pisci doba prosvjetiteljstva 18. stoljeća, koje je u stvari još uvijek bilo aristokratsko. Što se tiče 19. stoljeća ne smijemo se dati zbuniti međustavkom romantičkih genija i mnogim svećenicima posebničke religije; intelektualac 19. stoljeća (najveći primjer je Karl Marx) postaje ekonomskim stručnjakom, pa je sada pitanje, koliko uobće još ekonomsko mišljenje dopušta sociološki tip intelektualca i ukoliko mogu ekonomisti i ekonomsko obrazovani pravnici prikazivati duhovni vodstveni sloj. Međutim izgleda, da za tehničko mišljenje intelektualca

lać nije više moguć, o čemu ćemo još govoriti malo dalje, kad budemo razpravljali o tom dobu. No pluralitet toga tipa intelektualca već je dovoljno jasan i nakon tog kratkog prikazivanja. Kako smo rekli: svi pojmovi i predočbe duhovne oblasti: Bog, sloboda, napredak, antropološke predočbe o ljudskoj prirodi, što je to javnost, što je racionalno i racionaliziranje, pa konačno kako pojam same prirode tako i pojam kulture, sve to zadobija svoj konkretni poviestni sadržaj od stanja središnjeg područja, te se može samo odatle pojmiti.

A prije svega uzima i *država* svoju zazbiljnost i snagu od svagdašnjeg središnjeg područja, budući da se mjerodavne prepirke oko svrstavanja na prijatelje i neprijatelje isto tako određuju prema mjerodavnom stvarnom području. Tako dugo, dok je religiozno-teološki moment stajao u središtu, imala je rečenica *cuius regio eius religio* politički smisao. Kada je religiozno-vjersko načelo prestalo biti središnjim područjem, izgubila je ta rečenica svoj praktični interes. Međutim je ona prešla preko kulturnog stadija naroda i narodnostnog načela (*cuius regio eius natio*) u ekonomsko područje, te tu kazuje: u jednoj te istoj državi ne mogu postojati dva oprečna gospodarska sustava; kapitalistički i komunistički gospodarski poredak izključuju jedan drugog. Sovjetska je država rečenicu: *cuius regio eius oeconomia*, ostvarila u obsegu, koji dokazuje, da snošaj između kompaktnog područja i kompaktne duhovne homogenosti ne postoji samo za vjerske borbe 16. st. i samo za gomilu europskih malih i srednjevelikih država, nego se uvijek prilagođuje promjenljivim središnjim područjima duhovnog života i promjenljivim dimenzijama autarknih svjetskih imperija. Bitno kod te pojave je to, da ekonomskom mišljenju odgovara homogena gospodarska država. Takova država želi biti suvremena država, koja *znade* za svoj vlastiti položaj u vremenu i kulturi.

Ona mora zahtijevati, da točno spozna poviestni cjelokupni razvitak. Na tome počiva njeno pravo za vladanjem. Država, koja se u ekonomskom dobu sama odriče točne spoznaje i vođenja gospodarskih odnosa, mora se obzirom na društvena pitanja i odluke izjaviti neutralnom i odreći se zahtjeva za vladanjem.

Značajna je pojava, da se europska liberalna država 19. st. sama nazvala *stato neutrale e agnostico*, te je opravdanje za svoj obstanak gledala upravo u svojoj neutralnosti. To imade raznolike razloge, pa se ne da razjasniti s jednom rieči ni s jednim jedinim uzrokom. Ovdje nas zanima kao simptom obće kulturne neutralnosti uobće; jer nauka o neutralnoj državi 19. st. nalazi se u okviru obćeg nastojanja k duhovnom neutralizmu, koji je značajan za europsku poviest posljednjih vjekova. Tu se nalazi, kako mislim, poviestno razjašnjenje za ono, što se označilo kao doba tehnike. O tome treba kazati još koju rieč.

Stadij neutraliziranja i depolitiziranja

Gore prikazan redosled — od teološkog preko metafizičkog i moralnog do ekonomskog — znači ujedno sve dalje neutraliziranje područja, od kojih se središte pomaklo. Za najjači i najdalekosežniji od svih duhovnih obrata europske poviesti držim onaj korak, kojeg je učinilo 17. st. od tradicionalne kršćanske teologije k sustavu »prirodne« znanstvenosti. Tim je sve do današnjeg dana određen pravac, kojim je morao ići svaki dalji razvoj. Pod velikim utiskom tog procesa stoje svi poobćavajući »zakoni« poviesti čovječanstva, kao Comteov zakon o tri stadija, Spencerova konstrukcija razvoja od vojničkog u industrijsko razdoblje, i slične poviestne filozofske tvorbe. U srži tog začudnog obrata leži sasvim jednostavni temeljni motiv, koji je određivao stoljeća, naime težnja prema kakvoj neutralnoj oblasti. Poslije bezizglednih teoloških disputacija i prepiraka u 16. st. tražilo je europsko ljudstvo

kakvo neutralno područje, na kome bi prepirka prestala i gdje bi se moglo sporazumjeti, složiti i uzajamno uvjeriti. Stoga se odklonio pogled od spornih pojmova i izlaganja tradicionalne kršćanske teologije, pa se sačinio »prirodni« sustav teologije, metafizike, morala i prava. Taj duhovno poviestni proces opisao je Diltay u jednom, s pravom glasovitom prikazu, u kome je prije svega iztaknuto veliko značenje stoičke tradicije. Ali mi se ipak čini, da bitno leži u tome, što se napušta dosadašnje središte teologije, budući da je ona prieporno područje i traži se drugo neutralno područje. Dosadašnje se središte time, što prestaje biti središtem, neutralizira, a na tlu novog središta čovjek se nada postići minimum slaganja i naći zajedničke pretpostavke, koje će omogućiti sigurnost, očitost, razumijevanje i mir. Time je udaren pravac za neutraliziranje i minimaliziranje i prihvaćen zakon, prema kome je »stupalo« europsko ljudstvo u sljedećim stoljećima.

Pojmovi, koje se razradilo u mnogim stoljećima teološkog mišljenja, postaju sada nezanimivi i privatna stvar. Sam Bog se u metafizici deizma 18. st. izključuje iz svieta, te postaje obzirom na borbe i opreke stvarnog života neutralnom instancom; on postaje, kako je Hamann protiv Kanta rekao, pojam i prestaje biti bićem. U 19. st. postaje prvo kralj, a zatim država neutralnom veličinom, pa se tu u liberalnom naučavanju o *pouvoir neutre* i o *stato neutrale* izpunjuje jedno poglavlje političke teologije, u kome proces neutraliziranja nalazi svoje klasične formule, jer je on sada zahvatio i posljednju, političku vlast. Ali spada u dialektiku takvog razvoja, da se upravo premještanjem središnjeg područja stvara uvijek novo borbeno područje. Na novom, ponajprije neutralno smatranom polju odmah se razvija s novom snagom suprotnost između ljudi i njihovih probitaka, i to tim jače, što se čvršće drži u rukama novo stvarno po-

druže. Uvijek se kreće europsko ljudstvo iz borbenog područja u neutralno područje, uvijek opet postaje novo zadobiveno neutralno područje borbenim područjem, pa je potrebno opet tražiti nove neutralne oblasti. A ni prirodne znanosti nisu mogle dovesti do mira. Iz vjerskih ratova postaju na pola još kulturno a na pola već gospodarski određeni nacionalni ratovi 19. st., te konačno jednostavno gospodarski ratovi. Očitost danas razširenog vjerovanja u tehniku počiva samo na tomu, što se moglo vjerovati, da se u tehnici našlo absolutno i konačno neutralno tlo. Jer, kako se čini, nema ništa neutralnije od tehnike. Ona služi svakome tako, kako se na pr. krugoval upotrebljava za viesti svake vrste i raznog sadržaja ili kako pošta preuzima na odpremu pošiljke bez obzira na njihov sadržaj, pa se iz tehničkog uređenja poštanskog prometa ne dobiva nikakvi kriterij za ocjenjivanje i prosuđivanje odaslane pošiljke. Naprama teološkim, metafizičkim, moralnim pa čak i ekonomskim pitanjima, o kojima se uvijek može prepirati, imadu čisto tehnička pitanja u sebi nešto osvježujuće stvarnog; ona daju jasna rješenja, pa je razumljivo, da se čovjek iz nerazmršive problematike svih drugih oblasti nastoji spasiti u područje tehničke misle. U tome se čini, da se svi narodi i nacije, sve klase i vjere, mladi i stari, muški i ženski, mogu brzo složiti, jer se svi oni podjednako — što im se čini razumljivo samo po sebi — služe korišću i ugodnostima tehničke udobnosti. Čini se, da je tu tlo obćeg izravnavanja, a svaka prepirka i pometnja vjerske, narodne i društvene svađe nivekira se tu na podpuno neutralnom području. Oblast tehnike izgledala je oblast mira, sporazumijevanja i pomirbe. Inače nerazjašnjiva sveza pacifističkog i tehničkog vjerovanja dađe se razjasniti iz pravca prema neutraliziranju, za koji se europski duh odlučio u 17. stoljeću i kojeg je, kao pod pritiskom sudbine, sledio sve do 20. stoljeća.

Ali neutralnost tehnike je nešto drugo od neutralnosti svijetu dosadašnjih područja. Tehnika je uvijek samo oruđe i oružje, te upravo stoga što svakome služi, nije neutralna. Iz imanentnosti tehničkog momenta ne može se dobiti nikakova ljudska i duhovna odluka, a najmanje odluka o neutralnosti. Svaka kultura, svaki narod i svaka vjera, svaki rat i svaki mir, može se poslužiti tehnikom kao oružjem. Što oruđa i oružja postaju sve upotrebljivijim, čini vjerojatnost stvarne upotrebe tim većom. Tehnički napredak ne mora biti ni metafizički ni moralni, pa čak ni ekonomski napredak.

Ako danas još mnogi ljudi očekuju od tehničkog usavršenja i humanitarno-moralni napredak, povezuju na osobito čaroban način tehniku i moral. A osim toga uvijek pretpostavljaju na nešto naivan način, da se veličajni instrumentarij današnje tehnike mora upotrebljavati samo u njihovom vlastitom smislu, a to će reći sociološki, da oni sami budu gospodari toga strahovitog oružja i da smiju zahtijevati za sebe ogromnu moć, koja je s time povezana. Ali sama tehnika ostaje, ako se smijem tako izraziti, kulturno sliepa. Iz zahtjeva za čistom »samo tehnikom« ne daje se stoga povući nijedan od zaključaka, koji se inače mogu izvesti iz središnjih područja duhovnog života: niti kakav pojam o kulturnom napredku, niti tip intelektualca (clerca), niti duhovnog vođe, niti određenog političkog sustava. Nada, da će se iz tehničke izumiteljske sposobnosti razviti kakav društveno vladajući sloj, nije se dosada izpunila. Tvorbe Saint-Simona i ostalih sociologa, koji su očekivali »industrijsko« društvo ili nisu čisto tehničke, nego pomiješane dielom s humanitarno-moralnim, dielom s ekonomskim elementima ili su podpuno fantastične. Čak niti ekonomsko vodstvo i upravljanje današnjeg gospodarstva nije u rukama tehničara, pa do danas nije još nitko mogao drugačije konstruirati društvo i poredak, koji bi vodili tehničari, nego samo tako, da se konstruira druž-

tvo bez vođa i bez pravca. I Georges Sorel nije ostao inženjer, nego je postao intelektualac. Iz nijednog značajnijeg tehničkog izuma ne daje se proračunati, koji će biti njegovi objektivni, politički učinci. Izumi 15. i 16. st. djelovali su slobodarski, individualistički i buntovnički; k izumu tiskarskog umieća pripada i sloboda tiska. Danas su tehnički izumi sredstva golemog vladanja mnoštvom, a krugovalu spada krugovalni monopol, k slikopisu slikopisna cenzura. Odluka o slobodi i ovisnosti ne nalazi se u tehnici kao takovoj. Ona može biti revolucionarna i reakcinarna, može služiti slobodi i podjarmljivanju, centralizaciji i decentralizaciji. Iz njenih posebitih načela i gledišta ne dobiva se nikakvo političko pitanje, nikakav politički odgovor.

Pokoljenje, koje nam je predhodilo, podleglo je razpoloženju kulturne propasti, koje se već i prije svjetskog rata očitovalo, te nije podnipošto trebalo čekati na slom iz god. 1918. i na Spenglerovu »Propast zapada«. Kod Ernesta Troeltscha, Maxa Webera, Waltera Rathenaua nalaze se mnogobrojna očitovanja takvog razpoloženja. Neodoljiva moć tehnike pričinjala se kao vlast bezduhovnog nad duhom ili kao možda duhovita ali bezdušna mehanika. Na europski viek, koji se tužio na »maladie du siècle« i koji je očekivao vladavinu Calibana ili »After us the Savage God«, nadovezuje se njemačko pokoljenje, koje se tuži na bezduševno doba tehnike, u kome je duša bezpomoćna i nemoćna. Još u Max Schelerovoj metafizici nemoćnog božanstva ili u tvorbi Leopolda Zieglera samo slučajne, kolebljive i konačno ipak nemoćne elite pokazuje se bezpomoćnost bilo duše bilo duha pred dobom tehnike.

Strah je bio opravdan, jer je proiztekao iz potmulog osjećaja za dosljednost do kraja dotjeranog procesa neutraliziranja. Jer s tehnikom je duhovna neutralnost dospjela do duhovne ništice. Pošto se prvo nije

uzelo obzira na vjeru i teologiju, a zatim na metafiziku i državu, činilo se, da se sada ne uzima obzir na išta, što je kulturno, pa da se tako postigla neutralnost kulturne smrti. Dok je vulgarno vjerovanje mnoštva očekivalo čovječanski raj od prividne neutralnosti tehnike, osjećali su oni veliki sociolozi, da je tendenca, koja je zavládala svima stadijima suvremene europske kulture, ugrozila i samu kulturu. K tome je pridošao i strah od novih klasa i od mnoštva, koji su nastali na »tabula rasa«, stvorenoj potpunim tehniziranjem. Iz ponora, kulturnog i društvenog ništa proiznikle su uvijek nove mase, tuđe ili čak neprijateljski raspoložene prema tradicionalnom odgoju i tradicionalnom ukusu. Ali strah nije bio konačno ništa drugo nego sumnja u vlastitu snagu, da će moći staviti u svoju službu veličajni instrumentarij nove tehnike, premda je ona samo zato tu, da se čovjek njome posluži. No nije ni dopušteno posljedak ljudskog razuma i ljudske stege, kakav je svaka a napose suvremena tehnika, jednostavno označiti kao nešto mrtvo i bezduševno, te zamjenjivati vjeru tehniciteta sa samom tehnikom. Duh tehniciteta, koji vodi do masovne vjere antireligioznog ovosvjetskog aktivizma, je duh, možda zli i đavolski duh, ali ga se ne smije likvidirati kao mehaničkog niti ga se može pripisati tehnici. On je možda nešto užasno, ali sam nije ništa tehničkog i mašinskog. On je uvjerenje aktivističke metafizike, vjera u bezgraničnu moć i vlast ljudi nad prirodom, pa čak i nad ljudskim tie-
lom, bezgranično »uzmicanje prirodnih ograda«, bezgranične mogućnosti promjene i sreće prirodnog ovomezemaljskog života ljudi. To možemo nazvati fantastičkim i satanskim, ali ne jednostavno nečim mrtvim, bezdušnim ili mehaniziranom neduševnosti. Isto je tako potekao strah od kulturnog i društvenog ništavila prije od neke panične brige za ugroženi status quo nego od mirnog znanja o osobitostima du-

hovnih zbivanja i njihove dinamike. Svi novi i veliki udarci, svaka revolucija i svaka reformacija, svaka nova elita dolazi iz askeze i dobrovoljnog ili nedobrovoljnog siromaštva, pri čemu siromaštvo prije svega znači odricanje na sigurnost status quo-a. Prakršćanstvo i sve snažne reforme unutar kršćanstva, benediktinski, clunijski i franjevački pokret, krstiteljstvo i puritanstvo, ali i svaki pravi preporod sa svojim vraćanjem na jednostavno načelo vlastite vrste, svaki pravi ritorar al principio, svaki povrat k neprovidenoj, neoštećenoj prirodi prikazuje se pred udobnošću i ugodnošću postojećeg status quo-a kao društvena ili kulturna ništavost. Ona raste šutke i u tami, i u njenim prvim počecima spoznat će povjestničar i sociolog opet samo ništavost. Trenutak sjajnog predočivanja također je već trenutak, u kome je onaj odnos ugrožen tajnom, neupadljivom snagom.

* * *

Proces neprestanog neutraliziranja različitih područja kulturnog života došao je do svoga kraja, jer je došao do tehnike. Tehnika nije više neutralno tlo u smislu onog procesa neutraliziranja, pa će se svaka snažna politika njome poslužiti. Stoga je samo privremeno, ako se sadašnje stoljeće u kulturnom smislu naziva stoljećem tehnike. Konačni smisao dobijamo tek onda, kada se pokaže, koja je vrst politike dovoljno jaka, da se domogne nove tehnike i koja su zapravo svrstavanja na prijatelje i neprijatelje, koja nastaju na novom tlu.

Velika mnoštva industrializiranih naroda još su danas privržena prigušenoj vjeri tehniciteta, jer ona, kao sva mnoštva, traže radikalnu dosjetljivost i nesvjestno vjeruju, da su tu našli absolutnu neutralnost, koju se traži već stoljećima i s kojom prestaje rat i započinje sveobći mir. Ali ipak tehnika ne može učiniti ništa drugo, nego pojačati rat ili mir, ona je za oboje spremna na podjednak način, a ime i zazivanje mira ne

mjenja ništa na tom. Mi smo danas progledali kroz maglu imena i rieči, s kojima radi psihotehnički stroj sugestije mnoštva. Mi čak poznajemo tajnoviti zakon tog rječnika i znademo, da se danas može voditi naj- užasniji rat samo u ime mira, najužasnije robstvo samo u ime slobode i najužasnija nečovječnost samo u ime čovječanstva. Mi smo konačno progledali i kroz razpoloženje onog pokoljenja, koje je vidjelo u dobu tehniciteta samo duhovnu smrt ili bezduševnu mehaniku. Spoznali smo pluralizam duhovnog života i znademo, da središnje područje duhovnog života ne može biti neutralno područje i da je krivo pokušavati rješavati političke probleme antitezama mehaničkog i organičkog, života i smrti. Život, koji naprama sebi ne vidi ništa drugo osim smrti, nije više život, nego nemoć i bezpomoćnost. Tko nema više drugog neprijatelja osim smrti i ne vidi u svome neprijatelju ništa drugo nego praznu mehaniku, bliži je smrti nego životu; udobna antiteza organskog i mehaničkog ima u sebi nešto sirovo mehaničkog. Svrstavanje, koje na vlastitoj strani vidi samo duh i život, a na drugoj strani samo smrt i mehaniku, ne znači ništa drugo nego odricanje na borbu, te imade samo vrijednost kakve romantičke tužaljke. Jer život se ne bori sa smrću ni duh s bezduševnosti. Duh se bori protiv duha, život protiv života, te snagom integralnog znanja nastaje poredak ljudskih stvari. *Ab integro nascitur ordo.*

Međunarodnopravna neutralnost i neutraliziranje (1939.)

SPADA k međunarodnopravnoj eksistenciji države, koja se nalazi u međunarodnoj zajednici, da u ratu između drugih država može ona ostati neutralna. Neutralnost je temeljni pojam međunarodnog pravnog reda. Ne samo zato, jer su, praktički gledano, pravi i

jaki neutralci najbolji jamci i čuvari međunarodnog prava,¹⁾ pa kako je pokazao svjetski rat u godinama 1917.—1918. bezvriedno je međunarodno pravo u ratu bez jakih neutralaca.

Međunarodna zajednica, koja se osniva na nezavisnim državama, imade prije svega jezgru svog konkretnog reda u tome, da su samostalne države one, koje tvore tu zajednicu, a ne druge tvorevine, bile one crkve, klase, redovi, stranke ili kakve god druge organizacije, koje nemaju državno svojstvo. Međunarodno pravo predpostavlja kod svake države stanovitu najmanju mjeru nutarnje državne organizacije i izvanje snage opiranja. Državna samostalnost i nezavisnost očituje se u tome, da država može svojom vlastitom odlukom i na vlastitu opasnost ratovati ili ne ratovati t. j. u ratu drugih ostati neutralna. A rat imade svoj međunarodnopravni red i pravednost u tome, da se na obje strane nalaze države, koje ratuju jedna protiv druge. Rat država je prema tome rat jednoga reda protiv drugoga reda, a ne rat reda protiv nereda. Stoga su ratovi na obim stranama u jednakoj mjeri međunarodnopravno pravedni, ali samo stoga i tako dugo, dok se na svakoj strani nalazi država. Rat nije u takovom međunarodnopravnom sistemu ništa izvan prava, nego prava pravna ustanova. »In the eye of international law all wars are just« kaže u skladu sa svojom cjelokupnom dobom dobri stari Freeman Snow u svome učevniku o pomorskom ratu (1898.). Međunarodnopravno prosuđivanje rata između država ovdje je analognu prosuđivanju pravno priznatog dvoboja, koji kao ustanova nalazi svoj nutarnji red i pravednost u prvom redu u tome, da se na obim stra-

¹⁾ Peter Albert Martini »Reformvorschläge zum Seekriegsrecht«, Berlin 1934, to je jednostavno i zorno izrekao. Do istog rezultata došao je i W. P. J. A. van Royen, »Analyse de l'évolution de la neutralité au cours de l'évolution du droit des gens«, Den Haag 1938.

nama nalaze osobe sposobne za davanje satisfakcije, pa koje se mogu između sebe upustiti u borbu. Da ovaj pojam nediskriminirajućeg rata pripada ratu na kopnu i da je razoren englezkom predočbom rata, koja polazi od pomorskog i trgovačkog rata, pokazao sam na drugom mjestu.²⁾

Temeljna spoznaja značenja nediskriminirajućeg pojma rata i mogućnosti međunarodnopravne neutralnosti, koja se daje samo odavde izvesti, opet je posljednjih godina prodrila, pošto su teze američkog predsjednika Wilsona i konstrukcije pravne znanosti ženevske Lige naroda kroz ciela dva desetljeća učinile veliku zbrku.³⁾ Moramo se ovdje zadovoljiti s ovim kratkim riečima. Inter arma silent leges, sed non silet jus, nec silet fas. Ovaj jus i ovaj fas su međutim nešto drugo nego u Versaillesu i Ženevi pokušana pravna legaliziranja i legitimiranja po sebi nepravednog status quo-a.

Pojam rata, koji nalazi svoj red u državi, ugrožen je danas univerzalističkim konstrukcijama, koje se oslanjaju na neizravne sile, koje preobraćaju međudržavni rat u međunarodni građanski rat. Ta je posljedica neizbježiva, čim država postaje oružjem neizravnih ili čak tajnih sila. Isto tako prestaje međunarodno pravo i počinje međunarodni svjetski građanski rat, čim se namjesto države učini kakva međunarodna klasa temeljnom političkom organizacijom. Naprotiv, prvenstvo naroda pred državom i shvaćanje normalne

²⁾ Carl Schmitt »Totaler Feind, totaler Krieg, totale Staat« u *Völkerbund und Völkerrecht*, 1937. str. 139. hrv. prievod u ovoj knjizi str. 96.

³⁾ Carl Schmitt »Die Wendung zum diskriminierenden Kriegsbegriff« München 1938. »Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes« Hamburg 1938 str. 72. G. A. Walz »Die Inflation des Völkerrechts« Beilage zur *Zeitschrift für Völkerrecht*, 1939. Ulrich Scheuner »Die Neutralität im heutigen Völkerrecht« *Festschrift anlässlich des 25 jährigen Bestehens der deutschen Landesgruppe der International Law Association*, 1938.

države kao organizacionog oblika naroda ne samo da ne ukida mogućnost međunarodnopravnog reda i prave neutralnosti, nego tēk uobće daje državi suštinu, koja omogućuje, da ona trajno zadobije svoj temeljni karakter reda i da se očuva od zloupotrebe neizravnih sila, kojima su uvijek izvršeni neutralno-instrumentalni elementi države. Tek time se rat država djelotvorno čuva od univerzalističke preobrazbe u građanski rat. Zahtjev na totalnost uništava međunarodno pravo samo tada, ako imade univerzalistički karakter i ako se povezuje s tipično neizravnim silama, dok misao narodne totalnosti imade naprotiv za pretpostavku pluralni karakter političkog svijeta kao i svijeta objektivnog duha uobće⁴⁾ Međutim se za sada, osobito u anglosaskim zemljama, promičbeno izkorišćuje sumarna i upravo panična predočba o totalnosti, kako bi se na t. zv. totalitarnu državu ukazalo kao na kakvog Leviathana, neprijatelja i ljuđoždера ljudi. Ali uzprkos neobično snažnih sugestija, koje proiztiču od takovih predočaba i zamagljuju duhovnu atmosferu u svim zemljama zapadnih demokracija, lako je spoznati temeljnu razliku. Narodna totalnost i međunarodnopravna neutralnost ne izključuju jedna drugu. Naprotiv, one uvjetuju jedna drugu, te se uzajamno podupiru.⁵⁾

Da su neutralnost i pripadnost ženevskoj Ligi naroda neudruživi, došlo je do svijesti temeljitim razpravljajanjem o problemu švicarske neutralnosti⁶⁾ tokom posljednjih godina svagdje ondje, gdje se kuša izbjeći

⁴⁾ Norbert Gürke »Volk und Völkerrecht«, Tübingen 1935, str. 63, k tome Carl Schmitt »Die Wendung zum diskriminierenden Kriegsbegriff«, str. 43.

⁵⁾ V. članak »Völkerrechtliche Neutralität und völkische Totalität« Monatshefte für auswärtige Politik, 1938 str. 613.

⁶⁾ Pojedini podatci se nalaze u članku prof. Dietricha Schindlera »Die schweizerische Neutralität« 1920—1938«, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 1938. str. 413.

totalni svjetski rat. Nekoji nesporazumi, koji tu još postoje i koji su izkrsli napose u diskusiji između züričkog profesora međunarodnog prava Dietricha Schindlera i Ernesta Bockhoffa, trebaju međutim još znanstvenog razbistrivanja.⁷⁾ Ne mislim pri tome toliko na pitanja, koja je stavio prof. D. Schindler u prvi red, naime da li uobće postoje u miru i kako daleko idu međunarodnopravne dužnosti neutralnosti; to je pitanje podpuno svojevrsno za Švicarsku zbog njenog jedinstvenog međunarodnopravnog položaja.

Švicarska se naime u ratu drugih država ne može odlučiti na neutralnost po slobodnoj odluci od slučaja do slučaja, nego je trajno neutralizirana zemlja, koje je međunarodnopravni cjelokupni status u ratu i u miru trajno određen dužnošću prema neutralnosti.⁸⁾ I jedno drugo pitanje ne bi htio ovdje razpraviti, premda se preko njega već zato ne može preći, jer se s nepravom Schindler ne osvrće na njega: da naime prava opasnost za svaku, a ne samo za švicarsku međunarodnopravnu neutralnost, potiče od ženevske Lige naroda. Podsjećam na to, da je pravi i najopasniji *Vae neutris!* izražen s englezke strane, i to u članku, kojeg je Sir John Fischer Williams objavio, govoreći o međunarodnopravnom pitanju sankcija protiv Italije u jesen 1935. god.⁹⁾ U okviru naših sadašnjih primjetaba

⁷⁾ Nationalsozialistische Monatshefte, siečanj 1939 i Neue Schweizer Rundschau, siečanj 1939 (Neutralnost i novinstvo).

⁸⁾ Na to upućuje i zgodna primjetba »prava i kriva neutralnost« u časopisu Monatshefte für auswärtige Politik, veljača 1939, str. 158.

⁹⁾ The British Yearbook of International Law XVII. 1936. str. 130—149, »U predstojećem svjetskom ratu, koji ne će biti obična »borba bikova« i koji će se voditi sa svim moralnim energijama, moglo bi se slabo poštivati neutralnost, pa bila ona i vriedna poštovanja«; k tome Carl Schmitt »Die Wendung zum diskriminierenden Kriegsbegriff« 1938. str. 26 i »Das neue Vae Neutris!« Völkerbund und Völkerrecht 1938. str. 633.

o obćenitom problemu neutralnosti stalo mi je prije svega do toga, da obratim pažnju na praktično i teoretsko neobično važni načelni odnos između međudržavne i nutarnjodržavne strukture neutralnosti. Naime nutarnjodržavna neutralnost države je tokom 19. st. imala velik međunarodnopravni učinak, te je iz temelja iznova odredila sve konkretne izražaje međudržavne i vanjskopolitičke neutralnosti. Ona djeluje i danas još dalje unatoč podpuno promijenjenog stanja, pa je svaka nejasnoća u tom pogledu podobna, da onemoguću sporazumievanje.

U doba europskog konstitucionalizma učestalo neutraliziranje položaja glavarara države imalo je naravno odjeka kod takovih međunarodnopravnih ustanova, koje su, kao na pr. ratifikacija međunarodnopravnih ugovora prema vani ovisile o međunarodnopravnom ovlaštenju za zastupanjem, koje je imalo svoj korien u nutarnjodržavnom ustavnom stanju. Ako se je absolutni knez, koji je slobodno odlučivao i prema unutra i prema vani, preobratio u ustavnog ograničenog državnog glavarara, koji je bio opremljen samo neutralnom vlasti i za nutarnje državne poslove imao uz sebe predsjednika vlade, koji je bio jedino odgovoran, ali kome su manjkala prava ovlaštenja međunarodnopravnog zastupanja prema vani, — tada se, razumljivo, mienja pravi sadržaj kao i postupak ratificiranja. Ono postaje iz pukog potvrđivanja — koje djeluje ex tunc — održavanja međunarodnopravnih punomoći (kako je to prema t. zv. teoriji mandata Huge Grotiusa) potvrđivanjem održanja nutarnjodržavnih ustavnih propisa.¹⁰⁾ Ova strukturna sveza između nutarnjodržavne i međudržavne neutralnosti, o kojoj ovdje razpravljamo, ide međutim još mnogo dalje i dublje, nego što se to očituje u promjeni značenja ta-

¹⁰⁾ Fernand Dehousse »La ratification des traités, Essai sur les rapports des traités et du droit interne« Paris 1935, str. 82.

kvih ustanova i pojmova, kao što je ratifikacija. Ona se dotiče mjerila i oznaka, prema kojima se određuje, da li je neka država, koja pripada međunarodnoj zajednici, normalna i gledom na tu zajednicu homogena. Ona imade stoga za međunarodnopravnu znanost onaj domašaj, koji pridolazi mjerilima i predočbama o normalnosti, jednakosti i istorodnosti¹¹⁾ unutar svake zajednice.

Prema shvaćanju, koje je liberalni konstitucionalizam razvio u 19. stoljeću, samo je nutarnjepolitički neutralna država međunarodnopravno normalna i homogena. Samo ona imade »ustav« u smislu konstitucionalizma, čemu prije svega pripadaju slobodarska prava, t. j. od državne vlasti slobodno područje privatne osobe i načelno nutarnjodržavno neuplitanje u ta područja. Na temelju tih predočaba, da je samo liberalno-konstituciona država međunarodnopravno normalna i homogena, naložena je na berlinskom kongresu 1878. pod vodstvom Disraelija novim balkanskim državama dužnost zaštite vjerskih manjina. Hermanu Raschhoferu¹²⁾ pripada zasluga, što je upozorio na to načelno značenje zaštite manjina. On podsjeća, da Clemenceauova nota od 24. lipnja 1919. uzpostavlja odnos s praksom berlinskog kongresa, koji se bavio vjerskom slobodom, a time i ostalim liberalnim slobodnostima kao »base de l'organisation sociale dans tous les états de l'Europe«. Time se nutarnjodržavni neutralni, liberalno-konstitucionni tip države uzdigao na neku vrst mjerila za članove međunarodne zajednice. Misao, koja je vladala tim međunarodnopravnim uređivanjem, bila je, da savršeno liberalno-konstituciona država,

¹¹⁾ O razlikovanju između (liberalno-demokratske) jednakosti i (nacionalno-socialističke) istorodnosti v. predavanje G. A. Walza »Artgleichheit gegen Gleichartigkeit« Hamburg 1938.

¹²⁾ Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 1939.

kakvom su, sasvim razumljivo, bile zapadne demokracije, ne treba u tom smislu nikakvog međunarodnopravnog nadzora; dapače ona mora odbaciti svaki takav nadzor kao međunarodnopravno protivno uplitanje, dok u liberalno-konstitucionom smislu još zastale i nerazvijene države i narodi izтока moraju trpjeti nadzor i tutorstvo vodećih zapadnih sila. T. zv. zaštita manjina versailleskog sistema počivala je poduno na tom temelju.¹³⁾ Nutarnjodržavna neutralnost liberalnog konstitucionalizma postaje time temeljem međunarodnopravnog pretpostavljenog normalnog stanja članova međunarodne zajednice. Prema tome za ovo shvaćanje sve, što se odigrava u unutarnjepolitičkom, od države slobodnom, području, na pr. ciela oblast slobode izražavanja mišljenja, slobode novinstva, udruživanja i sakupljanja, jest stvar, na koju se i međunarodnopravno priznaje načelno nutarnjodržavna neutralnost države. Međunarodnopravno značenje toga jest, da se za događaje u tom području međunarodnopravno ne može učiniti odgovornom nutarnjepolitički neutralna država. Ova sasvim razumljivo pretpostavljena nutarnjodržavna neutralnost određuje tada napose također i sadržaj i obseg međunarodnopravnih neutralitetnih dužnosti.

Taj splet misli liberalno-konstitucionalnog 19. stoljeća našao je svoj odraz u ugovoru o neutralnosti na Hažkoj mirovnoj konferenciji 1907. god.. Njeno uređenje međunarodnopravnih neutralnih dužnosti neke države temelji se na liberalno-konstitucionalnom nutarnjodržavnom razstavljanju države kao takove od oblasti slobode privatnih državnih pripadnika. U načelno, od države slobodnu, privatnu oblast slobode državnih pripadnika spadaju prema toj predočbi prije svega gospodarstvo, trgovina i financije. Što se u slobodnoj privatnoj oblasti, naprama kojoj je država kao takova nutarnjepolitički neutralna, poduzima sa strane

¹³⁾ G. A. Walz »Artgleichheit gegen Gleichartigkeit.

privatnika u ratu drugih država, ne može stoga povriediti međunarodnopravne neutralitetne dužnosti nutarnje politički neutralne države. U tom sistemu privatni pripadnik države nema međunarodnopravne dužnosti, nego samo država kao takova, ali koja je opet sa svoje strane nutarnjepolitički neutralna. Ako privatni državni pripadnici neke neutralne države podpomažu gospodarski, trgovački ili financijski jednu od zaraćenih država, to je međunarodnopravno bez važnosti što se tiče neutralne države, kojoj oni pripadaju. Tako se daje razjasniti na pr. odredba 5. sporazuma haške mirovne konferencije čl. 18., koji danas već dugo više ne odgovara obćem pravnom uvjerenju. Prema toj odredbi nemaju se smatrati djelima u korist jedne zaraćene strane »preuzimanje dobava ili odobrenje zajmova jednoj zaraćenoj strani, uz pretpostavku, da dobavljač ili pozajmilac ne stanuje ni u području druge strane ni u području, koje je ona zaposjela«. Ovdje je isto tako očit strukturni odnos nutarnjepolitičke, liberalno-ustavne neutralnosti sa shvaćanjem o sadržaju i obsegu međunarodnopravne neutralnosti, kao što je nesumnjivo, da stvarno stanje današnjeg svijeta više ne odgovara tim pretpostavkama ni u jednoj zemlji.

Dosadašnje pomorsko ratno pravo je ono područje međunarodnog prava, na kojem je nutarnjepolitičko razstavljanje između državne i privatne oblasti kao međunarodnopravna pretpostavka imalo najjači i najneposredniji učinak. Prema pravilima prava blokade, kontrabande i pljenitbe, koja se navađaju u učevnicima i mnogim diplomatskim notama, pretpostavlja se, da se privatna pomorska trgovina odvija u oblasti slobodnoj od državne vlasti. Ako se čvrsto držimo međudržavnog značaja međunarodnog prava, naravno da ne mogu onaj, koji krši blokadu i onaj, koji obavlja kontrabandu počiniti međunarodnopravni zločin, budući da oni nisu su-

bjekti međunarodnog prava. Stoga nastaje tu značajna praznina, pravna »ničija zemlja« između međunarodnog prava i nutarnjedoržavnog prava. Neutralna država može prepustiti svoje pripadnike, koji probijaju blokadu ili vrše kontrabandu, a koje ona inače mora međudržavnopravno štititi pred zahvatom drugih država, njihovom vlastitom, privatnom riziku i privatnoj sudbini. Njihovo se naime djelovanje odigrava u području, u kome se neka međunarodnopravno neutralna država ponaša i nutarnjedoržavno neutralno. Prema tome kršitelj blokade i kontrabandist ne ogrješuje se (ako ne postoje posebne zemaljske odredbe, ali na koje se tu ne možemo osvrnuti) niti naprama nekoj nutarnjedoržavnoj niti međunarodnopravnoj normi. On uobće ne radi protupravno. Nutarnjedoržavno zato ne, jer ostaje u području svoje privatne oblasti slobode; međunarodnopravno stoga ne, jer on kao privatna osoba nije međunarodnopravni subjekt i nije međunarodnopravno djelatno sposoban. On se upućuje u pravni međuprostor, u kome se izvrgava, na vlastitu privatnu opasnost, međunarodnopravno dopustivom zahvatu jedne od zaraćenih država, koji je prema tome priznat kao dopušten i od njegove vlastite države. I ovdje nutarnjedoržavna neutralnost naprama trgovini, gospodarstvu i financijama omogućuju takav međuprostor, te upravo pravo pljenitbe čini pravim kamenom kušnje sviju teorija o odnosu međunarodnog prava prema zemaljskom pravu¹⁴⁾

Sve ovo o međunarodnopravnim problemima ratifikacije, zaštite manjina i ratnog prava, napose prava

¹⁴⁾ V. G. A. Walz »Völkerrecht und staatliches Recht«, Stuttgart 1933., str. 285. K tome Carl Schmitt: »Über zwei grossen Dualismen des heutigen Rechtssystems« (kako se odnosi razlikovanje između međunarodnog prava i državnog prava prema nutarnjedoržavnom razlikovanju javnog i privatnog prava) u spomenici Georgiosu Streitu.

pljenitbe spominjem tu samo kao primjere za dosada još nezamijećeni sistematski strukturni odnos, kojeg je liberalno-ustavni razvitak u 19. st. uzpostavio između nutarnjodržavne neutralnosti i međunarodnog prava, a napose međunarodnopravnog prava neutralnosti. Tek kad se taj odnos jasno spozna u cjelini i pojedince, može ga se poviestno i politički prevladati. Inače postoji vjerojatnost, da dokazi i protudokazi prolaze, ne susreći se, jedan pored drugog. Nije pitanje, što treba, na temelju apstraktnih, iz 19. st. nasliedenih normi, biti sadržaj međunarodnopravnih neutralitetnih dužnosti, nego se pita, da li se i dalje danas još mora priznati ili ne onaj strukturni odnos između nutarnjopolitičke ustavne i međunarodnopravne vanjskopolitičke neutralnosti. Ukoliko to pitanje nije postavljeno u svojoj oštini i ukoliko se na njega ne odgovara u potpunosti iskrenosti, vodi svaka prepirka samo do novih nesporazuma i do daljne zatrovanosti razpravljjanja među narodima.

Premda Stedingove¹⁵⁾ misli o problemu neutraliziranja i depolitiziranja nisu međunarodnopravni prikaz, ipak idu one u takve filozofske dubine, da i od njega pada svjetlo na temelje nasliedenog međunarodnog prava. Jasno se vidi sveza Reichu neprijateljskog, neutralizirajućeg duhovnog držanja s pojmovima i s načelima stanovite, tobože nepolitičke međunarodnopravne znanosti, a koja se načela šutke predpostavljaju kao razumljiva sama po sebi. Danas je u punom toku¹⁶⁾ prevladavanje međunarodnopravnog mišljenja, određivanog iz Ženeve i

¹⁵⁾ Christoph Steding »Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur«, Hamburg 1939.

¹⁶⁾ Carl Bilfinger »Völkerbundsrecht gegen Völkerrecht« München 1938; k tome recenzija, koju je u časopisu Deutsche Rechtswissenschaft (1939. str. 190.) objavio o tom djelu kao i o mom spisu »Die Wendung zum diskriminierenden Kriegsbegriff« 1938.

Haaga, a prije svega likvidiranje onih nastojanja, koja je upravo ženevska Liga naroda pokušavala staviti na mjesto pravog međunarodnog prava. Pri tome se radi konačno o pitanju, kojeg je Steding s velikom jasnoćom stavio u središte, naime da li će njemački Reich biti neutralizirana, depolitizirana, uplitanju svojih susjeda izvržena, slaba ili slobodna i jaka sredina Europe, koja će pokazati svoja stvaralačka svojstva. Za njega pojam Reicha znači upravo prevladavanje razdoblja neutraliziranja i depolitiziranja. Time je omogućeno dalje razbistrivanje pojma države i prevladavanje starih i ukorijenjenih mitskih predočaba o državi.

VAE NEUTRIS! (1938.)

ENGLEZKI učenjak visokog ugleda i reprezentativnog značenja, Sir John Fischer Williams postavio je pri kraju svoga članka u »British Yearbook of International Law« (svezak 17, 1926., str. 148.), časopisu kojeg sam izdaje, prognozu, koja zavrieđuje najveću pažnju. Znameniti englezki pravnik pruža nam ovdje pogled u budućnost, koji nam privodi spoznaju ozbiljnosti položaja i koji nam jasnije i oštrije dovodi u svijest srž sadašnjeg razvitka međunarodnog prava, nego i koji drugi govor ili dokazivanje. Sir John Fisher Williams kaže, da će sljedeće pokoljenje vjerojatno prije naglašavati dužnosti nego prava neutralaca. Osim toga moglo bi doći do ratova, u kojima će — ako već ne djelovanjem, a ono u mislima — biti nemoguće za svakoga čovjeka, koji moralno misli, ne zauzeti položaj. U takvom svjetskom ratu, koji ne bi bio tek »dog-fight« i koji bi se vodio s cjelokupnom moralnom energijom, mogla bi se neutralnost, pa bila ona i vriedna poštovanja, ipak slabo poštivati. Dante, tako zaključuje englezki pravnik, izvrnuo je one

anđele, koji su ostali neutralni u velikoj borbi između Boga i đavla, osobito preziru i kazni. I to ne samo zato, što su učinili takav zločin, budući da su povriedili svoju dužnost boriti se za pravo, nego i stoga, jer nisu spoznali svoj pravi, najistinskiji probitak; neutralce bi dakle u takvoj borbi zadesila sudbina, koju bi odobrio ne samo Dante nego i Machiavelli.

Ali time se stavlja izpred Vae victis! još pun opomene Vae neutris! Naravno, on se ne odnosi na trpljene male ratove ili sukobe perifernog značenja — »dog-fights« izključuje Englez izričito — ali svakako na prava, velika obračunavanja. Što taj članak obrađuje pokušaj sankcija Lige naroda protiv Italije, koje su već odavna završene kao neuspjele, ni najmanje ne čini ovaj dio njegovih navoda zastarjelom stvari. Još nije riješeno dublje pitanje, a svaka nova kriza samo ga pooštrava. Radi se naime o problemu pravednog rata u smislu odstranjenja dosadašnjeg, međunarodnog nediskriminirajućeg pojma rata. Neutralno pravo ovisi o svakoj mieni pojma rata i ono je najsigurniji kamen kušnje za načelnu promjenu. Dosada je osobitost i pravna struktura međunarodnog neutralnosti bila obilježena dužnošću najstrože nepristranosti t. j. napose nezauzimanja nikakvog stava ni za pravo ni za nepravo ni jedne od zaraćenih stranaka. Kritički događaji posljednjih godina zaoštrili su problem već do pitanja, ukoliko još uopće možemo govoriti o nekoj međunarodnoj neutralnosti, tako da se ovdje javlja, analogno prema pojmovnoj dilemi: rat ili nerat, druga isto tako oštra alternativa, koja je s time u svezi: neutralnost ili ne-neutralnost; naprama tome pokazuju se svi pokušaji posredujućeg ili diferencirajućeg stupnjevanja i prilagođivanja tek kao trpljene međutvorbe. Naravno, da je tu položaj pojedinih država vrlo različit. Utoliko imademo mnoga »diferenciranja«. Ali da u cjelosti

predleži tu prava alternativa prinudnog značaja, dade se spoznati na držanju Sjevernih Američkih Država, u kojima se od početka svjetskog rata pojavljuju dva skrajno suprotna shvaćanja: na jednoj strani pretjerano stroga, upravo rigorozna neutralnost u smislu tradicionalnog, nediskriminirajućeg pojma rata, s nepristranošću, koja vidi u bilo kakvom opredjeljenju u korist ili na štetu prava jedne od zaraćenih stranaka povredu dužnosti, dā, upravo međunarodnog grieh — dakle, ako smijem tako reći, tu se očituje prema svakom mogućem sukobu trećih država gotovo takva pasivnost, pri kojoj se i dah susteže; a na drugoj strani skrajnje oprečan zahtjev, da se nastupi u ime čovječanstva, demokracije i međunarodnog prava kao obranički sudac o pravednosti i nepravednosti rata i da se sebi prisvoji odluka o tome. Svatko, tko se sjeća držanja predsjednika Wilsona od 1914. do 1919. te napose uspoređuje njegove izjave od 19. kolovoza 1914. s izjavama od 2. travnja 1917., odmah će razumjeti simptomatičko značenje toga prielaza od jedne skrajnosti na drugu.

Ja nalazim u prisilnom značenju takve dileme siguran znak zato, da je pojam neutralnosti zajedno s pojmom rata stupio u podpuno novi razvojni stadij. Posljedica je toga, da se on ne daje dieliti ili razciepiti, premda propisi Društva naroda, napose u čl. 16., nastoje izbjeći oštroj odluci upravo takvim razpravljanjem. Ali bit neutralnosti jest nepristranost. Ovu se može niansirati i u nekom pogledu možda i diferencirati, ali ju se ne može razpoloviti ili čak razčvetviti u vojničku, gospodarsko-financijsku, pravnu i moralnu stranu. Izreka Hammerskjölda: »On est neutre, ou on ne l'est pas« ostaje uglavnom uvijek točna. Država, koja daje u pravom smislu rieči »pravo« jednoj zaraćenoj stranci sa zahtjevom, da se to međunarod-

nopravno uvaži, nije više neutralna, svejedno, kakve praktične zaključke povlači ona iz tog opredjeljenja. Ako ona pozivom na čl. 16. ili uz koje drugo opravdanje, iz toga izvuče pravo, da sudjeluje na pravnom i moralno promičbenom diskriminiranju ili gospodarskim i financijskim prinudnim mjerama, ne može uztražati na tome, da je ona »u ostalom« neutralna. To je važna i dalekosežna spoznaja, čija ozbiljnost izbija s uvjerljivošću, koja nas opominje, u gore spomenutim izrekama Sir Jonna Fishera Williamsa.

Ova nedjeljivost pojma neutralnosti čini mi se da je potvrđena i u članku profesora Dietricha Schindlera »Die schweizerische Neutralität und die Sanktionen«, koji je izašao u časopisu »Völkerbund und Völkerrecht« (II, 524), premda je njegovo dokazivanje upravljeno upravo na spojivost neutralnosti i obaveza prema sankcijama. Ovdje nije mjesto da pobijamo izvanredno zanimljiv članak odličnog švicarskog profesora međunarodnog prava; njegovo dokazivanje će nam samo poslužiti za to, da jasno postavimo načelna pitanja, kako se označuju u današnjem cjelokupnom razvitku. Članak razlikuje između vojničke neutralnosti i gospodarske nepristranosti. Posljednja ne bi pripadala k međunarodnopravnoj neutralnosti. Za ovo se navodi, da V. Haški ugovor od 18. listopada 1907. obrađuje neutralnost kao bitno vojnički odnos, dok odredbe o gospodarskoj neutralnosti govore o djelovanju posebnika. To je točno. Samo se odnos između države i gospodarstva od 1907. izvanredno promijenio i doveo do toga, da one države, kojih ustav dodjeljuje trgovinu i industriju načelno privatnoj oblasti slobode, opet moraju zemaljskim zakonima o neutralnosti ili neuplitanju zatvoriti rascjep u državnu i u privatnu oblast, ako hoće da zaista kao države t. j. kao političke jedinice ostanu neutralnima i da se ne upliću. »Diferencijalna« neutralnost, za koju se Schindler zalaže, upravo treba da omogućući opre-

djeljenje u smislu pravnog diskriminiranja. Stoga ona više nije neutralna. Pri tome moramo izričito priznati, da se neutralnost Švicarske mora poštovati kao poseban problem. Ovdje samo odklanjam obćeniti tok misli, koji kuša da razpline posebni problem švicarske neutralnosti u Družtvu naroda u svjetski problem neutralnosti. Ne želeći ovdje dati sud o švicarskim prilikama, koje može procijeniti samo Švicarac iz svoje eksistencijalne sveze, ipak se smije možda pri razpravljanju obće, nove neutralnosti reći, da se »situation unique« Švicarske ne smije uvući u obći svjetski problem i da je »priuzdržaj neutralnosti«, pod kojim je Švicarska stupila u Društvo naroda, eksistencijalni priuzdržaj, a ne možda vezivanje na sadržaj pojma neutralnosti 19. stoljeća.

Naprotiv članak Sir Johna Fischera Williamsa gleda pitanje u obuhvatnoj perspektivi svjetskog carstva. On imade pred očima, prelazeći preko obodnih posebnih slučajeva i prolaznih međuodredaba, veliki ozbiljni slučaj, koji stavlja na odluku pitanje novog svjetskog reda. On ne govori o totalnom ratu, premda je u stvari dosta jasan. Po obsegu sve veća književnost o totalnom ratu obrađuje i naglašuje većim dielom činjenice izkustva, kojih prinudnu stvarnost danas svatko poznaje i s kojom već odavno računaju sve velesile. Ipak one u isto vrieme uvlače u svoj račun nove međuodredbe, da bi izbjegle totalnom ozbiljnom slučaju ili nove metode, da bi zastrle činjenice; a, uostalom, drže, da je bolje, da ne buče suviše o totalnosti i da ne mobiliziraju moralne rezerve prije samog stvarnog ozbiljnog slučaja. Zbog toga se pri razpravljanju tog velikog novog problema vrlo često previda, da je pravednost prvi i najvažniji zahtjev totalnosti svakog obračunavanja. Bez pravednosti svaki je zahtjev za totalnosti šupalj, isto tako kako je obratno, bez odvažnosti i snage za totalnost pravedni rat samo pusta fraza. Stoga je i pripremanje pra-

vednog rata bitni i sastavni dio golemog posla, koji obuhvaća sva područja ljudskog života i koji je karakterističan za današnji svjetsko-politički položaj. Radi se dakle o pravednom ratu. Ovdje se ne ćemo osvrnuti na mogućnost svetoga rata, jer bi danas europski narodi suvremenog agnostičko-pozitivističkog duhovnog ustrojstva osjetili sveti rat zaista više kao srednjovjekovnu stvar, iako se — kako nas poučavaju izkustva svjetskog rata u borbi protiv Njemačke — vjerojatno ne bi odrekli na promičbeno mobiliziranje moralnih pričuva, koje se može obuhvatiti samo »križarskim ratom«. Ali pravednost rata organizira se i »pozitivira« određenim međunarodnopravnim postupcima, koji su doduše još daleko od toga da budu obćenito priznati, ali ipak zadobivaju pod tim gledištem svoje političko značenje. Sva nastojanja poratnog vremena da bi dobili jasnu definiciju napadača, da bi se institucionalizirala ženevska Liga naroda, da bi se sigurnije odredio kršitelj mira, imadu svoj politički smisao u tome, da se pronađu upotrebljivi kriteriji pravednog rata. A naprama međunarodnopravno pravednom ratu nema tad više neutralnosti. Članak Sir Johna Fischera Williamsa točno je spoznao tu bitnu točku. Pri tome on ne ide za pravnim pojmovima i preciziranjem: da li je Liga naroda savez država ili savezna država, zajednica ili društvo, da li treba njegova pravila smatrati ugovorom ili ustavom, ne zanima ga. Isto mu tako nije stalo do toga, da svaka članica država aktivno sudjeluje na sankcionim mjerama; glavno je samo, da se *pravo* onih država, koje su aktivne u okviru kolektivne djelatnosti, prizna i od neaktivnih država. Ako se tada nazove »neutralnim« države, koje priznaju taj sustav, ali nisu, ili nisu podpuno, aktivne, tada je to očito drugi pojam neutralnosti od onoga, čijem biću spada, da se država uzdrži od međunarodnopravnog opredjeljenja za pravo i nepravo jedne zaraćene stranke. To je pre-

vratna posljedica, koja mienja izgled međunarodnog prava i koju svečano priznaje englezki pravnik u gore spomenutim dojmljivim zaključnim rečenicama svoga članka.

SEDMA PROMJENA ŽENEVSKE LIGE NARODA

(1936.)

I. KADA je Pruska na temelju »debellatio« 1866. god. anektirala države Hannover, Kurhessen, Nassau i slobodni grad Frankfurt, nije više postojao Njemački savez, kome su pripadali, ona, koja je anektirala, kao i one, koje su bile anektirane. Naravno je razpad saveza bio preduvjet za to, da je međunarodnopravno bilo moguće takvo uništavanje državne eksistencije. U nijednom, bilo kakvom savezu i u nijednoj, pa čak i savezu sličnoj svezi nije se dala zamisliti ratna aneksija jednog člana saveza od drugog člana tako dugo, dok savez postoji. U saveznoj državi »Njemačko carstvo«, koju je stvorio Bismarck 1867. i 1871., bila je najmanja državica članica sigurna za svoj obstanak; ona nije mogla biti protiv svoje volje uništena, a da ne bi bio uništen i sam savez. Bismarck je išao u tom jamstvu za obstanak tako daleko, da je sam pri pokušajima ujedinjenja Waldecka s Pruskom bio neizmjereno oprezan i suzdržljiv. Na isti način ne bi na pr. Švicarska zajednica bila više istovjetna sama sebi, kad bi ma samo bila priznata mogućnost, da se najmanji kanton putem debellatio uništi i anektira od drugog kantona. Jamstvo za obstanak je upravo životni zakon svakog pravog saveza, bio on savezna država, savez država ili bilo koja sveza slična savezu. Ali takvo jamstvo ne može se po volji načiniti, nego ono predpostavlja bar malu mjeru jednakosti roda, homogenosti. Bez toga je ono puka fikcija.

Sudbina Abesinije je to središnje pitanje svakog saveza — jamstvo za obstanak na temelju homogenosti — razotkrila s potpunom jasnoćom, pošto se ono 16 godina grčevito držalo za fikciju, te tako pomutilo pogled za ono, što je bitno kod međunarodnog prava. Carstvo Negusa bilo je po svim propisima član ženevskog društva i u posjedu sveg jamstva, koja daju pravila Lige naroda. Ako jedan član saveza uništi i anektira drugog člana, tada je ili raztjeran savez ili je dokazano, da nije nikad ni postojao. Zaista, ženevska je kombinacija samo utoliko zaslužila ime saveza, društva ili lige u smislu političkoga udruživanja, što je pokušavala, da nastavi s koalicijom iz svjetskog rata i da u to uvuče i one države, koje su ostale u svjetskom ratu neutralne. U ostalom nedostajala je svaka konstruktivna misao, svaka suština zajednice, pa prema tome i svaka politička dosljednost i svaka identičnost i kontinuitet u pravnom smislu.

Politički sadržaj ženevske Lige naroda često se mienjao, pa se, zadržavši istu etiketu, ženevska ustanova u posljednjih 16 godina najmanje šest puta promijenila u drugi politički, pa prema tome i u međunarodno-pravni »aliud«. Jer se razumije samo po sebi, da se savez i svaka druga međunarodno-politička sveza mienja, ako joj priđu ili ju napuste velesile s doličnim utjecajem, pa da se time bitno mienja suština, duh i smisao političke zajednice. Prvotna Liga naroda, koja se nalazi kao temelj još uvijek mjerodavnog formuliranja pravila, rođena je iz Wilsonova duha; k njoj je u biti pripadalo, da bi Sjedinjene Američke Države trebale postati jedna od vodećih članica. Time, da one nisu pristupile društvu, nastala je 1920. druga Liga naroda, koju su vodile četiri savezničke glavne sile — dakle nastavak Antante — kao stalni članovi vijeća. S pristupom Njemačke morala je ženevska Liga naroda po treći put postati »aliud«. 1933. izstupili su Japan i ubrzo iza toga Njemačka iz nje. U tome je

četvrta i peta promjena političke suštine. Kada je zatim pristupio tako heterogeni ogromni novi član kao što je Sovjetska Unija i postao stalni član vijeća, nastala je šesta ženevska Liga naroda. Uništenjem Abesinije i držanjem Italije dospjela je Liga naroda u podpuno novo stanje, u kome se ona javlja, ukoliko se o njoj uobće još može govoriti, kao sedma ženevska Liga naroda.

Nijedna svjetska zajednica ne bi mogla obstojati pri takvom prilaženju i iztupanju najrazličitijih članova. Ovo dolaženje i izlaženje sjeća prije na kakav hotel nego na savez ili na bilo kakav trajan politički red ili zajednicu. Kako može taj promjenljivi kompromis sila, koje se mienjaju, jamčiti ozbiljno za mir u Europi ili čak u svijetu? Kakav politički sadržaj može davati takva puka prilika za zasjedanja? Kako može ona biti čuvar mandata, jamac danciškog ustava ili bilo šta drugo od političke važnosti? Čudnovato »društvo«, u kome se može biti član, pa ipak drugome članu na zakoniti način odreći priznanje, kao na pr. Švicarska Sovjetskoj Uniji, koja je kao stalni član vijeća čak vodeći član. U nijednom pa bilo ne znam kako nepolitičkom klubu, nešto takova ne da se pravno zamisliti. A tek kada jedan član Lige naroda uništi drugog člana, a Liga naroda i dalje postoji, kao da je još uvijek sama sa sobom istovjetna!

II. Talijanska je vlada od početka abesinskog sukoba povukla jasni pravnički stav, postavivši pitanje o homogenosti Abesinije. Ona je osporavala carstvu Negusa uljudbenu homogenost, ona nije shvatila Negusa kao državnog glavar, nego kao poglavicu s vrlo problematičnom feudalnom moći nad barbarskim plemenima, koji uobće ne bi mogao biti ni član obće međunarodnopravne zajednice, a još manje član Lige naroda; njegovo članstvo je prema tome bilo zabluda ili prevara.

S time je u svoj oštirini postavljen problem homogenosti saveza. U sjednici vieća Lige naroda od 5. rujna 1935. dopustio si profesor Jèze, kao zastupnik Negusa, da suprotstavi uljudbu Negusova carstva uljudbi fašističke države i da omalovaži države s vojničkim odgojem mladeži kao neuljudbene države. Ovdje se očitovala duboka suprotnost nazora o svijetu. Talijanska teza bila je radikalna i dosljedna; ona je dodirnula srž svakog saveza naroda — ali Abesinija je na zakoniti način postala član ženevske Lige naroda. Sama talijanska vlada je u ljetu 1923. unatoč protesta Englezke glasovala zajedno s Francuzkom za pristup Abesinije. Ova formalna težkoća omogućila je, tako dugo dok je postojala Abesinija, obrađivati pitanje kao »čisto pravno pitanje« i izbjegavati suštinu problema, t. j. pitanje homogenosti. No poslije uništenja Abesinije to više nije moguće. Sad se opet javlja neizbježno pitanje o političkoj suštini Lige naroda i homogenosti naroda, koji su u njoj udruženi.

III. Nipošto nemamo namjeru, da se umiešamo u jednu talijansku stvar, ali je od velikog domašaja, kako za međunarodnopravno prosuđivanje tadašnjeg novog stanja, tako i za razvoj europskog međunarodnog prava, kako je talijanska pravna znanost konstruirala talijanski pravni naslov na Abesinsko carstvo. Znameniti pravnik talijanskog javnog prava Santi Romano, predsjednik talijanskog državnog vieća, temelji sticanje Abesinije na debellatio, t. j. na potpuno i konačno uništenje cjelokupne državne moći i obstojnosti protivnika. Primjeri takve debellatio su aneksija Hanovera sa strane Pruske, uključanje talijanskih država u Kraljevinu Sardiniju, osvajanje burskih država od Engleza 1902. godine.

Debellatio je dakle po sebi priznat pravni naslov međunarodnog prava. Ali se Carlo Costamagna u časopisu »Lo Stato« suprotstavio toj konstrukciji. On zahtjeva za Italiju prvotni, izvorni, a ne izvedeni, de-

rivativni pravni naslov. Naravno i debellatio može biti izvorni pravni naslov u smislu, da je pravno sticanje ovisno od volje prijašnjeg posjednika. Naprotiv je ona izvedena, ukoliko novi imalac vlasti putem »sukcesije država« uđe u međunarodnopravni položaj prijašnjega imaca vlasti. Ali Costamagni je stalo do toga, da talijanski car Abesinije bude nešto drugo nego samo nasljednik »lava Jude«. On prigovara tome, što je Abesinija bila ravnopravni član međunarodne zajednice i pokazuje u dosljednom razvijanju dosadašnjeg talijanskog stanovišta, da posjed Negusa nema niti etičko-pravni niti organizacioni minimum, bez kojega se ne može govoriti o državi i prema tome ni o sposobnom članu međunarodne zajednice. Razumljivo, da je to za jednog fašistu odlučno pitanje, pa se ne može odreći pravna logika srčanom članku Costamagne.

Costamagna kaže, da fašistička Italija doduše pripada ženevskoj Ligi naroda, ali samo »materialmente e non spiritualmente«. I zaista je pitanje o »duhu« ženevske Lige naroda praktički i politički od najvećeg značenja. Ono jednako spada k pitanju o suštini i homogenosti zajednice. Ali kakav je sad duh ženevskog saveza? Da li su to ostaci Wilsonove liberalne demokracije u onom smislu, kako je još na trinaestoj glavnoj skupštini švicarskog društva za Ligu naroda (7. svibnja 1934.) profesor Rappard tražio svjestno povezivanje promičbe za Ligu naroda s obranom liberalno-demokratskih ideja? Ili da li je Sovjetska Unija ulila savezu novi, i to boljševički duh svjetske revolucije? I ovdje nema ženevska ustanova nikakve identičnosti i kontinuiteta. U najboljem bi se slučaju moglo reći, da beztemeljni relativizam hoće prisvojiti vrlinu univerzalizma zbog toga, što je odsutan svaki pravi duh. Ali društvo, koje je nošeno takvim duhom, nije, kako nam pokazuje sudbina Abesinije, konačno čak više ni u stanju razlikovati samo po sebi članove i nečlanove, a kamo li prijatelja i neprijatelja. Takav »duh« vodi

samo k političkoj, moralnoj i pravnoj absurdnosti. Dosadašnji bezkičmeni sustav nutarnjih opreka nije bio sposoban za nikakvu kontinuitet, pa prema tome ni za nikakvu pravnu logiku. Pravi savez europskih naroda može se temeljiti samo na priznavanju narodnostne biti, te može proizlaziti od narodnih i narodnostnih srodnosti europskih naroda. Samo u tako konkretnom redu nalaze pojedini narodi pravo jamstvo za svoj politički obstanak.

TOTALNI NEPRIJATELJ, TOTALNI RAT, TOTALNA DRŽAVA (1937.)

I.

U STANOVITOM smislu uvijek je bilo totalnih ratova; ali nauka o totalnom ratu postoji tek počev od Clausewitz, koji govori o »abstraktnom« i »absolutnom« ratu. Pod dojmom izkustava posljednjeg velikog rata zadobila je tada formula o totalnom ratu poseban smisao i osobitu snagu. Od 1920. postala je vladajućom krilaticom. Ponajprije se ona oštro pojavila u francuzkim knjigama, pod naslovom, na pr. »La guerre totale«. Tada je našla izražaj 1926.—1928. u pregovaranjima odbora za razoružanje u Ženevi u pojmovima »potentiel de guerre«, »desarmement moral« i »desarmement total«. Fašistička nauka o »totalnoj državi« pridošla joj je sa strane države; povezivanje dalo je pojmovni par: totalna država — totalni rat. U Njemačkoj proširuje obrađivanje »pojma politike« počev od 1927. odnos tih totaliteta prema nizu: totalni neprijatelj, totalni rat, totalna država. Djelo Ernesta Jüngerova »Totale Mobilmachung« (1930.) prouzrokovalo je prodor te formule u obću svijest. Ali tek Ludendorffova brošura »Der totale Krieg« (1936.) pojačala je njenu snagu do neodoljivosti i njeno pro-

širenje do nedoglednosti. Formula je neobično zgodna; ona nas sili da pogledamo stvarnost, od užasa koje bi se obća svijest radije odvrnula. Ali kod takvih formula postoji uvijek opasnost da postanu svojinom ciele zemlje i svijeta, i da se tako snize do sumarnih šablona, do pukih gramofonskih ploča novinarskog posla. Stoga će biti dobro, da malo razčistimo poglede.

a) Rat može biti totalan u smislu skrajnjeg napinjanja snage i skrajnjeg zalaganja svega, pa i posljednjih pričuva. Ali se on isto tako može nazvati totalan u smislu učinka na protivnika; dakle u smislu bezobzirne upotrebe razornih ratnih sredstava. Kad poznati engleski pisac J. F. C. Fuller u nedavno izašlom djelu »The first of the League Wars, its lesson and omens« kaže, da je talijanski pohod u Abesiniji bio suvremeni »totalni« rat, govori on samo o upotrebi djelotvornog oružja, dok s drugog gledišta Abesinija uobće nije bila sposobna za suvremen totalan rat, a opet nije ni Italija došla do skrajnjeg zalaganja svojih pričuva, niti je pritisak, vršen putem sankcija Lige naroda, dosegao svoj najviši stupanj, budući da nije došlo ni do obustavljanja šiljanja zemnog ulja niti do zatvaranja Sueskog kanala.

b) Rat može biti na obim stranama ili samo na jednoj strani totalan. On može i geografskim položajem, ratnom tehnikom, a i ovladalim političkim načelima svjestno biti ograničen, racioniran i doziran na obim stranama. Tipični kabinetski rat 18. stoljeća bio je svjestno načelan parcijalan rat; on se temeljio na jasnom razstavljanju vojnika, koji su sudjelovali u borbi, od građana, obrtnika, koji nisu sudjelovali, boraca od neboraca. Ali uzprkos toga sedmogodišnji rat Friedricha Velikoga bio je za Prusku u usporedbi s napinjanjem snaga ostalih sila razmjerno totalan. Ovdje se već pokazuje za Njemačku tipičan položaj; da je

njemačka država prisiljena zbog nenaklonosti geografskih prilika i zbog stranih koalicija napeti svoje snage u većoj mjeri od velikih država među njihovim imućnijim i sretnijim susjedima.

c) Značaj rata može se tokom ratnog obračunavanja promijeniti. Volja za borbu može zaspati; ali se može i pojačati, kako se to desilo u svjetskom ratu 1914.—1918., gdje je razvitak rata brzo prisilio na njemačkoj strani do zalaganja sviju gospodarskih i industrijskih pričuva, a na englezkoj strani do uvođenja obće vojne dužnosti.

d) S totalnošću rata konačno se razvijaju u isto vrijeme uvijek i osobite metode netotalnog obračunavanja i mjerenja snaga. Jer ponajprije svatko nastoji izbjeći totalan rat, koji naravno sa sobom nosi i totalnu opasnost. Tako su se u vrijeme poslije svjetskog rata tako zvane vojničke odmazde (krfski sukob 1923., japansko-kineški sukob 1932.), zatim pokušaj nevojničkih gospodarskih sankcija prema čl. 16 pravila Lige naroda (protiv Italije 1935.), te konačno i stano-vite metode izkušavanja snaga na tuđem tlu (Španjolska 1936.—1937.) na takav način razvile, da se njihovo točno tumačenje može naći samo u najužoj svezi s totalnim obilježjem suvremenog rata. One su prelazne tekovine i međutvorevine između otvorenog rata i pravog mira; one dobivaju svoj smisao time, da totalni rat stoji u pozadini kao mogućnost, pa razumljiva opreznost nalaže ograničavanje stanovitih međuprostora. Samo pod tim gledištem može ih se i međunarodnopravno razumjeti.

II.

U ratu se nalazi jezgra stvari. Vrst totalnog rata određuje vrst i oblik totalnosti država; posebna vrst odlučujućeg oružja određuje posebnu vrst i oblik totalnosti rata. Ali totalni rat zadobiva svoj smisao putem totalnog neprijatelja.

Različite vrste oružja i vrste ratova, rat na kopnu i rat na moru, rat u zraku, odražuju na raznolik način totalnost rata. Oko svake od tih vrsta ratova okuplja se svijet predočaba i pojmova, koji joj pripadaju na osobit način. Nasliedene predočbe o »levée en masse«, »nation armée« i »narodu u oružju« pripadaju k ratu na kopnu. Od tih predočaba razvila se kontinentalna teorija totalnog rata, napose zaslugom Clausewitz, uglavnom kao nauka o ratu na kopnu. Rat na moru nema samo svoje osobite strateške i taktičke metode i mjerila; on je dosada u cijelosti uvijek bio u osobitoj mjeri rat protiv trgovine i gospodarstva protivnika; stoga tu imademo rat protiv neboraca, gospodarski rat, koji povlači u rat i neutralnu trgovinu svojim pravom plienitbe, kontrabande i blokade. Rat u zraku nije dosada još na sličan način razvio poduni i samostalni sustav; još ne postoji nikakva obćenita slika o ratu u zraku, koja bi odgovarala predočbama, koje imademo obzirom na rat na kopnu i moru. Ali već i danas znatno utječe rat u zraku na obćeniti oblik trodimenzionalnog totalnog rata.

Pitanje »da li« totalnog rata danas je nedvojbeno. Pitanje »kako« može biti vrlo raznoliko. Naime totalnosti možemo pristupiti sa sasvim suprotnih polaznih točaka. Stoga je nužno različit i mjerodavni tip, u čijim rukama se nalazi vođenje i upravljanje totalnim ratom. Bila bi suviše jednostavna jednačba, da u onoj mjeri, u kojoj rat postaje totalan, vojnik kao vladajući tip stupa u središte te totalnosti. Kada, kako se reklo, totalna mobilizacija ukida razliku između vojnika i građanina, tada to može imati isto tako posljedicu, da se vojnik preobraća u građanina, kao što se i građanin preobraća u vojnika ili oboje u nešto novo treće. U stvari, sve ovisi o cjelokupnom karakteru rata. Pravi vjerski rat čini vojnika oružjem svećenika ili propovjednika. Obličje totalnog rata, koje se zadobiva od gospodarstva, čini vojnika oruž-

jem gospodarskih vodećih skupina. Postoje i drugi oblici, putem kojih sam vojnici postaje uzorit tipičan lik i pojačan izraz narodnostnog bića. Zemljopisni položaj, različite rasne i socialne osobitosti prouzrokuju, da kod velikih naroda prevladava jedna ili druga određena vrsta rata. I danas nije vjerojatno, da bi se neki narod mogao prilagoditi trodimenzionalnom totalnom ratu u svim trim vrstama rata na jednak način. Prije će težište razvijanja ratničkih snaga ležati uvijek u jednoj ili drugoj vrsti rata i odatle će cjelokupna slika totalnog rata zadobivati svoj osobit lik.

Sve do današnjeg dana vlada u povijesti europskih naroda suprotnost između englezkog pomorskog rata i kontinentalnog rata na kopnu. Ne radi se kod toga možda o promatranju suprotnosti između »trgovaca i junaka«, ili slično, nego o spoznaji, da svaka od različitih vrsta rata može u sebi biti totalna i da se iz njihovih osobitosti razvija poseban svijet filozofskih, međunarodnopravnih i ustavnopravnih pojmova i ideala, koji su od odlučnog značenja napose za ocjenjivanje vojnika i za njegov položaj u cjelokupnom narodnom organizmu. Bila bi zabluda, smatrati englezki pomorski rat posljednjih tri stotine godina za razliku od totalnog rata na kopnu, kako ga naučava Clausewitz, kao uglavnom netotalan, tek puki trgovački i gospodarski rat, i previdjeti njemu svojstven, vrlo izraženu totalnost. I englezki pomorski rat postao je jezgra jedne totalne slike svijeta.

Naime englezki pomorski rat je totalan u smislu sposobnosti za totalno neprijateljstvo. On znade mobilizirati vjerske i filozofske, duševne i moralne snage kao ni jedna od velikih, svjetskopovijesnih vrsta ratova. Englezki pomorski rat protiv Španjolske bio je svjetska borba germanskih i romanskih naroda, protestantizma i katolicizma, kalvinizma i jezuitizma, pa imade malo primjera takovog proloma najdubljeg

i skrajnjeg neprijateljstva, kakvog se nalazi u Cromwellovom držanju prema Španjolcima. I englezki rat protiv Napoleona postao je isto tako iz perspektive pomorskog rata »križarskim ratom«. U ratu protiv Njemačke 1914.—18. znala je englezka promičba u svijetu u ime uljudbe i čovječanstva, demokracije i slobode uložiti neizmjerne duhovne i moralne energije protiv prusko-njemačkog »militarizma«. Englezki je duh pokazao i snagu, da razjasni industrijsko-tehnički polet 19. st. u smislu englezke slike o svijetu; Herbert Spencer je razvio osobito djelotvornu povijestnu sliku, koja se proširila u mnogobrojnom populariziranju širom svijeta i koje se promičbena snaga pokazala u svjetskom ratu 1914.—18.: naime filozofija o napredku čovječanstva kao razvitku, koji ide od feudalizma prema trgovini i priradu, od političkog momenta prema ekonomskom, od vojnika prema industrijalcu, od rata prema miru. Time postaje vojnici u prusko-njemačkom smislu nečim eo ipso »feudalno-reakcionarnim«, »srednjevjekovnom figurom«, koja stoji na putu napredku i miru.

Nadalje je englezki pomorski rat iz svoje osobitosti razvio i proveo podpun, u sebi zaokružen međunarodnopravni sistem, s vlastitim pojmovima, koji su se kroz cijelo 19. st. afirmirali naprama odgovarajućim pojmovima kontinentalnog međunarodnog prava; postoji anglosaski pojam neprijatelja, koji načelno odlikuje kontinentalnu razliku između boraca i neboraca. Anglosaski pojam i norme tog englezkog međunarodnog prava su isto tako po sebi totalne i siguran znak po sebi totalne slike svijeta.

Konačno, englezki ustavni ideal je podigao do filozofskog načela podređivanje vojnika pod građanina, te tokom liberalnog 19. st. to proveo i na europskom kontinentu. Uljudba u smislu tog ustavnog ideala jest vlast građanskih, civilnih, u biti nevojničkih ideala, ustav u smislu te predočbe je uvijek samo civil-

no-građanski sistem, za koji, prema poznatoj izreci Clemenceaua, vojnik imade samo zato opravdanje na život, što brani civilno-građansko društvo, te je načelno podvrgnut vodstvu civilista. Pruska vojnička država vodila je stoljetnu nutarnjopolitičku borbu protiv tih građanskih ustavnih ideala. Ona im je podlegla u jesen 1918. god. Nutarnjopolitička poviest Pruske-Njemačke od 1848. do 1918. bila je neprestana borba između vojske i parlamenta, neprekinuta borba, koju je vlada morala voditi s parlamentom zbog vojske, napose zbog vojnog proračuna, i u kojoj nisu pripremanju na neizbježivi rat, dale biljeg vanjskopolitičke nuždnosti, već nutarnjopolitički kompromisi. Versailleskom diktatu, koji je ustanovio vanjskopoliitičkim »ugovorom« pojediniosti organizacije i oružanja vojske, predhodili su već pedeset godina povremeni nutarnjopolitički ugovori između prusko-njemačke vojničke države i njenih nutarnjopolitičkih protivnika, koji su nutarnjopolitički obavezno određivali sve pojediniosti organizacije i naoružanja vojske. Razdor između građanskog društva i pruske vojničke države doveo je do neprirodnog odjeljivanja ratnog ministarstva od zapovijedajuće vlasti i do mnogih drugih razdjepkanosti. Skrajnji korien toga uvijek je bio u suprotnosti između građanskog ustavnog ideala, uvezanog izravno iz Englezke ili neizravno preko Francuzke i Belgije, i izvorno njemačkog, vojničkog ustavnog ideala.

Danas je Njemačka prevladala taj razdor, pa razvija u zaokruženoj jedinstvenosti svoju vojničku snagu. Naravno da ne će manjkati pokušaja, da se to, već prema prijašnjim promičenim metodama, označi kao militarizam, kako bi se na Njemačku svalila krivnja radi razvoja prema totalnom ratu. I takova pitanja krivnje spadaju u totalnost svjetskopoviestnog obračunavanja. Le combat spiriteul est aussi brutal que la bataille d'hommes. Ali ipak prije nego što će se

narodi opet naći u totalnom ratu, treba postaviti pitanje, da li danas zaista postoji među europskim narodima totalno neprijateljstvo. Ratovi i neprijateljstvo spadaju k poviesti naroda. Ali najgore zlo nadolazi tek onda, kada se, kao u ratu 1914.-18., neprijateljstvo razvije iz rata, namjesto da, kako je izpravno i puno smisla, već prije postojeće, nepromjenljivo, pravo i totalno neprijateljstvo vodi do božjeg suda totalnog rata.

SUPROTNOST IZMEĐU PARLAMENTARIZMA I SUVREMENE MASOVNE DEMOKRACIJE

Parlamentarizam

VEĆ sam jednom označio *diskusiju i javnost* kao načela, u kojima imade ustanova parlamenta svoj duhovni temelj. Mnogo razpravljana kriza parlamentarizma temelji se, za idejno-poviestno promatranje, na tome, da se danas, zbog razvoja suvremene masovne demokracije, izgubilo vjeru u ta načela. Klasični pisci političkog liberalizma i prvoborci kontinentalnog parlamentarizma vidjeli su još u javnoj diskusiji s potpunim uvjerenjem ne samo liek protiv političkoj pokvarenosti, nego i moralnu vrijednost i nadmoćnost parlamenta. Tipični zastupnik tog vjerovanja je Guizot, tipični liberalac iz doba Louis Philippa. Parlament je za njega mjesto, gdje se u javnoj diskusiji pomoću dokaza i protudokaza najsigurnije nalazi istina i izpravnost. Ako odpadne ta vjera, ako postane javna diskusija beznačajnom formalnosti i ako se pomakne odluka svih bitnih pitanja u tajne sjednice užih odbora, tada otpada i duhovni temelj parlamentarizma.

Ukoliko se protiv ovih navoda može *prigovoriti* stvarno, a ne samo politički-subjektivno, može se reći, da se duhovni temelj parlamentarizma nalaze u

podpuno zastarjelim mislima, kada držim diskusiju i javnost za dva bitna načela parlamenta. To je možda pred nekoliko pokoljenja bila mjerodavna predočba, ali danas se parlamentarizam već dugo nalazi na sasvim drugim temeljima. I ja se bojim, da danas vjera u diskusiju i javnost izgleda kao nešto zastarjelo. Stoga nastaje pitanje, koje su dakle vrste novi dokazi ili osvjedočenja, koja daju parlamentu novi duhovni temelj. Naravno da se, tokom razvoja, mienjaju i ustanove i ideje ljudi. Ali ja ne mogu vidjeti, gdje bi današnji parlamentarizam mogao naći novi temelj, ako bi načela diskusije i javnosti zaista odpala, i zašto bi tada bila još očita istina i izpravnost parlamenta. Kao svaka velika ustanova, tako imade i parlament za pretpostavku osobite, sebi svojstvene ideje. Tko ih hoće upoznati, bit će prisiljen da se obrne prema Burkeu, Benthamu, Guizotu i J. St. Millu, pa će tada moći ustanoviti, da su se istina poslije njih, po prilici poslije god. 1848., izniela mnogobrojna praktična razmatranja, ali ne i novi načelni dokazi. U prošlom stoljeću naravno da se to jedva i zamietilo, jer je parlamentarizam prodirao u isto vrijeme u uzkoj svezi s napredujućom demokracijom, a da se oba nisu točno razlikovala.¹⁾ Ali danas poslije njihove pobjede dolazi do izražaja suprotnost, pa ne može ostati dalje nezapažena razlika liberalno-parlamentarnih i masovno-demokratskih ideja. Morat ćemo se dakle pozabaviti s onima »popljesnivima« veličinama, jer se samo iz njihovih ideja daje spoznati osobitost parlamentarizma i samo kod njih zadobiva parlament

¹⁾ Podpuno tipični primjer je definicija parlamentarizma u knjizi Gaetana Mosce »Teorica dei Governi e Governo Parlamentare«, 2. izd. Milano 1925. (1. izd. 1883.), str. 147; on razumije pod tim vladu, u kojoj politička nadmoćnost (la preminenza politica) u državi pripada onim elementima, koji proiztiču izravno ili neizravno iz narodnog izbora. A također i omiljelo uspoređivanje predstavničkog ustava i parlamentarizma sadrži isto zamjenjivanje.

značaj vlastito temeljene ustanove, koja može sačuvati duhovnu nadmoćnost ne samo prema posljedicama izravne demokracije nego i prema boljševizmu i fašizmu. Da je današnji parlamentarni postupak manje zlo, da je on još uvijek nešto bolje nego boljševizam i diktatura, da će doći do nedoglednih posljedica, ako ga se odstrani, da je on »društveno-tehnički« sasvim praktična stvar, sve su to zanimive a dielom i izpravne misli. Ali to nije duhovni temelj neke osobite ustanove. Parlamentarizam postoji danas kao metoda vladanja i politički sistem. Kao sve, što postoji i podnošljivo funkcionira, koristan je on, i ništa više ni manje od toga. Dade se mnogo navesti i za to, da je on, takav, kakav je danas, još uvijek bolji od neizkušanih drugih metoda, i da bi onaj minimum reda, koji danas stvarno ipak još postoji, mogao biti ugrožen lakoumnim prokušavanjima. Takva razmatranja će dopustiti svaki razuman čovjek. Ali ona se ne kreću u oblasti načelnog interesa. Ipak ne će nitko biti toliko neambiciozan, da s pitanjem »što inače?« drži dokazanim duhovni temelj ili moralnu istinu. Sve specifično parlamentarne ustanove i pravila dobivaju svoj smisao tek diskusijom i javnošću. To osobito vrijedi o načelu, da je zastupnik nezavisan od svojih izbornika i svoje stranke, načelu, koje je po ustavu danas službeno još priznato, ali u koje se stvarno jedva još vjeruje; nadalje to vrijedi o propisima o slobodi govora i imunitetu zastupnika, o javnosti razprava u parlamentu i t. d. Ove se uređaje ne može razumjeti, ako se više ne vjeruje u načelo javne diskusije. Stvar ne stoji tako, kao da bi se moglo naknadno podmetnuti nekoj ustanovi bilo koja druga načela i umetnuti bilo koje nadomjestne dokaze, kad otpadne njen dosadašnji temelj. Istina, ista ustanova može služiti različitim praktičnim svrhama i stoga se različito praktički opravdavati. Postoji »heterogenija svrha«, promjena značenja prak-

tičkih gledišta i promjena funkcije praktičkih sredstava, ali ne postoji »heterogenija načela«. Ako na pr. uzmemo s Montesquieuom, da je »čast« načelo monarhije, ne može se to načelo podmetnuti demokratskoj republici, isto tako kao što se ne može monarhija temeljiti na načelu javne diskusije. Doduše čini se, da nestaje osjećaj za osobitosti načela i da se drži, da je moguće neograničeno podmetavati načela. Temeljna misao sviju prigovora protiv mojih razlaganja je upravo u tome. Ali nažalost pri tome se ne kaže, koja su to tobože mnogobrojna nova načela parlamentarizma. Spominju se »spisi i govori Maxa Webera, Huga Preussa i Friedricha Naumanna iz god. 1917«. Što je značio parlamentarizam za ove njemačke demokrate, koji su se borili protiv carskog vladalačkog sistema? U glavnom i u najboljem slučaju sredstvo za politički izbor vođa, siguran put za odstranjenje političkog diletantizma i za privlačenje najboljih i najvrstnijih k političkom vodstvenom sloju. Ali je danas vrlo dvojbeno, da li parlament zaista imade sposobnosti stvarati političku elitu. Danas ipak ne ćemo više s tako puno nade misliti o tome sredstvu probira; mnogi će već smatrati takve nade kao zastarjele, i rieč »iluzija«, koju se upotriebilo protiv Guizota, moglo bi se lako upotriebiti i protiv spomenutih njemačkih demokrata. Što mnogobrojni parlamenti raznih europskih i izvaneuropskih država bez prekida izbacuju stotine ministara kao političku elitu, ne daje opravdanja kakvom velikom optimizmu. A još je nešta gore i one nade skoro uništava: u nekojim državama doveo je parlamentarizam već dotle, da se svi javni poslovi preobraćaju u objekte za plien i kompromise različitih stranaka i frakcija, pa je politika postala, daleko od toga da bude posao elite, prilično omalovažan posao prilično omalovažavane klase ljudi.

Ipak to nije odlučno za načelno razmatranje. Tko drži, da parlamentarizam zajamčuje najbolji politički probir vođa, ne posjeduje većinom to uvjerenje kao idejno vjerovanje, nego kao praktično-tehničku hipotezu, sačinjenu prema englezkim uzorima, koju se imalo izkušati na kontinentu i koju se razumno odmah napušta, ako se pokaže kao nepouzđano sredstvo. Ipak se to uvjerenje može vezati s vjerom u diskusiju i javnost, pa tada spada u načelne dokaze parlamentarizma. U svakom slučaju parlament je samo tako dugo »istinit«, dok se ozbiljno uvažava i provodi javna diskusija. Ali »diskusija« tu imade osobit smisao i ne znači jednostavno razpravljanje. Tko označuje sve moguće vrste razpravljanja i sporazumjevanja kao parlamentarizam, a sve ostalo kao diktaturu ili nasilničku vladu, zaobilazi pravo pitanje. Na svakom diplomatskom kongresu, na svakom stranačkom sastanku, na svakoj ravnateljskoj sjednici razpravlja se isto tako kao što se je razpravljalo između kabineta absolutnih monarha, između staležkih organizacija, između kršćana i Turaka. Iz toga još ne proiziće ustanova modernog parlamenta. Ne smije se razvodniti pojmove i ne smije se izpustiti iz vida ono, što je osobito na diskusiji. Diskusija znači izmjenjivanje misli sa svrhom, uvjeriti protivnika o istinitosti i izpravnosti neke stvari. U tome još poučen od liberala Burkea Gentz to zgodno izražava: karakteristika svih predstavničkih ustava (on misli na moderni parlament za razliku od staležskog predstavništva) jest, da zakoni proizlaze iz *borbe mišljenja*, (a ne iz borbe interesa). K diskusiji pripadaju kao preduvjeti zajedničko uvjerenje, spremnost dati se uvjeriti, nezavisnost od stranačke sveze, sloboda od egoističkih interesa. Danas većina jedva drži mogućom takvu nezainteresiranost. Ali ova skepsa pripada krizi parlamentarizma. Već spomenute odredbe parlamentarnih ustava, koje službeno još vriede,

jasno pokazuju, da zaista sve parlamentarne ustanove predpostavljaju taj osobiti pojam diskusije. Na pr. stalno ponavljanje rečenice, da svaki zastupnik ne zastupa stranku, nego cijeli narod i da nije vezan na nikakve upute (ona se nalazi i u weimarskom ustavu § 21.) ili tipično ponavljano jamstvo za slobodu govora i propisi o javnosti sjednica imaju smisla samo pri izpravno razumljenoj diskusiji. Naprotiv razprave, pri kojima se ne radi o tome, da se pronade racionalna izpravnost, nego da se proračunaju i provedu probitci i izgledi na uspjeh i da se po mogućnosti izrazi vlastiti probitak, naravno da prate poneki govori i razpravljajanja, ali to nije u izrazitom smislu diskusija. Dva trgovca, koji se sporazume nakon takmičarske borbe, govore o obostranim gospodarskim mogućnostima; razumljivo je, da svaki od njih pazi na svoju korist, pa tako dolaze do poslovnog sporazuma. Pri takvom pregovaranju javnost je upravo tako neprikladna, koliko je pri pravoj diskusiji prikladna. Uvijek je u svjetskoj povijesti bilo pregovaranja i kompromisa, kako je već rečeno. Ljudi znadu, da je većinom koristnije, da se podnose, nego da se prepiru i da je mršav sporazum bolji od debelog spora. To je bez sumnje točno, ali to ne može biti načelo osobitog državnog i vladavinskog oblika. Položaj parlamentarizma je zato toliko kritičan, jer je razvoj moderne masovne demokracije učinio javnu diskusiju, koja se izživljava u argumentima, praznom formalnošću. Nekoji propisi današnjeg parlamentarnog prava, prije svega propisi o nezavisnosti zastupnika i o javnosti sjednica, djeluju stoga kao suvišni ukras bez ikakve koristi pa čak i neugodno, kao da bi netko namazao s crvenim plamenovima pečne ciev i suvremenog centralnog loženja. Stranke (koje prema tekstu pisanog ustava službeno čak ni ne postoje) ne nastupaju danas više kao diskutirajuća mišljenja nego kao društvene ili gospodarske skupine moći,

proračunavaju obostrane probitke i mogućnosti i uključuju na tom stvarnom temelju kompromise i koalicije. Mnoštvo se predobiva promičbenim aparatom, kojeg najveći utjecaji počivaju u apeliranju na najbliže probitke i strasti. Dokaz u pravom smislu, koji je značajan za pravu diskusiju, nestaje. Na njegovu mjesto dolazi u pregovaranju stranaka sviestno proračunavanje probitaka i mogućnosti, a u postupanju s mnoštvom reklama, nametljiva sugestija ili »simbol«, kako kaže Walter Lippmann.²⁾ Danas je vrlo velika³⁾ književnost o psihologiji, tehnici i kritici javnog mišljenja. Stoga možemo pretpostaviti kao poznato, da se danas više ne radi o tome, da se uvjeri protivnika o izpravnosti ili istinitosti nečega, nego da se zadobije većina, kako bi se s njome vladalo. Ono što je Cavour označio kao veliku razliku između absolutizma i ustavne vlade, naime da absolutni ministar zapovijeda, dok ustavni uvjerava one, koji trebaju slušati, gubi danas svoj smisao. Cavour izričito kaže: »Ja (kao ustavni ministar) uvjeravam o tome, da imadem pravo«, i samo u svezi s tim rekao je znamenitu izreku: »La plus mauvaise des Chambres est encore préférable à la meilleure des Antichambres«. Ali se danas sam parlament prije čini kao kakav veliki »antichambre« pred uredima

²⁾ U zanimivoj i duhovitoj, unatoč svih misaonih skokova značajnoj knjizi »The art of being ruled« (London 1926.) razjašnjava Wyndham Lewis taj prielaz od intelektualnog na afektivno i senzualno time, što je kao posljedica suvremene demokracije potisnut muževni tip i što je nastupilo obće feminiziranje.

³⁾ Ali je upravo tu na mjestu ono, što je utvrdio Robert Michels u predgovoru drugom izdanju svoje »Soziologie des Parteiwesens«: »da na području kako teoretske tako i primjenjene psihologije mnoštva... zaostaje njemačka znanost iza francuske, talijanske, američke i engleske za nekoliko desetljeća rada i zanimanja.« K tomu moram dodati, da je ovakova knjiga kao djelo Roberta Michelsa sposobna nadoknaditi desetljeća zaostatka.

i odborima nevidljivih imalaca moći. Danas djeluje kao satira, kada se navodi Benthamova izreka: »U parlamentu se susreću ideje, iz dodira ideja frca iskra i vodi do očitosti«. Tko se još sjeća vremena, kada je Prévost-Paradol naprama »osobnoj vladi« Napoleona III. vidio vrijednost parlamentarizma u tome, da ovaj pri svakom pomicanju stvarne moći prisiljava stvarnog imaooca moći, da odmah javno izstupi, i da prema tome vlada uvijek znači, u »čudesnom« slaganju prividnosti i bivstva, najjaču silu.? Tko još vjeruje u takvu vrst javnosti i u parlament kao na veliku »tribinu«?

Danas su dakle zastarjeli dokazi, koje navode Burke, Bentham, Guizot i J. St. Mill. A i mnogobrojne definicije parlamentarizma, koje se nalaze još u francuzkim i anglosaskim djelima, i koje su kako se čini u Njemačkoj slabo poznate, definicije, u kojima se parlamentarizam u glavnom prikazuje kao government by discussion, morale bi prema tome biti »popljesnivljene«. Dobro. Ako se tada još uvijek vjeruje u parlamentarizam, morat će se barem navesti nove dokaze. Tada nije dovoljno samo uputiti na Friedricha Naumanna, Hugu Preussa i Maxa Webera. Pri svem poštivanju tih ljudi nitko ne će danas dieliti njihovu nadu, da se putem parlamenta bez daljnjega jamči za odgoj političke elite. Takva su uvjerenja danas zaista pokolebana, i kao idejno vjerovanje mogu samo postojati, ukoliko se povezuju s vjerom u diskusiju i javnost. Ono što je u posljednjim desetljećima izneseno kao novo opravdanje za parlamentarizam, kaže konačno uvijek samo, da danas parlament, kao upotrebljivo, pa čak i neobhodno potrebno oruđe društvene i političke tehnike, funkcionira dobro ili barem podnošljivo. To je, da ponovno iztaknemo, podpuno prihvatljiv način promatranja. Ali će se čovjek ipak morati zanimati i za dublje obrazloženje onog, što je Montesquieu nazvao na-

čelom državnog ili vladavinskog oblika, specifičnog uvjerenja, koje spada uz jednu kao i uz drugu veliku ustanovu, vjere u parlament, koja je stvarno jednom postojala i koju se danas više ne može naći.

U poviesti političkih ideja imade razdoblja velikih pobuda i vremena zatišja bezidejnog status quo-a. Doba monarhije završava, kada se izgubi smisao za načelo kraljevstva t. j. za čast, kada se javljaju građanski kraljevi, koji namjesto da pokažu svoju uzvišenost i svoju čast, dokazuju svoju upotrebljivost i koristnost. Izvanji aparat monarhijskih ustanova može tada još dugo postojati. Ipak je kraljevstvu odzvonilo. Uvjerenja, koja spadaju zaista uz ovu i nijednu drugu ustanovu, pričinjaju se tada zastarjelim; istina, ne će manjkati praktičkih opravdanja, ali samo je činjenično pitanje, da li će se pojaviti ljudi ili organizacije, koje će se stvarno pokazati isto tako upotrebljivim ili još upotrebljivijim od kraljeva i tom jednostavnom činjenicom odstraniti kraljevstvo. Slično stoji i s »društveno-tehničkim« opravdanjem parlamenta. Ako će parlament postati iz ustanove očite istine pukim praktično-tehničkim sredstvom, tada je dosta da se bilo kojim postupanjem — a niti ne će biti potrebno kakvom otvorenom diktaturom — samo via facti pokaže, da može i drugačije ići, pa je tada s parlamentom svršeno.

Demokracija

Vjera u parlamentarizam, u *gouvernement by discussion* spada u misaoni svijet liberalizma. Ona ne spada k demokraciji. Oboje, liberalizam i demokracija, mora se odijeliti jedno od drugog, kako bi se spoznala heterogeno složena tvorevina, koja sačinjava suvremenu masovnu demokraciju. Svaka prava demokracija počiva na tome, da se ne samo s jednakim postupom jednako, nego, s neizbježivom dosljednošću, da

se i s onim, što nije jednako ne postupa jednako. K demokraciji pripada dakle nužno prvo, homogenost i drugo — nužno — izključenje ili uništenje heterogenog. Za zorni prikaz te rečenice treba da podsjetimo s jednom rieči na dva različita primjera suvremene demokracije: na današnju Tursku, koja je radikalno izselila Grke i bezobzirno poturčila zemlju — i na australsku državnu zajednicu, koja zakonima o useljavanju drži daleko od sebe nepoželjni priliv. Politička snaga demokracije pokazuje se u tome, da ona znade odstranjivati ili drži daleko od sebe tuđe i nejednako, ono što ugrožava homogenost. Pri pitanju jednakosti ne radi se naime o abstraktnim logičko-aritmetičkim igrarijama, nego o suštini jednakosti. Nju možemo naći u određenim fizičkim i moralnim kvalitetama, na pr. u građanskoj vrlini, *αρετη*, klasičnoj demokraciji pojma *virtus* (vertu). U demokraciji englezkih sektaša 17. stoljeća temeljila se ona na slaganju u vjerskom uvjerenju. Od 19. stoljeća postoji ona prije svega u pripadnosti određenom narodu, u narodnoj homogenosti.⁴⁾ Uvijek je jednakost samo dotle politički zanimiva i vrijedna, dok imade suštine i dok barem postoji mogućnost i opasnost nejednakosti. Možda postoje pojedini primjeri za nekakav idilični slučaj, da je državna zajednica u svakom slučaju dovoljna sama sebi i da u isto vrijeme svaki od njenih stanovnika isto tako uživa tu sretnu autarkiju, te da je svaki sličan svakoj drugoj osobi fizički, psihički, moralno i ekonomski; t. j. da postoji homogenost bez heterogenosti, što bi se moglo neko vrijeme ostvariti u primitivnim selja-

⁴⁾ Politička suština, koja spada k demokraciji, ne može prema mome mišljenju ležati samo u ekonomskom. Iz ekonomske jednakosti ne slijedi još politička homogenost; istina mogu — negativno — velike ekonomske nejednakosti ukinuti ili ugroziti inače postojeću političku homogenost. Dalje razlaganje o tome ne spada u okvir ovog našeg razmatranja.

čkim demokracijama ili državama kolonista. U ostalim slučajevima mora se reći, da demokracija — jer k jednakosti uvijek također spada nejednakost — može izključiti dio pučanstva, nad kojim država vlada, a da ne prestane biti demokracijom. Čak su obćenito dosada uvijek pripadali demokraciji i robovi ili ljudi, koji su u bilo kojem obliku podpuno ili napola bili obezpravljeni i kojima nije bio dozvoljen pristup vršenju političke vlasti, nazivali se kako mu drago: barbari, necivilizirani, ateisti, aristokrati ili proturevolucionarci. Niti su u atenskoj gradskoj demokraciji niti u englezkom svjetskom carstvu svi stanovnici državnog područja politički jednakopravni. Od preko 400 milijuna stanovnika englezkog imperija preko 300 milijuna nemaju englezkog građanskog prava. Kada se govori o englezkoj demokraciji, »obćem«, izbornom ili glasačkom pravu i »obćoj« jednakosti, tada je za englezku demokraciju samo po sebi razumljivo, da se ne obazire na te stotine milijuna kao što se demokracija nije ni obzirala na robove u Ateni. Suvremeni imperijalizam stvorio je mnogobrojne oblike vladanja, koji odgovaraju gospodarskom i tehničkom razvitku, i koji su se proširivali u jednakoj mjeri, u kojoj se u samoj majci zemlji razvijala demokracija. Kolonije, protektorati, mandati, intervencioni ugovori i slični oblici ovisnosti omogućuju danas demokraciji da zavlada heterogenim pučanstvom, a da ga ne učini građanima: učiniti ih ovisnim o demokratskoj državi, a ipak ih u isto vrijeme držati daleko od te države. To je politički i državno-teoretski smisao liepe izreke: kolonije su državnopravno inozemstvo, a međunarodnopravno tuzemstvo. »Svjetski način izražavanja« t. j. način izražavanja anglosaskog svjetskog novinstva, sve to ne uzima u obzir. Za njeg je, kako se čini, svaka država, u kojoj je obće i jednako izborno pravo postalo »temeljem cjeline«, demokracijom. Ali da li se možda

temelji englezko carstvo na obćem i jednakom pravu glasa svih svojih stanovnika? Na tom temelju ne bi moglo postojati ni nedjelju dana; obojeni narodi bi s velikom većinom nadglasali bielce. Uzprkos tome je englezko carstvo demokracija. Slično stoji stvar i s Francuzkom i ostalim silama.

Obće jednako izborno i glasačko pravo jest logički samo posljedica substancialne jednakosti unutar kruga jednakih i ne ide dalje od te jednakosti. Takova jednakopravnost imade pravog smisla ondje, gdje postoji homogenost. Ali ta vrst obćenitosti izbornog prava, na koju misli »svjetski način izražavanja«, znači nešto drugo: svaki odrasli čovjek, samim tim što je čovjek, treba da bude eo ipso politički jednakopravan svakom drugom čovjeku. To je liberalna, a ne demokratska misao; ona postavlja na mjesto dosadašnje demokracije, koja se temeljila na predočbi o substancialnoj jednakosti i homogenosti, demokraciju čovječanstva. Danas ne vlada na zemlji nipošto ova obćenita demokracija čovječanstva. Već stoga ne, bez obzira na drugo šta, jer je zemlja razdijeljena u države i to većinom čak narodno homogene države, koje u svojim granicama nastoje ostvariti demokraciju, koja bi se temeljila na narodnoj homogenosti, ali inače ne bi podnipošto postupala sa svakim čovjekom kao ravnopravnim građaninom. I demokratska država, kao na pr. Sjedinjene Američke Države, daleko je od toga, da dopusti, da stranci sudjeluju na njenom bogatstvu ili njenoj moći. Dosada još nije bilo demokracije, koja ne bi poznavala pojam stranca i koja bi ostvarila jednakost sviju ljudi. Ali ako bi se demokracija čovječanstva ozbiljno shvatila i ako bi se svakog čovjeka politički izjednačilo sa svakim drugim čovjekom, to bi bila jednakost, na kojoj bi poradi rođenja ili dobi svaki čovjek bez daljnje sudjelovao. Time bi se oduzelo jednakosti njenu vrijednost i njenu suštinu, jer bi joj se

odstranio osobiti smisao, koji ona imade kao politička jednakost, gospodarske jednakosti i t. d.; ukratko kao jednakost nekog određenog područja. Naime svako područje imade svoje osobite jednakosti i nejednakosti. Koliko god bi bilo nepravедno ne poštivati čovječansko dostojanstvo pojedinog čovjeka, ipak bi bila neodgovorna ludost, koja bi vodila k najgoroj bezobličnosti i k još goroj nepravdi, nevidjeti specifične osobitosti različitih područja. U području politike ne stoje ljudi jedni prema drugima abstraktno kao ljudi, nego kao politički zainteresirane i politički determinirane osobe, kao građani, vladari ili podanici, politički saveznici ili protivnici, dakle u svakom slučaju u političkim kategorijama. U oblasti politike ne može se ne uzimati u obzir politički moment, pa ostaviti samo obću čovječanesku jednakost; jednako kao što se na ekonomskom području ne poima ljude kao takove, nego ljude kao proizvođioce, potrošače i t. dj t. j. samo u specifično ekonomskim kategorijama.

Dakle bi absolutna jednakost ljudi bila jednakost, koja se bez opasnosti sama po sebi razumije, jednakost bez nuždnoga korelata nejednakosti i prema tome pojmovno i praktički bezznačajna, ravnodušna jednakost. Doduše nigdje ne postoji takva absolutna jednakost, dok, kako je upravo spomenuto, različite države na svijetu politički razlikuju svoje građane od ostalih ljudi i dok znadu kako će držati daleko od sebe političko ovisno, ali bilo iz kojih razloga nepoželjno pučanstvo, tako da povezuju međunarodno-pravnu ovisnost s državno-pravnim pojmom stranca. Naprotiv čini se, da je bar *unutar* različitih suvremenih demokratskih država provedena obća jednakost ljudi; doduše ne absolutna jednakost svih ljudi, jer je sasvim razumljivo, da su izključeni stranci, oni, koji nisu državni pripadnici. Ipak, unutar kruga državnih pripadnika, postoji razmjerno dale-

kosežna jednakost ljudi. Ali treba uvažiti, da se u tom slučaju većinom tim jače naglasuje narodna homogenost i da se opet ukida relativna obća jednakost ljudi u državi odlučnim izključenjem sviju onih, koji ne pripadaju državi ili ostaju izvan nje. Gdje to nije slučaj, gdje država želi provesti na političkom području, bez obzira na narodnu ili kakvu drugu homogenost, obću jednakost ljudi, ne će moći izbjeći posljedici, da ne obaljuje vrijednost političkoj jednakosti u onoj mjeri, u kojoj se približuje absolutnoj jednakosti ljudi. A ne samo to. Na vrijednosti gubi, isto tako u jednakoj mjeri kao maločas, i samo područje, dakle sama politika, te postaje nešto ravnodušno. Ne samo da bi se političkoj jednakosti oduzela njena suština i učinila bezvriednom za pojedinog jednakopravnog čovjeka, nego bi i politika u istoj mjeri postala bez bitnosti, ukoliko bi se na njenom području ozbiljno provadala ta bezsubstanciona jednakost. Ravnodušnost zahvaća također i stvari, koje se obrađuju metodama bezsubstancione jednakosti. Substancione nejednakosti nipošto ne će nestati iz svijeta i iz države, nego će se povući na bilo koje drugo područje na pr. s političkog na ekonomsko, te će tome području dati novo, nerazmjerno jako, nadmoćno značenje. U slučaju političke prividne jednakosti mora neko drugo područje, na kome se tada provode substancione nejednakosti — danas na pr. ekonomsko — ovladati politikom. To je neizbjegljivo i za državno-teoretsko promatranje pravi razlog vlasti ekonomskog momenta nad državom i politikom, o čemu čujemo mnogu tužbu. Gdje ravnodušna jednakost stvarno obuhvaća neko područje ljudskog života, a da se pri tome ne misli na korelat nejednakosti, gubi i to područje svoju suštinu, te ga zasjenjuje drugo područje, na kome se tada bezobzirno očituje nejednakost. Jednakost sviju ljudi kao ljudi nije demokracija, neko stanovita vrst liberalizma, nije državni oblik, nego

individualističko-humanitarni moral i nazor o svijetu. Na nejasnoj svezi tih dvaju momenata temelji se suvremena masovna demokracija. Unatoč toga što su se ljudi mnogo bavili s Rousseauom i unatoč izpravne spoznaje, da Rousseau stoji na početku suvremene demokracije, čini se, da se još nije opazilo, da već tvorba države prema »Contrat social« sadrži inkoherentno ta oba raznolika elementa jedan pokraj drugog. Fasada je liberalna: obrazloženje zakonitosti države na slobodnom ugovoru. Ali pri daljem razvijanju misli i pri tvorbi bitnog pojma, *volonte générale*, pokazuje se, da prava država prema Rousseauu postoji samo tamo, gdje je narod tako homogen, da uglavnom vlada jednoglasnost. Prema »Contrat social« ne smije u državi biti nikakvih stranaka, nikakvih posebnih interesa, nikakvih vjerskih razlika, ništa, što bi ljude dielilo, pa ni financije. Filozof suvremene demokracije, kojemu se dive poznati ekonomisti kao Alfred Weber⁵⁾ i Carl Brinkmann,⁶⁾ kaže sasvim ozbiljno: financije su nešto za robove; *mot d'esclave*; tu treba pripaziti, da za Rousseaua riječ »rob« imade podpuno dosljedno značenje, koje joj se daje u demokratskoj tvorbi države: ta riječ označuje onoga, koji ne pripada narodu, ne-jednako-ga, ne-građanina, kome ništa ne koristi, što je in abstracto »čovjek«, heterogenoga, koji ne sudjeluje na obćoj homogenosti, pa se stoga s pravom izključuje. Jednomišljenost mora prema Rousseauu ići tako daleko, da se zakoni donose *sans discussion*. Čak sudci i stranke moraju htjeti jedno te isto, a da se čak ni ne pita, koja od obih stranaka, tužitelj ili obtuženi, hoće isto; ukratko, u homogenosti, koja je naglašena do identičnosti, sve je razumljivo samo po sebi. Ali ako je zaista jednomišljenost i slaganje sviju volja sa

⁵⁾ Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa, Stuttgart 1925.

⁶⁾ Archiv für Sozialwissenschaften, 1925., sv. 54., str. 533.

svime tako jako, zašto tad treba još zaključiti ugovor ili ga makar konstruirati? Jer ipak ugovor predpostavlja raznolikost i oprečnost. Jednomišljenost, kao i *volonté générale*, ili postoji ili ne postoji, i to, kako je točno rekao Alfred Weber, *po prirodi* postoji. Gdje ona postoji, zbog njene je prirodnosti ugovor bezmislen; gdje ne postoji, ne koristi nikakav ugovor. Misao slobodnog ugovora sviju sa svima dolazi iz sasvim drugog svieta misli, koji predpostavlja oprečne interese, raznolikosti i egoizme — iz liberalizma. Naprotiv *volonté générale*, kako ju je sazdao Rousseau, počiva na homogenosti. Samo je to dosljedna demokracija. Dakle prema »Contrat social« ne temelji se država uzprkos naslova i uzprkos ugovorne konstrukcije, koja dovodi do nje, na ugovoru, nego u biti na homogenost. Iz toga sledi demokratska identičnost vladalačkog sloja i podanika. I državna teorija »Contrat sociala« daje nam dokaz zato, da se demokraciju izpravno definira kao istovjetnost vladajućeg sloja i podanika. Ova definicija, predložena u mom djelu »Politische Theologie« (1922.) i u razpravi o parlamentarizmu, jest, koliko se na nju obratila pažnja, dielom odklonjena, dielom odpisana. Stoga bih htio još spomenuti, da je ona doduše, u svojoj primjeni na današnje državne teorije i u proširivanju na niz identičnosti, nova, ali da u ostalom odgovara staroj, može se reći klasičnoj i iz toga razloga već slabo poznatoj predaji. Zbog toga što ona upućuje na zanimive, danas osobito aktuelne državnopravne posljedke, navodimo ovdje Pufendorffa (De Jure Naturae et Gentium, 1672., knjiga VII. pogl. VI., § 8): u demokraciji, gdje je onaj, koji zapovijeda i onaj koji sluša, jedan te isti, može suveren, t. j. skupština, koja se sastoji iz sviju građana, po volji mienjati zakone i ustav; u monarhiji ili aristokraciji — ubi alli sut qui imperant, alii quibus imperatur — moguć je prema Pufendorffovom miš-

ljenju uzajamni ugovor i stoga ograničenje državne vlasti.

*

Popularno shvaćanje vidi parlamentarizam ugrožen između boljševizma i fašizma. To je jednostavno, ali izvanje svrstavanje. Teškoće parlamentarnog poslovanja i parlamentarnih ustanova dolaze u stvari iz prilika suvremene masovne demokracije. Ona je po-najprije dovela do krize same demokracije, jer se s obćom jednakosti ljudi nije mogao riješiti problem substancione jednakosti i homogenosti, koje su nuždne za demokraciju. Ona je nadalje dovela do krize parlamentarizma, koju treba dobro razlikovati od krize demokracije. Obe su krize istovremeno nastupile i uzajamno se pojačavaju, ali su pojmovno i činjenično različite. Kao demokracija nastoji suvremena masovna demokracija postići ostvarenje istovjetnosti vladajućeg sloja i podanika, pa na tom putu nailazi na parlament kao na zastarjelu ustanovu, koja nije više shvatljiva. Ako se s demokratskom istovjetnošću ozbiljno misli, ne može se naime u ozbiljnom slučaju održati nijedna druga ustavna ustanova pred jedino mjerodavnom bilo kako izraženom, nepriepornom voljom naroda. Napose ustanova, koja se temelji na diskusiji nezavisnih zastupnika, nema nikakvo samostalno opravdanje na obstanak obzirom na tu volju; a to tim manje, jer vjera u diskusiju nije demokratskog, već liberalnog podrijetla. U to se vrijeme moglo razlikovati tri krize: kriza demokracije, kriza moderne države i kriza parlamentarizma. Kriza parlamentarizma, o kojoj se tu radi, temelji se na tome, da istina, demokracija i liberalizam mogu biti neko vrijeme povezani, kao što su se povezivali demokracija i socializam, ali da se ta liberalna demokracija, čim dođe na vlast, mora isto tako odlučiti za jedan od svojih elemenata kao i socialna demokracija. A ova je uostalom, budući da su-

vremena masovna demokracija uglavnom sadrži liberalne elemente, u stvari socialno-liberalna-demokracija. U demokraciji postoji samo jednakost jednakih i volja onih, koji pripadaju k jednakima. Sve ostale ustanove preobraćaju se u bezbitna socialno-tehnička sredstva, koja nisu sposobna, da suprotstave bilo kako izraženoj volji naroda vlastitu vrijednost i vlastito načelo. Kriza suvremene države počivala je na tome, da demokracija mnoštva i čovječanstva ne može ostvariti nikakvog državnog oblika, pa ni demokratske države.

Naprotiv su boljševizam i fašizam kao i svaka diktatura doduše antiliberalni, ali ne nužno antidemokratski. U povijesti demokracija imademo diktature, cezarizama i drugih očitih primjera, premda su to za liberalnu tradiciju posljednjeg stoljeća neobične metode, da se sačini volja naroda i stvori homogenost. Pripada k nedemokratskim predočbama, koje su nastale u 19. st. iz miešanja s liberalnim načelima, da narod može izraziti svoju volju samo na taj način, što svaki pojedinu građanin, u najdubljoj tajnosti i podpunoj izoliranosti — dakle da ne izlazi iz oblasti privatnosti i neodgovornosti — daje svoj glas pod »zaštitnim napravama« i »nezapaženo«, a zatim se svaki pojedinu glas zabilježi i izračuna aritmetična većina. Time se zaboravilo na sasvim elementarne istine, te se čini, da su one danas podpuno nepoznate državnoj nauci. Narod je pojam javnog prava. Narod postoji samo u oblasti javnosti. Jednoglasno mišljenje stotine milijuna pojedinaca nije ni volja naroda ni javno mišljenje. Volja se naroda može izraziti izvikivanjem (acclamatio), jasnim neprotuslovnim prisustvovanjem isto tako a i još mnogo bolje demokratski, nego pomoću statističkog aparata, kojeg se već od neko pola stoljeća izgradilo s tolikom sitničavom brigom. Što je jača snaga demokratskog osjećaja, to je sigurnija spoznaja, da je demokracija nešto drugo od sustava

za registriranje tajnog glasanja. Jednoj ne samo u tehničkom smislu, nego i u vitalnom smislu neposrednoj demokraciji, pričinja se parlament, koji je nastao iz liberalnih misli, kao umjetni stroj, dok diktatorske i cezarističke metode nisu samo nošene od acclamatio naroda, nego mogu biti i izravni izražaji demokratske suštine i snage.

Kriza parlamenta nije nastala kao posljedica pojave boljševizma i fašizma; ona je postojala prije njih, a trajat će i poslije njih. Ona je potekla iz posljedaka suvremene masovne demokracije, a u krajnjoj crti iz suprotnosti liberalnog individualizma, koji se temeljio na moralnom patosu i iz demokratskog državnog osjećaja, kojim su ovladali uglavnom politički ideali. Stoljeće poviestnih sveza i zajedničke borbe protiv kneževskog absolutizma zaustavilo je spoznaju ove suprotnosti. Ali danas se ona sve više razvija, pa se ne da više zapriečiti nikakvim svjetskim načinom izražavanja. To je u svojoj dubini nesavladiva suprotnost između svijesti liberalnog pojedinca i demokratske homogenosti.

POLITIČKA TEORIJA MITA (1923.)

MOGU tu ponoviti, da naše promatranje obraća pažnju stalno na idejne temelje političkih i državno-filozofskih tendencija, da bi spoznalo duhovno-poviestni položaj parlamentarizma i snagu parlamentarne ideje. Ako se u marksističkoj diktaturi proletariata još uvijek nalazi mogućnost racionalističke diktature, temelji se naučavanje o direktnoj akciji više ili manje svjestno na filozofiji iracionalnosti. U stvari, kako je došla do izražaja u boljševičkoj vladavini, pokazalo se, da mogu u političkom životu djelovati uzporedo vrlo različite struje i tendencije. Premda je boljševička vlada iz političkih razloga progonila anarhiste, sadrži okvir, u kome se stvarno kreće bolj-

ševičko dokazivanje, izričito anarho-sindikalistički tok misli. A to što boljševici upotrebljavaju političku vlast, da bi iztriebili anarhizam, ne poništava duhovno-poviestno srodstvo, kao što ni suzbijanje Levelera po Cromwellu nije ukinulo njegovu svezu s njima. Možda je marksizam na ruskom tlu upravo zato tako bezobzirno nastupio, što je tu proletersko mišljenje konačno bilo razriješeno od svih veza zapadno-europske tradicije i od svih moralnih i obrazovnih predočaba, u kojima su još, razumljivo, živjeli Marx i Engels. Teorija o diktaturi proletariata, kako se ona službeno propovijeda, bila bi doduše liep primjer za to, kako racionalizam, koji si je svjestan poviestnoga razvoja, korača k primjenjivanju nasilja; a dale bi se pokazati u naziranju, u dokazivanju, u ustrojbenom i upravnom provođenju mnogobrojne paralele s jakobinskom diktaturom od 1793, pa je cielo odgojno i obrazovno ustrojstvo, koje je svjetska vlada stvorila u t. zv. »proletkultu«, liep primjer radikalne odgojne diktature. Ali time još nije razjašnjeno, zašto je upravo na ruskom tlu mogla doći do takve vlasti ideja industrijskog proletariata suvremenih velegradova. Razlog je u tome, da su pri tome sudjelovali novi, iracionalni motivi upotrebljavanja nasilja. Ne racionalizam, koji se zbog skrajnjeg pretjerivanja preobraća u svoju suprotnost, i koji mašta u utopijama, nego novo ocjenjivanje racionalnog mišljenja uobće, nova vjera u instinkt i intuiciju, koja odstranjuje svaku vjeru u diskusiju i koja bi odklonila učiniti odgojnom diktaturom čovječanstvo zrelim za diskusiju.

Prikazivanje teorije direktne akcije oslanja se na »Réflexions sur la violence« (4. izdanje, Paris 1919.; 1. izdanje 1906. u »Mouvement socialiste«) od Georgesa Sorela, gdje nam se najjače očituju duhovno-poviestne sveze. Osim toga ova knjiga imade prednost mnogobrojnih originalnih poviestnih i filozofskih

»apersua«, te se otvoreno priznaje sljedbenikom svojih duhovnih pređa, Proudhona, Bakunjina i Bergsona. Njen utjecaj je znatno veći, nego što bi se to na prvi pogled moglo vidjeti, te još sigurno nije završen. Doduše, Benedetto Croce je mislio o Sorelu, da je ovaj dao marksističkom snu novi oblik, ali da je ipak kod radništva konačno pobiedila demokratska misao. Poslije događaja u Rusiji i Italiji ne će se moći to tako konačno primiti. Temelj razmatranja o nasilju tvori teorija neposredno konkretnog života, koja je, preuzeta od Bergsona i pod utjecajem dva anarhista, Proudhona i Bakunjina, prenešena na probleme društvenog života.

Za Proudhona i za Bakunjina znači anarhizam borbu protiv bilo kojeg sustavnog jealnstva, protiv centralizirajuće uniformnosti suvremene države, protiv parlamentarnih profesionalnih političara, protiv birokracije, vojske i redarstva, protiv vjerovanja u Boga, kojeg se osjećalo kao metafizički centralizam. Analogija između obih predočaba Boga i države nametnula se Proudhonu pod utjecajem filozofije restauracije. On ju je obrnuo u revolucionarnom, protudržavnom i antiteološkom smislu, a Bakunjin je priveo k posljednjoj dosljednosti.¹⁾ U svakom obuhvatnijem sustavu čini se nasilje na konkretnoj individualnosti, na društvenoj realnosti života. Fanatizam za jedinstvom u doba prosvjetiteljstva nije ništa manje despotski od jedinstva i istovjetnosti suvremene demokracije. Jedinstvo je robstvo; na centralizmu i autoritetu počivaju sve tiranske ustanove, bile one, kao u suvremenoj demokraciji, sankcionirane obćim izbornim pravom ili ne.²⁾ Bakunjin daje toj borbi protiv Boga i države značaj borbe protiv intelektualizma i protiv tradicionalnog oblika obrazovanja uobće. On vidi —

¹⁾ »Politische Theologie«, str. 45.

²⁾ Bakunjin »Oeuvres« sv. 4, str. 428 (obračunavanje s Marxom 1872), II str. 34, 42 (referendum kao nova laž).

sasvim točno — u pozivanju na razum, nastojanje, da se bude glava, mozak pokreta, dakle opet novi autoritet. A i znanost nema pravo da vlada. Ona nije život, ona ništa ne stvara, ona konstruira i drži red, ali razumije samo obćenito, abstraktno, te žrtvuje individualnu punoću života na oltar svoje abstrakcije. Umjetnost je za život čovječanstva važnija od znanosti. Takvo izražavanje Bakunjin podudara se začudno s mislima Bergsona, što je s pravom već iztaknuto.³⁾ Iz izravnog, imanentnog života radništva spoznalo se značenje sindikatâ i njihovih osebnih borbenih sredstava napose štrajka. Tako su postali i Proudohn i Bakunjin otčevi sindikalizma. Iz ove predaje, poduprte dokazima, koji su uzeti iz filozofije Bergsona, nastale su Sorelove misli. U njihovoj sredini stoji teorija o mitu. Ona znači najoštriju opreku prema absolutnom racionalizmu i njegovoj diktaturi, ali također i — jer je ona naučavanje o izravnom aktivnom odlučivanju — prema relativnom racionalizmu celoga spleta, koji se svrstava oko predočaba kao što su ravnoteža, javna diskusija i parlamentarizam.

Snaga za djelovanjem i snaga prema velikom heroizmu, svaka velika poviestna djelatnost, leži u sposobnosti za mitom. Primjeri takvih mita su za Sorela predočba o slavi i velikom imenu kod Grka ili očekivanje sudnjeg dana kod starih kršćana, vjera u »vertu« i u revolucionarnu slobodu za velike francuske revolucije, nacionalno oduševljene u njemačkim ratovima za oslobođenje 1813. U snazi za mitom leži kriterij zato, da li neki narod ili neka druga društvena skupina imade kakvo poviestno poslanje i da li je došao njen poviestni trenutak. Iz dubine nepatvorenih životnih instinkata, a ne iz kakvog rezoniranja ili svrsishodnog promišljanja, izvire veliko oduševlje-

³⁾ Fritz Brupbacher »Marx und Bakunin, ein Beitrag zur Geschichte der internationalen Arbeiterassotiation« str. 74.

nje, velika moralna odluka i veliki mit. U izravnom intuitivnom gledanju stvara oduševljeno mnoštvo mitsku sliku, koja goni napried njihove energije, i koja im daje snagu za mučeničтво kao i smionost za činjenjem nasilja. Samo tako postaje narod ili stalež pokretačem svjetske poviesti. Gdje toga nema, ne može se održati više nijedna društvena i politička vlast, pa nijedan mehanički aparat ne može stvoriti nasip, kada navali nova struja poviestnoga života. Dakle sve ovisi o tome, gdje zaista živi danas ova sposobnost za mit i ova vitalna snaga. Kod suvremene buržoazije, tog u strahu za novcem i posjedom oronulog društvenog sloja, koji je moralno raztrojen skepticizmom, relativizmom i parlamentarizmom, ne može se sigurno naći. Vladavinski oblik te klase, suvremena demokracija, samo je »demagoška plutokracija«. Tko je dakle danas nosilac velikog mita? Sorel pokušava dokazati, da još samo socialističke mase industrijskog proletariata imadu mit, i to u obćem štrajku, u koji vjeruju. Nije toliko važno što obći štrajk danas zaista znači, nego kakvu vjeru povezuje proletariat uz njega, na kakva ih on djela i žrtve oduševljava, i da li on može da proizvede kakav novi moral. Prema tome pripada žiću socializma vjerovanje u obći štrajk i u užasnu katastrofu celoga društvenoga i gospodarskoga života, do koje će to dovesti. Taj mit je nastao iz samih masa, iz neposrednosti života industrijskog proletariata, te nije bio pronalazak intelektualaca i literata, nije utopija; jer prema Sorelu utopija je proizvod racionalističkog duha i hoće oblikovati život izvana, prema mehaničkoj shemi.

Građanski ideal miroljubivog sporazumievanja, pri kome svi nalaze svoju korist i svaki čini dobar posao, postaje pod gledištem te filozofije izrodom kukavičkog intelektualizma; razpravljanje, koje se izcrpljuje u diskusiji, nadmudrivanju i parlamentarnom pregovaranju prikazuje se kao izdaja mita i oduševljenja, o

kome sve ovisi. Trgovačkoj slici o ravnoteži suprotstavlja se druga, ratnička predočba krvave, konačne, razorne odlučne borbe. Protiv parlamentarnog konstitucionalizma pojavila se ta slika 1848. s obih strana: sa strane tradicionalnog reda u konservativnom smislu, kojeg je predstavljao katolički Španjolac Donoso Cortes, a sa strane radikalnog anarhosindikalizma kod Proudhona. Oba su tražila odluku. Sve misli Španjolca kretale su se oko velike borbe, oko užasne katastrofe, koja je predstojala i koju nije mogao da uvidi samo metafizički kukavičluk liberalizma, koji se iscrpljivao u diskusiji; a Proudhon, za čije je misli značajan spis »La Guerre et la Paix«, govori o napoleonskoj bitci, »Bataille Napoléonienne«, koja će uništiti protivnika. Sva nasilja i pravne povrede, koja pripadaju krvavoj borbi, dobivaju prema Proudhonu svoju poviestnu sankciju. Namjesto relativnih opreka, koje su dostupne parlamentarnom postupku, javljaju se sada absolutne antiteze. »Dolazi dan radikalnog niekanja i suverenog potvrđivanja.« Nijedna parlamentarna diskusija to ne može spriječiti; narod, koga tjeraju njegovi instinkti, razbit će katedru sofista⁴⁾ — sve su to izjave Donosa, koje bi mogle doslovno potjecati od Sorela, samo s tim da anarhista stoji na strani instinkata naroda. Za Donosa je radikalni socializam nešto veličajnije od liberalne transigencije, jer on ide do posljednjih problema i na radikalna pitanja daje odlučan odgovor, budući da ima svoju teologiju. Upravo Proudhon je tu protivnik, ne zato što je on 1848. bio najpoznatiji socialist, protiv koga je Montalembert držao znameniti govor u parlamentu, nego zato što je on radikalno zastupao radikalno načelo. Veliki Španjolac je očajavao videći glupu bezazlenost legitimista i kukavično lukavstvo buržoazije.

⁴⁾ »Llegua el día de las negaciones radicales o de las afirmaciones soberanas«; Obrazac IV. str. 155. (u »Eseju o katolicizmu, liberalizmu i socializmu«).

Samo kod socializma vidio je još to, što je nazvao instinktom, iz čega je povukao zaključak, da u dugom roku sve stranke rade za njega. Tako zadobivaju opreke opet duhovne dimenzije i često upravo eshatološku napetost. Drugačije nego kod dialektički konstruiranih napetosti hegelianskog marksizma, radi se ovdje o izravnoj, intuitivnoj sili i o mitskoj slici. Marx je mogao s visine svog hegelianskog školovanja postupati s Proudhonom kao s filozofskim diletantom, te mu pokazati, kako je on užasno krivo razumio Hegela. Danas bi kakav radikalni socialista pomoću kakve danas moderne filozofije mogao Marxu pokazati, da je on ovdje bio samo školnik i da se još sasvim nalazio u intelektualističkom ocjenjivanju zapadno-europske građanske naobrazbe, dok je siromašni, izpsovani Proudhon barem posjedovao instinkt za pravi život radnog mnoštva. U očima Donosa bio je socialistički anarhista zao demon, đavo, a za Proudhona je katolik fanatički veliki inkvizitor, kojem se on pokušava izsmijavati. Da su ovdje zapravo oba bila protivnici, a sve ostalo da je bilo privremena polovičnost, da se danas lako uvidjeti.

Sve ratničke i herojske predočbe, koje se povezuju s borbom i bitkom, uzima Sorel opet ozbiljno. One su veliki poticaj intenzivnog života. Proletariat mora klasnu borbu ozbiljno uzeti kao pravu borbu, a ne kao lozinku za parlamentarne govore i demokratsku izbornu agitaciju. On je razumije iz svoga životnog instinkta, on je ne konstruira znanstveno, nego stvara veliki mit, koji mu daje odvažnost za odlučnu borbu. Prema tome za socializam i njegovu ideju klasne borbe ne postoji nikakva veća opasnost nego profesionalni političar i sudjelovanje pri parlamentarnom poslovanju. To razara veliko oduševljenje u brbljarijama i intrigama i ubija sve prave instinkte i intuicije, iz kojih potječe moralna odluka. Ono, što je vrijedno u ljudskom životu, ne dolazi iz umovanja; to nastaje

u ratnom raspoloženju kod ljudi, koji sudjeluju u borbi produhovljeni velikim mitskim slikama. Ono ovisi o »d'un état de guerre auquel les hommes acceptent de participer et qui se traduit en mythes précis« (Reflexions str. 319). Ratničko, revolucionarno oduševljenje i očekivanje užasnih katastrofa pripada intenzivnosti života i pokreće povijest. Ali taj zamah mora doći iz samog mnoštva; ideolozi i intelektualci ne mogu ga izmisliti. Tako su nastali revolucionarni ratovi 1792.; tako je nastalo doba, koje Sorel skupa s Renanom slavi kao najveću epopeju 19. stoljeća, naime njemački ratovi za oslobođenje 1813. Iz iracionalne životne energije bezimenog mnoštva potiče svako junačstvo.

Svako racionalističko tumačenje krivotvorilo bi neposrednosti života. Mit nije, kako je spomenuto, utopija; jer ova, kao proizvod umujućeg mišljenja, vodi najviše do obnove; ratnički polet se ne smije zamieniti s militarizmom; a prije svega je upotreba nasilja te iracionalitetne filozofije nešto sasvim drugo nego diktatura. Sorel mrzi, kao i Proudhon, svaki intelektualizam, svako centraliziranje i uniformiranje, a ipak traži, kao i Proudhon, najoštriju stegu i moral. Velika bitka ne će biti djelo znanstvene strategije, nego »accumulation d'exploits héroïques« i razbuktanje »force individualiste dans les masses soulevées« (Réflexions str. 376). Stvaralačko nasilje, kako izbija spontano iz mnoštva prožetog oduševljenjem, je prema tome nešto drugo od diktaute. Racionalizam i svi monizmi, koji su mu posljedicom, centralizacija i uniformnost, zatim građanske iluzije o velikom čovjeku, sve to pripada prema Sorelu pojmu diktature. Njen praktički posljedak je sustavno podjarmljivanje, pravosudna okrutnost i mehanički aparat. Diktatura nije ništa drugo nego militarističko-birokratsko-policijski stroj rođen iz racionalističkog duha. Naprotiv revolucionarno primjenjivanje nasilja mnoštva izvire

iz neposrednog života, često divlje i barbarski, ali nikada sustavno okrutno i nečovječno.

Diktatura proletariata znači za Sorela, kao i za svakoga, koji zapaža duhovno-povijesne odnose, ponavljanje 1793. Kad je revizionist Bernstein rekao, da će ta diktatura vjerojatno biti diktatura kluba govornika i literata, mislio je upravo na oponašanje 1793., a Sorel mu je odgovorio (Réflexions, str. 251): predočba o diktaturi je baština ancijen régimea. Njena je posljedica, da se, kako su to uradili Jakobinci, namjesto starog postavi novi birokratski i vojnički aparat. To bi bilo novo vladanje intelektualaca i ideologa, ali ne proleterska sloboda. A i Engels, od koga potiče izreka, da će se kod diktature proletariata dogoditi što i 1793., u očima je Sorela tipični racionalist.⁵⁾ Ali iz toga ne slijedi, da se stvari kod proletarske revolucije moraju dešavati revizionističko - miroljubivo - parlamentarno.

Nego namjesto mehaničko-usredotočene vlasti građanske države dolazi stvaralačko proletersko nasilje, namjesto »force« stupa »violence«. Ova je samo ratnički čin, a ne kakva pravno i upravno oblikovana mjera. Marx još nije poznavao tu razliku, jer je još živio u tradicionalnim političkim predočbama. Proleterski nepolitički sindikati i proleterski obci štrajk su osobite nove borbene metode, koje sasvim onemogućuju ponavljanje starih političkih i vojničkih sredstava. Stoga postoji za proletariat samo jedna opasnost: da si dade od parlamentarne demokracije oduzeti iz ruku svoja borbena sredstva i da se dade paralizirati (Reflexions str. 268).

Ako se smije tako odlučno iracionalističkoj teoriji suprotstaviti s dokazima,⁶⁾ mora se upozoriti na neke ne-

⁵⁾ Matériaux d'une théorie du prolétariat, Paris, str. 53.

⁶⁾ U tome, da se on oslanja na Bergsona, ne će se moći naći nikakav prigovor protiv Sorela. On postavlja za temelj svojoj političkoj teoriji antipolitičkog, t. j. antiintelektualnog filozofiju konkretnog života, a takva filo-

suglasice, dakle ne na pogriješke u smislu abstraktne logike, nego na neorganske suprotnosti. Ponajprije nastoji Sorel, da zadrži čisto ekonomski temelj proleter-skog stanovišta i polazi, uzprkos nekih prigovora, uvijek odlučno od Marxa. On se nada, da će proletarijat stvoriti moral ekonomskih proizvođača. Klasna borba je borba, koja se odigrava na ekonomskoj osnovi s ekonomskim sredstvima. Već je pokazano, da je Marx iz sistematske i logičke nužde sledio svog protivnika, buržoaziju, na ekonomsko područje. Ovdje je dakle neprijatelj odredio područje, na kom će se odvijati borba, a isto tako i oružje, t. j. strukturu dokazivanja. Ako se buržoaziju sledi u ekonomskom području, morat će ju se slediti i u demokraciju i u parlamentarizam. Osim toga, bar privremeno se ne može kretati na ekonomskom području bez gospodarsko-tehničkog racionalizma građanske ekonomije. Mehanizam proizvodnje, kojeg je stvorilo kapitalističko doba, imade u sebi racionalističku zakonitost. Iz mita se može zaista crpiti odvažnost, da se razbije taj mehanizam; ali ako ga se dalje provodi, ako se proizvodnja još i dalje povećava, što i Sorel naravno hoće, morat će se proletarijat odreći svog mita. Kao i buržoazija

zofija imade, kao i hegelianizam, u konkretnom životu mnoge različite strane. U Francuzkoj je Bergsonova filozofija služila istovremeno povratku konservativnoj tradiciji, katolicizmu i radikalnom, ateističkom anarhizmu. To nije nipošto znak nutarnje netočnosti. U opreci desničara i ljevičara hegelianaca imade ta pojava zanimivu analogiju. Moglo bi se reći, da neka filozofija sama imade aktuelni život, kada oživljuje žive opreke i svrstava zaraćene protivnike kao žive neprijatelje. Stog gledišta je značajno, da su samo protivnici parlamentarizma crpili oživljavanje iz Bergsonove filozofije. Njemački liberalizam iz sredine 19. stoljeća je, nasuprot tome, upotriebio pojam života upravo za parlamentarno-ustavni sustav i u parlamentu gledao živog nosioca opreka društvenog života. O tome v. II. poglavlje moga »Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus«, München 1926.

dospjet će i on, s prevlašću proizvodnog mehanizma, u racionalističko i mehanističko stanje bez mita. Ovdje je bio Marx i u vitalnom smislu dosljedniji, jer je bio više racionalan; ali ako gledamo iz iracionalne perspektive, bila je izdaja, htjeti biti ekonomskiji i više racionalan od same buržoazije. Bakunjin je to podpuno izpravno osjetio. Odgoj i način mišljenja Marxa ostali su još u tradicionalnom, a to je tada bilo u građanskom, tako da je on dospio u duhovnu ovisnost o svom protivniku. Uzprkos tome je on upravo svojom tvorbom buržuja učinio neophodan rad za mit (u Sorelovom smislu).

Veliko psihološko i poviestno značenje teorije o mitu podnipošto se ne može zanijekati. A i tvorba buržuja, kojeg se sačinilo sredstvima Hegelove dialektike, poslužila je tome, da se dobije slika o protivniku, na koju se mogu nagomilati sva čuvstva mržnje i prezira. Mislim, poviest te slike o buržuju isto je tako važna kao poviest samog buržuja. Pogrdna figura, ponajprije stvorena od plemića, i dalje služi u 19. stoljeću kao nišan romantičkim umjetnicima i pjesnicima. Pod snažnim Stendhalovim utjecajem prezirali su svi književnici buržuja i onda, kad su od njega živjeli, ili kad su postali omiljenim štivom građanske publike, kao Murger sa svojim Bohème. Još važnije nego takve karikature je mržnja društveno deklasiranog genija, kao Baudelairea, koji je toj slici neprestano davao novi život. Ovaj lik, stvoren u Francuzkoj od francuzkih pisaca obzirom na francuzkog buržuja, postavljaju Marx i Engels u dimenzije svjetsko-poviestne tvorbe. Oni mu daju značenje posljednjeg predstavnika čovječanstva podieljenog u klase, posljednjeg neprijatelja čovječanstva uobće, posljednjeg odium generis humani. Tako se slika bezkrajno proširila i presadila na iztok s veličajnom aureolom; ne samo od svjetsko-poviestnog nego i od metafizičkog značenja. Ovdje je ona dala novi život ruskoj mržnji protiv zmršenosti,

izvještačenosti i intelektualizmu zapadno-europske civilizacije, i ovdje je mogla od nje same primiti novi život. Na ruskom tlu su se združile sve energije, koje su stvorile tu sliku. Oba, Rus i proleter, vidjeli su sad u buržuju utjelovljenje svega onoga, što je kao kakav smrtonosni mehanizam pokušavalo da podjari njihov način života.

Slika je prošla put od zapada na iztok. A tu se nje domogao mit, koji ne proizilazi više čisto iz instinkta klasne borbe, nego sadrži jake nacionalne elemente. Sorel je, kao neku vrst oporuke, dodao posljednjem izdanju svojih razmišljanja o nasilju god. 1919. apologiju za Lenjina. On ga naziva najvećim teoretičarom, kojeg je socializam imao iza Marxa, te ga uzpo-ređuje kao državnika s Petrom Velikim. No samo da danas, obratno, zapadno-europski intelektualizam više ne asimilira Rusiju, nego naprotiv, da je ovdje proletersko upotrebljavanje nasilja bar nešto postiglo, naima, da je Rusija opet postala ruskom, Moskva opet glavni grad, i da je europeizirani ruski gornji sloj, koji je prezirao svoju vlastitu zemlju, bio uništen. Proleterska upotreba nasilja učinila je Rusiju opet moskovskom. U ustima jednog međunarodnog marksiste to je značajna pohvala, jer ona pokazuje, da je energija nacionalnog mita veća nego energija mita klasne borbe. I ostali primjeri mitova, koje spominje Sorel, dokazuju, ukoliko padaju u novije doba, premoć narodnog momenta. Révolucionarni ratovi francuskog naroda, španjolski i njemački ratovi za oslobođenje protiv Napoleona, simptomi su narodne energije. U narodnom osjećanju djeluju različiti elementi na najraznolikiji način kod različitih naroda: više naturalne predočbe o krvi i podrijetlu, kako se čini za keltsko-romanska plemena više tipični »terrisme«; pa jezik, predaja, svijest o zajedničkoj kulturi i odgoju, svijest o zajedničkoj sudbini, osjetljivost za raznolikost po sebi — sve se to danas kreće više u pravcu

narodnih nego klasnih suprotnosti. Oboje se može povezati, čemu navodimo kao primjer prijateljstvo između mučenika nove irske narodne svijesti Pádraica Pearsea i irskog sindikaliste Connollya, koji su oba poginuli kao žrtve ustanka u Dublinu 1916. A može i zajednički idejni protivnik uzpostaviti značajno slaganje; tako se slaže odklanjanje slobodnog zidarstva sa strane fašizma s mržnjom boljševizma protiv te »najperfidnije prevare radničke klase od strane radikalizirane buržoazije«.⁷⁾ Ali kada dolazi do otvorene suprotnosti između oba mita, pobedio je dosada uvijek nacionalni mit. O svom komunističkom neprijatelju dao je talijanski fašizam sliku punu užasa: mongolsko lice boljševizma; — a to se pokazalo djelotvornije od socialističke slike buržuja. Prvi primjer, da se svjestim pozivanjem na mit prezirno odgurnula demokracija i parlamentarizam, daje fašizam. A to je bio ujedno primjer za iracionalnu snagu nacionalnog mita. U svome znamenitom govoru pred pohodom na Rim listopada 1922. u Napulju Mussolini je rekao: »Stvorili smo mit, mit je vjera, plemenito oduševljenje, on ne treba da je stvarnost, on nas potiče i daje nade, vjeru i odvažnost. Naš je mit nacija, velika nacija, koju želimo učiniti konkretnom stvarnošću.« U istom govoru naziva socializam mitologijom niže vrste. Duhovno-povijesno značenje tog primjera je zato tako veliko, jer je narodno oduševljenje na talijanskom tlu imalo demokratsku i parlamentarno-ustavnu tradiciju i jer se narodno jedinstvo Italije ostvarilo pod demokratskim idejama.

Teorija o mitu je najjači izražaj za to, koliko je relativni racionalizam parlamentarnog mišljenja izgubio od svoje vitalnosti. Što su anarhistički pisci iz neprijateljstva prema autoritetu i jedinstvu otkrili iracionalnost mita, nije moglo spriječiti, da ona ne da svoj

⁷⁾ Izjava Trockoga o slobodnom zidarstvu na 4. svjetskom kongresu Treće internacionale (1. XII. 1922.).

obol pri izgradnji temelja novog autoriteta, novog osjećanja za red, stegu i hierarhiju. Idejna opasnost tih iracionalnosti je velika. Posljednji snošaji, koji su postojali bar još u djelićima, ukidaju se u pluralizmu nepreglednog broja mitova. Za političku teologiju je to politizam, kao što je svaki mit politeistički. Ali kao suvremena idejna tendenca ne smije se prelaziti samo tako preko njega. Možda se parlamentarni optimizam nada, da će i taj pokret moći relativirati i, kao u fašističkoj Italiji, da će sve već proći, dok se ne bude opet diskutiralo, a možda i samu diskusiju postaviti pod diskusiju, ukoliko se bude upravo samo diskutiralo. Ali ne će biti dosta, ako on nakon takvih napada na njegove temelje može samo na to uputiti, da za njega nema još uvijek nikakove zamjene, ako dakle on može antiparlamentarnim idejama suprotstaviti samo svoje »parlamentarizam — a što drugo?»

OBRAT PREMA TOTALNOJ DRŽAVI (1931.)

USTAVNO stanje sadašnjosti ponajprije se odlikuje time, što su mnogobrojne ustanove i normiranja 19. stoljeća nepromijenjeno zadržana, ali se ipak sadašnje stanje prema prijašnjem potpuno promijenilo. Njemački ustavi 19. stoljeća nastali su u razdoblju, kojeg je temeljna struktura od velike njemačke nauke o državi toga vremena jasno i praktično izražena ovako: razlika između države i društva. Pri tome postoji i drugo pitanje, koje nas međutim ovdje ne zanima, kako se procjenjuje država, a kako društvo, da li se jedno nadređuje drugom ili ne, da li i kako jedno ovisi od drugoga. Sve to ne odklanja razliku. Nadalje treba imati u vidu, da je »društvo« uglavnom polemički pojam i da je imalo pred očima kao sebi suprotnu predočbu konkretnu, tadašnju monarhijsku, vojničku i činovničku državu, pa da se prema tome ono, što *nije* spadalo u tu državu, nazivalo upravo

društvo. Država se tada mogla razlikovati od društva. Bila je dovoljno jaka da se samostalno suprotstavi ostalim društvenim snagama i da prema tome sama od sebe odredi svrstavanje, tako da su mnogobrojne različenosti unutar »od države slobodnog« društva — vjerske, kulturne, gospodarske opreke — bile relativirane od nje same, a u slučaju nužde i zajedničkim suprotstavljanjem protiv nje, — i da one nisu sprečavale udruživanje u »društvo«. Ali s druge strane držala se ona po strani, u dalekosežnoj neutralnosti i neuplitanju prema vjeri i gospodarstvu, te je u velikoj mjeri poštovala autonomiju tog životnog i stvarnog područja; ona dakle nije bila u tom smislu absolutna i nije bila tako jaka, da bi učinila sve, što nije državno, bezznačajnim. Na taj način moguća je bila ravnoteža i dualizam; napose se moglo držati mogućom državu bez vjere i bez nazora o svijetu, pa čak i potpuno agnostičku državu, i moglo se konstruirati od države slobodno gospodarstvo kao i od gospodarstva slobodnu državu. Ipak je odlučujućom relacijom točkom ostala država, jer je ona bila pred očima u konkretnoj jasnoći i razlici. Još i danas mnogoznačna riječ »društvo«, ukoliko nas tu zanima, označuje prije svega nešto, što *nije* država, a osim toga koji put i ono, što nije crkva.¹⁾

¹⁾ Najjednostavniji i najjasniji pregled često neobuhvatljivih mnogoznačnih predočaba o »društvu« nalazi se kod Eduarda Sprangera »Das Wesen der deutschen Universität«: »U njemačkom sociološkom načinu izražavanja običaj je: bezkrajno mnoštvo slobodnih i organiziranih, izraslih i stvorenih, povremenih i trajnih oblika ljudske povezanosti, koji nisu država, nisu crkva, ukratko označiti »društvom«. Ta tvorevina tako je nejasna kao i »milieu«. Ova primjetba Sprangerova pogađa negativni karakter predočbe o »društvu«, ali ona, kako mi se čini, ne odgovara daljoj povijestnoj činjenici da »društvo« u konkretnom stanju 19. stoljeća nema samo negativni smisao, nego preko toga i posebno politički dakle polemički smisao, čime ta riječ prestaje biti »nejasnom« i

Svim važnim ustanovama i normiranjima javnog prava, koja su se razvila u Njemačkoj tokom 19. stoljeća i koja tvore velik dio našeg javnog prava, leži pri temelju ovo razlikovanje kao pretpostavka. Da se država njemačke ustavne monarhije s njenim suprotstavljanjima kneza i naroda, krune i komore, vlade i narodnog zastupništva obćenito konstruirala »dualistički«, samo je izraz obćenitijeg, temeljnog dualizma države i društva. Narodno predstavništvo, parlament, zakonodavno tijelo, shvaćeno je kao pozornica, na kojoj je stupilo društvo nasuprot državi. Ovdje je ono trebalo da se integrira u državu (ili državu u njega.²⁾)

U svim važnijim pojmovnim tvorevinama izražava se temeljna dualistička struktura. Ustav se shvaća kao ugovor između kneza i naroda. Bitni sadržaj državnog zakona nalazi se u tome, da on »zahvaća u slobodu i vlasništvo građanina«. Pravna naredba se obraća na

stiče konkretnu preciznost, koju zadobiva politički pojam uz pomoć svog konkretnog protupojma. Stoga imaju i oni pojmovi tog stanja načinjeni pomoću riječi *societas*, čim dođu do poviestnog značenja, većinom oporbeni smisao, pa ne samo riječ »socializam«, nego i »sociologija«, koja je, kako kaže Karl Brinckmann, nastala kao »oporbeni znanost«. G. Wiebeck upozorio me je na jedno mjesto u knjizi L. v. Hasner »*Filosofie des Rechts und seiner Geschichte in Grundlinien*« Prag 1851. str. 82, koje imaju slijedeće riječi zanimljive i za dalje razvijanje te misli, a osobito za stanje društva, koje se nalazi u »samooorganiziranju«: »Ali društvo, kao brujajuća neorganizirana masa, nije nikakav etički, nego samo prolazni, poviestni lik. Organizirano je ono etički tik, i to upravo sama država, ako ona treba biti nešto više nego samo abstrakcija«.

²⁾ Između mnogih na pr. vidi Lorenz von Stein, »*Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich*«, sv. 2, München 1921.: komora je organ »pomoću kojega društvo vlada državom« ili sadržajnu primjetbu Rudolfa Gneista »*Die nationale Rechtsidee von den Ständen*« Berlin 1892., str. 249.: obćeniti zahtjev za tajnim glasanjem je »neprevarljiv; znak preplavlivanja države društvom«.

sve građane, za razliku od upravne naredbe, koja se daje samo vlastima i činovništvu. Pravo proračuna (budžeta) temelji se na predložbi, da između obih strana redovito dolazi do utanačenja proračuna, pa se još u posljednjem izdanju Meyer-Anschützove knjige (1919.) naziva proračunski zakon »proračunskim utanačenjem«. Ako se dakle za upravni akt, kao što je utvrđivanje državnog proračuna, zahtijeva t. zv. formalni zakon, ne pokazuje se u tom formaliziranju ništa drugo nego politiziranje pojma: politička moć parlamenta je dovoljno velika, da s jedne strane provede vrijednost određenog normiranja kao zakon samo tada, kada pri tome sudjeluje parlament, a u isto vrijeme s druge strane da dađe formalni pojam zakona, t. j. takav, koji se ne bi osvrtao na stvarni sadržaj. Dakle ovo formaliziranje dovodi do izražaja samo politički uspjeh narodnog zastupništva naprama vladi, društva naprama monarhijskoj činovničkoj državi. I samouprava pretpostavlja u svim svojim uređajima razliku između države i društva: samouprava je dio društva, koje stoji nasuprot državi i njenom činovništvu; na ovim temeljnim pretpostavkama razvili su se i formulirali njeni pojmovi i uređenje u 19. stoljeću.

Takva »dualistička« država je uravnoteživanje dviju različitih vrsta država: ona je upravna država i zakonodavna država u isto vrijeme. Ona se tim više razvija u zakonodavnu državu, čim se više parlament kao zakonodavno tijelo pokazivao nadmoćnim vladi, t. j. tadašnje društvo tada postojećoj državi. Sve države možemo podijeliti prema području državne djelatnosti, na kome one nalaze središte svoga rada. Prema tome imademo sudske ili bolje sudstvene države, a uz to države, koje su uglavnom vlada i uprava, i konačno zakonodavne države. Srednjevjekovna država, kao i u većoj mjeri sve do danas anglosasko državno mišljenje, polazi od toga, da srž državne vlasti leži u sudskoj vlasti. Ovdje se izjednačuje državna i sudska

vlast kao što to danas još odgovara izražavanju Codex Juris Canonici (na pr. Can. 196, 218), pri čemu treba međutim imati na umu, da se mjerodavno opisivanje autoriteta rimsko-katoličke crkve i njenih najviših oblasti ne izražava u slici sudca, nego u slici pastira, koji bdije nad svojim stadom. Absolutna država, koja je počela zadobivati svoj oblik počev od 16. stoljeća, nastala je upravo iz sloma i raspada srednjovjekovne, pluralističke, feudalno-staleške pravne države i njene sudske vlasti, te se oslanjala na vojsku i činovništvo. Ona je zbog toga uglavnom država izvršne vlasti i uprave. Njena ratio, ratio status, često krivo shvaćeni državni raison, ne leži u sadržajnim normama, nego u djelotvornosti, s kojom ona stvara stanovito stanje, u kome tek uobće mogu vrijediti norme; jer država želi načiniti kraj uzroku sviju nereda i građanskih ratova, borbi za ono, što je normativno izpravno. Ova država »uzpostavlja javni red i sigurnost«. Tek kad je to nastupilo, mogla je u pojam države ući zakonodavna država ustava građanske pravne države. U t. zv. iznimnom stanju jasno tada dolazi do izražaja postojeće središte države. U tom se slučaju sudska država služi pravom priekog suda (točnije: vlasti priekog suda), t. j. sumarnim sudovanjem; država se kao izvršna vlast prije svega služi prelaznim momentom izvršne vlasti, što je u slučaju nužde spojeno s obustavljanjem temeljnih prava; zakonodavna država služi se odredbama iz nužde i iznimnog stanja, t. j. zbijenim zakonodavnim poskupkom.³⁾

Pri takvoj podjeli i tipiziranju vrsta država treba uvijek imati na umu, da nikad nema čiste zakono-

³⁾ Dalje o iznimnom stanju vidi moje djelo »Der Hüter der Verfassung« str. 115. Ludwig Waldecker »Die Grundlagen des militärischen Verordnungsrechts in Zivilsachen während des Kriegszustandes« Archiv des öffentlichen Rechts 1917, str. 389, dobro je zapazio odnos između sudske države i prava priekog suda, ali nije uočio dosljednosti daljeg razvoja.

davne države kao ni čiste sudstvene države niti države, koja bi bila podpuno vlada i uprava. U toliko je svaka država sveza i mješavina tih vrsta, neki status mixtus. Uz ovaj pridržaj možemo dobiti upotrebljivo obilježivanje država obzirom na središnje područje državne djelatnosti. Stoga je opravdano i za problem čuvara ustava osobito poučno, građansku pravnu i ustavnu državu, kako se razvila u 19. stoljeću, obilježiti zakonodavnom državom. Spada, što je Richard Thoma zgodno rekao, k »tendencama, koje određuju vrst suvremene države,« da se odluka, »o čijoj se razumnosti i pravednosti uvijek može prepirati, predaje zakonodavcu, a uzima od sudca.«⁴⁾ Sudstvena država moguća je, dok se sadržajno određene norme mogu pretpostavljati i neprieporno priznavati i bez sviestnog i pisanog normiranja organizirane središnje vlasti. Naprotiv u zakonodavnoj državi ne može biti upravnog sudovanja ili državnog sudstva kao pravog zaštitnika ustava. To je posljednji razlog zašto u takvoj državi sudska vlast ne odlučuje sama po sebi prieporna ustavna i zakonodavna pitanja. U svezi s tim vrijedi obširno navesti jednu izjavu Bluntschlija, jer ona može da se uvaži zbog svoje stvarne jasnoće i zbog mudrosti svoga konkretnog znanja kao klasični navod državne nauke 19. stoljeća. Bluntschli priznaje, da ustav sasvim razumljivo vrijedi i za zakonodavnu vlast i da ova nema nipošto pravo da čini, što joj je izričito zabranjeno.

On uvažava razloge i prednosti američke prakse sudskog izpitivanja zakona. No tada nastavlja:

⁴⁾ Grundrechte und Polizeigewalt (Festgabe für das Preussische Oberverwaltungsgericht), Berlin, 1923, str. 223; ne sasvim isto u govoru na sastanku njemačkih profesora državnog prava u Beču 1928, v. Veröffentlichungen der Vereinigung der deutschen Staatsrechtler, sv. 5. str. 109; nadalje u Reichgerichtsfestschrift 1929. str. 200. i Handbuch des Staatsrechts, sv. II., str. 109., 136./37.

»Ali ako uzmemo u obzir, da je zakonodavac u pravilu uvjeren o ustavnosti zakona i da baš za tim ide, i da se ipak o tome vrlo lako stvaraju različita mišljenja, tako da, kada njegova izreka može biti predmetom spora, možda sud imade drugo gledište o tome nego zakonodavac; ako pomislimo, da ipak u tom slučaju viši autoritet zakonodavca mora popustiti, ne doduše u načelu, ali u posljedku, sudskom autoritetu nižeg reda, i da predstavnik cijelog naroda mora u sukobu s jednim jednim državnim organom zaostati za njim; ako razmislimo o smetnji i razdoru, koji se na taj način unosi u stvarni tok državnog života, i ako se sjetimo, da su sudovi prema njihovoj sadašnjoj kakvoći u prvom redu pozvani da spoznaju privatnopravne norme i pravne odnose i da su u prvom redu skloni, da naglase formalno-logične momente, dok se ovdje upravo često radi o važnim državnopravnim probitcima i obćem blagostanju, čije spoznanje i promicanje je zadatak zakonodavca: tad ćemo ipak dati prednost europskom sistemu, premda on ne štiti od svih zala i premda je i on nesavršen kao i sva ljudska stanja. Protiv nepravednih osuda najviših sudova nema u pravilu nikakvog daljeg lieka. Ali zakonodavno tijelo nosi u svome sastavu najvažnija jamstva, da ne će svoja ovlaštenja izvršivati u protuustavnom duhu.«⁵⁾

Posljednja rečenica je odlučna. Ona pokazuje, da je za predočivanje 19. stoljeća parlament prema svojoj prirodi i prema svome biću nosio u sebi samom pravo jamstvo ustava. To pripada vjeri u parlament, te je pretpostavka zato, da je zakonodavno tijelo nosilac države a sama država zakonodavna država.

Ali položaj zakonodavnog tiela bio je moguć samo u određenom stanju. Naime kod toga se uvijek predpostavlja, da parlament, zakonodavna skupština, kao zastupnik naroda ili društva — oboje, narod i društvo,

⁵⁾ Allgemeines Staatsrecht, 4, izd. 1868., sv. I., str. 561. Vrlo je poučno s tim Bluntschlievim rečenicama usporediti navode R. Gneista: on vidi jamstvo u zajedničkom radu pri zakonodavnom poslu, pri kome sudjeluju nasljedna monarhija, stalna prva, i birana druga, kuća.

može se tako dugo poistovjećivati, dok se još oboje suprotstavljaju vladi i državi — imade pred sobom kao partnera ustavnog ugovora jaku monarhijsku činovničku državu, koja je od njega nezavisna. Parlament, ukoliko predstavlja zastupništvo naroda, postaje tu pravim čuvarom i jamcem ustava, jer je suprotna ugovorna stranka, vlada, zaključila ugovor samo protiv svoje volje. Zbog toga se mora imati prema vladi nepovjerenje; ona troši i treba prihode; ona se zamišlja kao spremna na trošenje, a narodno zastupništvo kao štedljivo, nevoljko za trošenje, što je u potpunosti zaista bio i mogao biti slučaj. Jer tendencija liberalnog 19. stoljeća jest ograničiti državu po mogućnosti na najmanje, a prije svega joj po mogućnosti spriječiti uplitanje i zahvaćanje u gospodarstvo; uobće državu naprama društvu i njegovim interesnim suprotnostima što je moguće više neutralizirati, da bi društvo i gospodarstvo prema svojim imanentnim načelima za svoje područje zadobili nužnu mogućnost odlučivanja. U slobodnoj igri mnijenja na temelju slobodnog snubljenja nastaju stranke, čija diskusija i borba mišljenja proizvodi javno mnijenje i time određuje sadržaj državne volje; u slobodnoj igri društvenih i gospodarskih snaga vlada sloboda ugovora i gospodarstva, čime se postiže, da je osiguran najveći gospodarski napredak, jer se automatski mehanizam slobodnog gospodarstva i slobodnog tržišta prema gospodarskim zakonima (putem ponude i tražnje, izmjenom proizvod rada, oblikovanjem cijena, tvorbom dohodka u narodnom gospodarstvu) sam vodi i upravlja. Građanska temeljna i slobodarska prava napose osobna sloboda, sloboda izražavanja mišljenja, sloboda ugovora, gospodarstva i obrta, privatno vlasništvo, dakle stvarne direktive one gore obrađene prakse vrhovnog sudišta Sjedinjenih Američkih Država, predpostavljaju takvu načelno neintervencionističku, neutral-

nu državu, koja zahvaća u gospodarstvo u najboljem slučaju u svrhu uzpostavljenja poremećenih uvjeta slobodne utakmice.

Ova u liberalnom, neintervencionističkom smislu naprama društvu i gospodarstvu načelno neutralna država ostaje i tada pretpostavka ustava, kada se dopuštaju izuzetci za socialnu i kulturnu politiku. Ali ona se temeljito promijenila, i to u istoj mjeri, u kojoj su one dualističke tvorbe države i društva, vlade i naroda, izgubile od svoje napetosti i ukoliko se sve više ostvaruje zakonodavna država. Jer sada postaje država »samoorganiziranje društva«. Time otpada kako je spomenuto, dosada stalno pretpostavljena razlika države i društva, vlade i naroda, čime svi, na toj pretpostavci izgrađeni, pojmovi i ustanove (zakon, proračun, samouprava) postaju novim problemima. Ali istovremeno dolazi i do nečeg daljega i dubljega. Ako se samo društvo organizira u državi, ako treba da budu društvo i država načelno istovjetnima, tada postaju svi društveni i gospodarski problemi neposredno državni problemi, te se ne može više razlikovati između državno-političkih i društveno-nepolitičkih područja. Prestaju sve dosada uobičajene suprotnosti, kojih je pretpostavka bila neutralna država i koje su se pojavile samo kao posljedica razlikovanja države i društva, te su bile samo slučajni primjene i opisivanje tog razlikovanja. Antitetska razlučivanja kao: država i gospodarstvo, država i kultura, država i odgoj, nadalje politika i gospodarstvo, politika i škola, politika i vjera, država i pravo, politika i pravo, koja imaju smisla, ako im odgovaraju predmetno razlučene, konkretne veličine ili područja, gube svoj smisao i postaju bezpredmetne. Društvo, koje je postalo državom, postaje gospodarskom državom, kulturnom državom, državom socialne skrbi, državom dobrobiti, državom brige za slabije članove;

država, koja je postala samoorganiziranjem društva i koja se prema tome u stvari ne može više odijeliti od njega, obuhvaća sve društveno, a to će reći sve, što se tiče zajedničkog života ljudi. Ovdje nema više nijednog područja prema kojem bi država mogla sačuvati bezuvjetnu neutralnost u smislu neuplitanja. Stranke, u kojima se organiziraju različiti društveni interesi i tendencije, jesu samo društvo, koje je postalo stranačkom državom, pa pošto imade gospodarsko, vjerski, kulturno određenih stranaka, nije više moguće ni državi ostati neutralnom prema gospodarskom, vjerskom i kulturnom području. Država, koja je postala samoorganizacija društva, nema upravo ništa, što ne bi bar potencialno bilo državno i političko. Kao što od francuzkih pravnika i vojnika izumljen pojam potencijalnog naoružanja države obuhvaća ne samo vojničko područje u užem tehničkom smislu, nego industrijske i gospodarske pripreme za rat, pa čak i intelektualnu i moralnu izobrazbu i pripremu građanina, tako i ova nova država obuhvaća sva područja. Ernst Jünger uveo je za taj čudesan događaj vrlo snažan izraz: totalna mobilizacija. Bez obzira na sadržaj i točnost, koja u pojedinosti pridolazi ovim izrazima o potencijalnom naoružanju ili totalnoj mobilizaciji, morat će se znati cijeniti i upotrijebiti vrlo značajnu spoznaju, koja je u njima sadržana. Jer oni izražuju nešto obuhvatno, te pokazuju veliku i duboku promjenu: društvo, koje samo sebe organizira u državi, je baš na putu da priđe iz neutralne države liberalnog 19. stoljeća u potencijalnu totalnu državu. To snažno preobraćenje daje se konstruirati kao dio dialektičkog razvoja, koji teče u tri stadija: od absolutne države 17. i 18. stoljeća preko neutralne države liberalnog 19. stoljeća do totalne države istovjetnosti države i društva.

Najočitije se iztiče ovo preobraćanje na gospodarskom području. Ovdje se može, kao od priznate i neprieporne činjenice, poći od toga, da su javne financije kako u odnosu prema prijašnjem predratnom obsegu tako i u današnjem odnosu prema slobodnom i posebničkom, to će reći nejavnom gospodarstvu, zauzele takav obujam, da nemamo samo povećanje po količini, nego i promjenu po kakvoći, »strukturnu promjenu«, i da su od toga obuhvaćena sva područja javnog života, a ne možda samo izravno financijske i ekonomske stvari. S kojim se brojkama ta promjena prikazuje, da li je statistički točno na pr. češće navođen podatak, izračunat 1928. godine, da 53% njemačkog narodnog dohodka nadzire javna ruka,⁶⁾ nije potrebno ovdje potanje iztražiti, jer je ta cjelokupna pojava sigurna i nepobitna. Jedan stručnjak velikog autoriteta J. Popitz polazi u jednom svom preglednom govoru o financijskom izjednačavanju⁷⁾ od toga, da je zaista u pogledu razpodjele većega diela njemačkog narodnog dohodka izključen mehanizam slobodnog gospodarstva i slobodnog tržišta, koji sam sebe regulira, i da je na njegovo mjesto stupio »odlučujući utjecaj po sebi načelno izvanekonomske volje, naime volje države«. Jedan je drugi stručnjak najvećeg ugleda, državni ministar Saemisch rekao, da javne financije odlučno utječu na poli-

⁶⁾ Ova brojka je izračunata u Vierteljahrshefte für Konjunkturforschung, 1930., sv. 2., str. 72.; ona je upotrijebljena i iztaknuta na pr. kod Popitza, Müller Oerlinghausena (Mitteilungen des Langnamvereins, 1930. str. 409), O. Pfleiderera (die Staatswirtschaft und das Sozialprodukt, 1930.), M. Saitzeva (die öffentliche Unternehmung der Gegenwart, 1930).

⁷⁾ »Der Finanzausgleich und seine Bedeutung für die Finanzlage des Reichs, der Länder und Gemeinden«, Veröffentlichungen des Reichsverbandes der deutschen Industrie, Berlin 1930; nadalje »Der öffentliche Finanzbedarf und der Reichssparkommissär«, Bankarchiv XXX, god. 1930., str. 21.

tičko stanje Njemačke.⁸⁾ S gospodarsko-znanstvene strane, kako mi se čini, vrlo je zgodno izražena suptornost dosadašnjeg sustava naprama sadašnjem: od *sustava udioničtvovanja* (pri kome državi dopadne samo dio narodnog dohodka, neka vrst dividende od čistog dobitka) do *sustava nadzora*, pri kome država, uslied snažnih odnosa između financija i gospodarstva, uslied jakog pojačanja, kako državne potrebe, tako i državnog dohodka, mjerodavno suodređuje u gospodarstvu kao udionik i novi razdjeljivač narodnog dohodka, kao proizvođač, potrošač i poslodavac. Ovu formulu, koju je postavio Fritz Mann u zanimivoj i značajnoj razpravi »Die Staatswirtschaft unserer Zeit« (Jena, 1930), upotrebljavamo ovdje isto tako samo kao formulu, a da se uostalom ne upuštamo u nacionalno-ekonomsku kritiku. Odlučno je tu za državno i ustavno-teoretsko promatranje, da je odnos države prema gospodarstvu danas zapravo predmet nutarnjo-političkih problema, i da su nasliedene formule o prijašnjoj državi, koja je bila izgrađena na razstavljanju države od društva, samo kadre da nas obmame o tom stanju stvari.

U svakoj suvremenoj državi tvori odnos države prema gospodarstvu pravi predmet izravno aktualnih nutarnjo-političkih pitanja. Na njih se više ne može odgovoriti sa starim liberalnim načelom bezuvjetnog nemiešanja i potpunog neuplitanja. Uz male izuzetke to se obćenito i priznaje. U današnjoj državi — i to tim više, čim je ona više suvremena industrijska država — čine gospodarska pitanja glavni sadržaj nutarnjo-političkih teškoća, pa je nutarnja i vanjska politika većim dielom gospodarska politika, i to ne samo kao carinska i trgovačka politika ili kao društvozna politika. Ako se donese državni zakon »protiv

⁸⁾ »Deutsche Juristenzeitung« 1. siećanj 1931. Nadalje v. »Reichssparkommissär und seine Aufgabe« u Finanzrechtliche Zeitfragen, sv. 2. Berlin 1930.

zloupotrebe gospodarskog položaja» (kao njemačka naredba o kartelima od 2. studenog 1923.), upravo je tim formuliranjem priznato sa strane državnih zakona pojam i postojanje »gospodarske moći«. Današnja država ima prošireno radno pravo, tarifne ugovore i državnu izgradnju sporova o nadnicama, čime ona mjerodavno utječe na nadnice; ona daje ogromne podpore različitim granama gospodarstva; ona je država dobrobiti i skrbi i prema tome u isto vrijeme u ogromnoj mjeri država poreza i daća. A u Njemačkoj je ona uz to još i država reparacija, koja mora milijarde kao tribute doprinostiti stranim državama. U takvom stanju je zahtjev za neuplitanjem utopijom, dā, sam sebi protivurječan. Jer neuplitanje bi značilo, da se pušta sloboda različitim moćnim skupinama u društvenim i gospodarskim suprotnostima i sukobima, koji se danas ne biju nipošto samo s čisto gospodarskim sredstvima. U takvom stanju nije neuplitanje ništa drugo nego uplitanje u korist onoga, koji je u taj čas nadmoćan i bezobziran, te se opet pokazuje jednostavna istina prividno tako paradokсне rečenice, koju je Talleyrand izrekao za vanjsku politiku: neuplitanje je težak pojam, on znači po prilici isto što i uplitanje.

U obratu prema gospodarskoj državi leži najočitiya promjena naprama predodbama o državi 19. stoljeća. I na drugim područjima se taj obrat isto tako može opaziti, iako se on tamo zbog goleme prevage gospodarskih teškoća i problema danas većinom osjeća kao manje aktuelan. Nije čudno, da se obrana protiv takvog proširenja državne vlasti pokazuje ponajprije kao obrana protiv one državne djelatnosti, koja upravo u takvom trenutku određuje vrst države, prema tome kao obrana protiv zakonske države. Stoga se ponajprije zahtijevaju osiguranja protiv zakonodavca. Tako treba raztumačiti i prve nejasne pokušaje pomoći, koji su prijanjali uz sudstvo, da bi

tako dobili protutežu protiv sve moćnijega i sve obuhvatnijega zakonodavca. Oni su morali završiti u praznim izvanjskim izražajima, jer nisu nastali iz konkretne spoznaje ustavno-pravne cjelokupne situacije, nego samo iz refleksne reakcije. Njihova prava zabluda bila je u tom, što su moći suvremenog zakonodavca mogli suprotstaviti samo sudstvo, koje je bila sadržajno vezano određenim normama upravo toga zakonodavca ili je moglo suprotstaviti zakonodavcu samo neodređena i prieporna načela, pomoću kojih se nije dalo zasnovati nikakav zakonodavcu nadmoćni autoritet. Doduše obrat prema gospodarskoj i socijalnoj državi značio je kritički trenutak za nasliedenu zakonodavnu državu, ali stoga nije još trebao i mogao dati sudovima bez daljega novu snagu i političke energije. U tako promijenjenom stanju i obzirom na tako proširenje državnih zadaća i problema možda može pomoći vlada, ali sigurno ne sudstvo. Vjerojatno danas manjkaju možda u većini država europskog kontinenta sudstvu sve sadržajne norme, na temelju kojih bi ono bilo sposobno samo po sebi podpuno ovladati novim stanjem.

Parlament, zakonodavno tielo, nosilac i središte zakonodavne države, postao je u istom trenu, u kome se činila njegova pobjeda podpunom, sam sebi protivurječan, što nieće vlastite pretpostavke i pretpostavke svoje pobjede. Njegov dosadašnji položaj i nadmoć, njegovu težnju za proširenjem prema vladi, njegov nastup u ime naroda, sve je to pretpostavljalo razlikovanje države i društva, koje u svakom slučaju nakon pobjede parlamenta nije više postojalo u tom obliku. Njegovo jedinstvo, pa čak i njegova istovjetnost sa samim sobom, bila je dosada određivana nutarnjo-političkim suparnikom, prijašnjom monarhijskom, vojničkom i činovničkom državom. Kad je ta odpala, razpao se tako reći parlament sam od sebe. Država je sada, kako se kaže, samoorgani-

zacija društva, ali je pitanje, kako dolazi društvo, koje sebe organizira, do jedinstva, i da li se zaista jedinstvo javlja kao posljedak »samoorganizacije«.

Razlika između parlamentarne stranačke države sa slobodnim strankama, a to će reći strankama, koje nisu čvrsto organizirane, i pluralističke stranačke države s čvrsto organiziranim tvorevinama kao nosiocima tvorbe državne volje može biti veća, nego razlika između monarhije i republike ili bilo kojeg drugog državnog oblika. Čvrste društvene sveze, koje su danas nosioci pluralističke države, čine od parlamenta, gdje se njihovi predstavnici pojavljuju u liku različitih frakcija, puki odraz pluralističke podjele same države. Gdje će kod takvog stanja stvari nastati jedinstvo, u kome bi se čvrste stranačke i interesne sveze ukinule i spojile? Do diskusije više ne dolazi; dā, tek što sam uputio na to idejno načelo parlamentarizma, bio je R. Thoma potaknut, da govori o »podpuno popljesnivljenom« temelju. Tako zvane »unakrsne sveze« (poljodjelski interesi, radnički interesi, činovnici, u pojedinim slučajevima i žene), koje prolaze kroz političke stranke, mogu prouzrokovati na određenim područjima većinu; ali budući da se kod pluralizma ne radi samo o parlamentarnim strankama i frakcijama, već osim toga takove unakrsne sveze mogu i same biti činbenici pluralističkog svrstavanja, to one doduše znače kompliciranje, ali nikako ne odstranjivanje i ukidanje, nego prije potvrđivanje i ojačanje tog stanja. Slavna »solidarité parlementaire«, zajednički egoistički posebnički interesi zastupnika, napose pravih profesionalnih političara, koji su išli preko granica stranaka, mogu biti djelotvorna pobuda i koristni činbenik ujedinjavanja, ali kako je i razumljivo, više nisu bili dovoljni kod jakog učvršćenja organizacija i u tako težkom stanju, u kakvom se nalazila Njemačka. Tako postaje parlament iz pozornice jedinstvenog, slobodnog razpravljanja i

pregovaranja slobodnih narodnih zastupnika, iz preobražanja stranačkih interesa u nadstranačku volju, pozornicom pluralističke podjele organiziranih društvenih sila. Posljedica je, da postaje bilo zbog svog imanentnog pluralizma nesposoban za stvaranje većine i za djelovanje, bilo da svaka većina upotrebljava sve legalne mogućnosti kao oruđa i sigurnostna sredstva za svoj posjed moći, t. j. vrijeme svoje državne moći iskorišćuje u svim pravcima i prije svega pokušava najjačem i najopasnijem protivniku koliko može ograničiti prilike i mogućnosti, da isto radi. Bilo bi možda naivno razjasniti to samo pomoću ljudske zlobe ili čak kakvom posebnom, samo danas mogućom podlosti. Njemačka državna i ustavna povijest poznaje i u ranijim stoljećima slične događaje u uzbudljivom broju i pravilnosti. Ono, što su pri razpadanju starog rimskog carstva njemačkog naroda radili carevi i knezovi za osiguranje vlastitoga doma, ponavlja se danas u mnogobrojnim paralelama.

I u tom je pogledu promjena naprama 19. stoljeću od temeljnog značenja. I tu se ona sakriva za veo nepromijenjenih riječi i izraza, za stare načine mišljenja i govora, za formalizam, koji stoji u službi tih preostataka. Ali se čovjek ne smije obmanuti, da nije učinak neobično velik, kako na državno i ustavno shvaćanje, tako i neposredno na samu državu i ustav. On se sastoji uglavnom u tome, da u istoj mjeri, u kojoj se država preobraća u pluralističku tvorevinu, dolazi na mjesto vjernosti prema državi i njenom ustavu, vjernost prema društvenoj organizaciji, prema tvorevini, koja je nosilac državnog pluralizma; osobito, kako je već spomenuto, zato, jer društveni kompleks često imade tendenciju, da bude totalan, to će reći, da gospodarski kao i filozofski veže građane, koje obuhvaća. Tako nastaje konačno pluralizam moralnih sveza i vjernostnih obaveza, »plurality of loyalties«, kojim se pluralistička podjela sve snažnije

učvršćuje, te ugrožava sve više stvaranje državnog jedinstva. U dosljednom razvitku stvari postaje time nemoguće i činovništvo, obavezano državi, jer i tu činovništvo predpostavlja takvu državu, koja se razlikuje od organiziranih društvenih kompleksa. Ali osim toga nastaje pluralizam pojmova legaliteta, koji razara poštovanje pred ustavom, te preobraća tlo, na kojem se nalazi ustav, u nesigurno, s više strana napadano područje. A u značenju svakog ustava leži, da donosi političku odluku, koja bez dvojbe kazuje, što je zajednički, ustavom dan temelj državnog jedinstva. Ona skupina ili koalicija, koja u danom trenu vlada, naziva s podpuno mirnom savjesti iskorištavanje svih legalnih mogućnosti i osiguranje svojih trenutnih položaja moći, upotrebu svih državnih i ustavnih ovlaštenja u zakonodavstvu, upravi, politici osoblja, stegovnom pravu i samoupravi, *legalnost*. Odatle samo po sebi proizilazi, da se svaka ozbiljna kritika ili čak ugrožavanje njihovog položaja pričinja kao ilegalnost, kao prevrat i kao napad protiv duha ustava; dok se svaka protuorganizacija, koja je pogođena takvim metodama sa strane vlade, poziva na to, da je povreda jednakih ustavnih mogućnosti najgori udar protiv duha i temelja ustava, čime ona može isto tako s najmirnijom savjesti uzvratiti prigovor ilegalnosti i protuustavnosti. Između tih obih uzajamnih niekanja, koja gotovo automatski djeluju u stanju državnog pluralizma, raspast će se i sam ustav.

Ovo promatranje konkretnih stanja ustava treba da dovede do svijesti stvarnost, od koje se mnogi radije odvrćaju iz različitih pobuda i raznolikih izgovora, ali jasna spoznaja koje je prieko potrebna za ustavnopravno iztraživanje, koje se bavi problemom čuvanja i osiguranja postojećeg državnog ustava. Nije dosta obćenito govoriti o »krizi« ili prići preko nekog razmatranja jednostavno time, da ga se strpa u »književnost o krizi«. Ako današnja država hoće

biti zakonodavna država, te ako osim toga dolazi do takvog proširenja područja državnog života i državne djelatnosti, da se već može govoriti o obrtanju prema totalnoj državi, i ako tada u isto vrijeme postaje zakonodavno tijelo pozornicom i središtem pluralističkog podjeljivanja državnog jedinstva u mnoštvo čvrsto organiziranih društvenih kompleksa, tada ništa ne pomaže govoriti o »suverenosti parlamenta« s izrazima i protuizrazima, koji su skovani za položaj ustavne monarhije 19. stoljeća, da bi se dao odgovor na najteže pitanje današnjeg ustavnog prava.

RAZVITAK TOTALNE DRŽAVE U NJEMAČKOJ

(1933.)

PRIJE desetak godina uvjeravali su uvaženi pisci i vođe sviju vrsta, da treba samo dokinuti politiku i političare, pa bi se riješili svi teški problemi. Radikalno »depolitiziranje« trebalo se sastojati u tome, da tehnički, gospodarski, pravnički ili drugi stručnjaci prema navodno čisto tehničkim, čisto gospodarskim, čisto pravnim, ukratko prema čisto »stvarnim« gledištima odlučuju o svima dosada političkim pitanjima. Mnogobrojni članci i knjižice su to objavljivali u godinama između 1919. i 1924. kao jedini uvjet sveobćeg blaženstva. Otdada smo međutim upoznali mnoge konferencije stručnjaka i tehničara. Cijela brda najvriednije građe i najstručnijačijeg mišljenja bila su nagomilana u Ženevi, Berlinu, u mnogim drugim gradovima svijeta, te je pod tom objektivnošću bila odluka o pojedinom pitanju jednostavno zatrpana. Uskoro se pokazalo, da je to »depolitiziranje« upotrebljiva politička građa, da se odgode neugodni problemi i nužne promjene, da se uzćuva protusmisleni status quo i da se pusti, da se uzaludno napinje svaka odlučna volja za promjenom.

Uz takvo iskustvo s potpunom »nepolitikom« morala je prodići spoznaja, da su svi problemi potencijalno politički problemi. Tada je Njemačka praktično doživjela politiziranje svih gospodarskih, kulturnih, vjerskih i ostalih područja ljudskog života, što bi bilo neshvatljivo mišljenju 19. st. Napose se činilo, pošto se nekoliko godina pokušavalo državu ekonomizirati, da se sada obratno treba gospodarstvo sasvim politizirati. Sada se vjerovalo, da se shvatilo djelotvornu i jasnu formulu o totalnoj državi, a neki su išli tako daleko, da su tvrdili, da se već prošlo kroz »totalnu državu« i duhovno je prevladalo. Ali namjesto govorkanja i pisanja pogledajmo si pravo stanje stvari.

I.

Postoji totalna država. Može se »totalnu državu« odbijati s kakvim uzbudljivim i ljutitim uzvicima kao barbarsku, robsku, nenjemačku ili nekršćansku, ali se time ne odstranjuje iz svijeta sama stvar. Svaka država nastoji, da se domogne sredstava moći, koje treba za svoje političko gospodstvo. Štoviše, to je siguran znak prave države, kada tako radi. Svi smo mi pod utjecajem snažnog pojačanja moći, koje danas doživljuje svaka država povećanjem tehnike, napose vojničko-tehničkih sredstava moći. Čak i maloj državi i njenoj vladi podjeljuju moderna tehnička sredstva takvu mogućnost za utjecanjem, da pri tome bliede stare predočbe o državnoj moći i o odporu protiv nje. Protiv totalne države pomaže samo isto tako totalna revolucija. Nasliedene slike o uličnim neredima i barikadama pričinjaju se pri ovim najnovijim mogućnostima moći kao igrarija. Svaka politička vlast je prisiljena, da uzme u ruke nova oružja. Ako zato nema snage i odvažnosti, naći će se kakva druga sila ili organizacija, a ta je tada politička vlast t. j. država.

Povećanjem tehničkih sredstava napose je dana mogućnost, da, čak nužnost utjecanja na mnoštvo (mase), koje (utjecanje) može biti obuhvatnije nego sve, što su novinstvo i ostala nasliedena sredstva stvaranja mnijenja mogla učiniti. Do dolazka nacionalnog socializma postojala je u Njemačkoj široka sloboda tiska. Uzprkos svih naredaba iz nužde ostao je vrlo obsežan prostor za »slobodno izražavanje mišljenja«, a u stvari stranačku agitaciju i promičbeno upravljanje mnoštvom, te cenzura tiska nije ozbiljno ugrožavala tu slobodu. Naprotiv na nova tehnička sredstva, slikopis i krugoval, mora svaka država položiti ruku. Nema nijedne bilo kako liberalne države, koja ne bi zahtjevala za sebe barem neku cenzuru i nadzor nad slikopisima i slikokazima i nad krugovalom. Nijedna si država ne može priuštiti, da prepusti drugome ta nova tehnička sredstva dojavljivanja viesti, utjecanja na mnoštvo, masovne sugestije i stvaranja »javnog« točnije: kolektivnog mnijenja. Dakle se iza formule o totalnoj državi krije izpravna spoznaja, da današnja država imade nova sredstva moći i mogućnosti neobično velike jakosti, kojih krajnje domašaje i učinke jedva možemo slutiti, jer se naš rječnik i naša mašta nalaze još duboko u 19. stoljeću.

Totalna država u ovom smislu je u isto vrijeme osobito snažna država. Ona je totalna u smislu kvaliteta i energije, tako, kako se na pr. fašistička država naziva »stato totalitaria«, čime se ponajprije želi reći, da nova sredstva izključivo pripadaju državi i služe povećanju njene moći. Takva država ne dopušta, da se u njoj pojavljuju nikakve protudržavne sile, koje prieče državu ili ju razdiru. Ona ne misli da prepusti nova sredstva moći svojim vlastitim neprijateljima i razarateljima i da dađe pokopati svoju vlast pod bilo kakvim lozinkama: liberalizam, pravna država ili kako se sve već to zove. Takva država znade

razlikovati prijatelja od neprijatelja. U tom je smislu, kako je rečeno, svaka prava država totalna država, ona je takvom bila, kao *societas perfecta* ovoga svijeta, u svako doba; već dugo znadu državni teoretičari, da je politički moment totalan, a da su novo samo nova tehnička sredstva, o čijem političkom utjecanju čovjeku mora biti jasno.

Ali postoji još i drugo značenje rieči totalna država, a to je nažalost ono, koje je vriedilo za prilike u Njemačkoj. Ta vrsta totalne države je država, koja je bez razlike zalazila u sva područja, u sve oblasti ljudskog života, pa uobće više ne poznaje nikakve oblasti slobodne od države, jer uobće ne može ništa više razlikovati. Ona je totalna u čisto kvantitativnom smislu, u smislu pukog obujma, a ne intenzivnosti i političke energije. Nekadašnja pluralistička stranačka država u Njemačkoj razvila je tu vrst totalne države. Njen se obseg bio neizmjerljivo proširio. Ona se uplitala u sve moguće stvari i na sva područja ljudskog života; ne samo u gospodarstvo, o čem je s pravom rečeno, da je totalna država u smislu miešanja države i gospodarstva »realnost opipljiva rukama«, nego i u kulturne i u društvene stvari, koje se inače rado navodi kao »čisto posebničke« poslove. Zašto ne bi država subvencionirala gospodarska, kulturna i ostala poduzeća, budući da smo svi mi, posredstvom stranke, sama država, i zašto ne bi neko pjevačko društvo podržavalo dobre odnose prema državi t. j. prema stanovitim strankama i fondovima?

Ovo dragocjeno »zašto ne«? jest ciela državna teorija pluralističke stranačke države i duhovni temelj njene totalnosti. To je naravno totalnost samo u smislu pukog obujma, te je suprotna snazi ili jakosti. Tadašnja njemačka država bila je totalna iz slabosti i bezpomoćnosti, iz nemoći, da odoli navali stranaka i organiziranih interesenata. Ona je morala svakom popu-

stiti, svakoga zadovoljiti, svakoga podpomoći i u isto vrieme činiti usluge najoprečnijim interesima. Njena ekspanzija bila je posljedica, kako je rečeno, njene slabosti, a ne njene jakosti.

II.

Ako pobliže pogledamo, tada zapravo nije uobće bilo u Njemačkoj totalne države nego mnoštvo totalnih stranaka. Svaka je od njih u sebi pokušavala ostvarivati totalnost, htjela u sebi totalno obuhvatiti svoje članove i pratiti ljude od kolievke do groba, od dječjih vrtića preko tjelovježbenih društava i klubova za kuglanje do pogrebnih društava, svojim pristalicama davati, stranke radi, pravi nazor o svijetu, pravi oblik države, pravi gospodarski sistem, pravu društvenost, te time totalno politizirati čeli život naroda i razkomadati političko jedinstvo Niemaca. Stranke stare liberalne vrste, koje kao puke »diskusione stranke« nisu bile sposobne za takvu organizaciju i totalnost, zapale su u opasnost, da budu smrvljene između mlin-skih kamena suvremenih, totalnih stranaka. Prinuda prema totalnom politiziranju činila se neizbježivom. Nijedna stranačka organizacija nije joj mogla izbjeći. Bezobzirno totalne stranke određuju tip i tjeraju ostale četvrtinsko, polovično ili tričetvrtinsko totalne stranke na dosljednost uspješnog tipa. Pred svakom odlukom dosljednog nacionalizma ili socializma ili ateizma prikazuju se nesigurne polovičnosti kao bezpomoćne sitnice.

Uzrok onog čudnovatog kvantitativnog proširenja države jest uzporedni obstanak više takovih totalnih tvorevina, koje su vladale državom putem parlamenta i koje su ju, dotle dok je još postojao pluralizam, učinile predmetom svojih nagodba. Između države i njene vlade na jednoj strani i mnoštva građana na drugoj strani umetnuo se tada vrlo čvrsto organizi-

rani, ali pluralistički uzporedni obstanak više totalnih stranaka, koje su rukovodile monopolom politike, najčudnovatijim od svih monopola. Svaka politička volja, svaka preinaka interesa u državnoj volji, čega naravno mora biti, upućena je na put stranačke volje. Samo je današnja stranka nešto drugo nego stara liberalna diskusiona stranka. Ona je, kako je Otto Koellreutter već odavna ustanovio, aktivistička stranka, ona hladnokrvno upotrebljava liberalne slobodštine, koje se pripisuju »opinion-u«, i sva legalna sredstva, ustanove i ovlaštenja liberalnog ustava kao sredstva za svoje djelovanje, te sili i dosadašnje liberalne stranke na ovu promjenu, koja razara ustav. Prinuda, podvrgnuti se njihovom političkom monopolu, pod kojim je u nedavnoj prošlosti u Njemačkoj stajalo svako životno područje i svaka veća skupina ljudi, mienja i krivotvori sve ustanove weimarskog ustava. Važniji od svakog gospodarskog monopola je taj politički monopol niza jakih političkih organizacija, koje su vladu trpjele samo pod uvjetom, da njima ostane država kao predmet izrabljivanja.

Pravo oružje tog političkog monopola — ili, pošto se radi o pluralističkoj državi, toga »polypola« — jest postavljanje kandidatske liste. Izhod svakog izbora ovisi o kandidatskoj listi. Mnoštvo izbornika samo ne može postaviti nijednog kandidata, a vladi je manjkalo po sebi razumljivo i najprirodnije pravo vlade, naime jus agendi cum populo. Zbog toga je veliko mnoštvo tobožnjih »izbornika« kao i sama narodna volja bila bezobzirce podijeljena na nekih pet stranačkih lista. Takav izbor je protiv ustava, koji zahtjeva izravan izbor, budući da već dugo nije bilo izravna izbora. Zastupnika je imenovala stranka, a nije ga izabirao narod. Tako zvani izbor bio je potpuno posredno zauzimanje stava »izbornika« prema nekoj stranačkoj organizaciji. Da nije moglo biti više govora o izravnom izboru, danas je obćenito prodrlo kao ne-

oporeciva spoznaja. Ali ja tvrdim, da događaj, kako se tada odigravao, nije uopće više bio izbor. Jer što se dešavalo? Pet stranačkih lista, nastalih na vrlo tajanstven, okultan način, upravljane od pet organizacija, bile su na pomolu. Mnoštvo se tako reći uputilo u pet pripremljenih torova, a statističku snimku tog događaja naziva se »izborom«. Što je to u stvari?

Treba da si to pitanje konačno jednom jasno predložimo, prije nego što bi propala Njemačka na takvim metodama stvaranja političke volje. U stvari je to upravo fantastično izabiranje između pet sistema, koji su među sobom potpuno nezdrživi, potpuno oprečni, koji poredani jedan pokraj drugog nemaju smisla, ali koji je svaki od njih za sebe zaokružen i u sebi totalan sustav s pet oprečnih nazora o svijetu, državnih oblika i gospodarskih sustava. Narod treba birati više puta u godini između pet organiziranih sustava, od kojih je svaki u sebi totalan i svaki dosljedno do kraja promišljen ukida i uništava drugi sustav; dakle na pr. između ateizma ili kršćanstva, istodobno između socializma ili kapitalizma, istodobno između monarhije ili republike, između Moskve, Rima, Wittenberga, Ženeve i smeđe kuće i sličnih nepodudarnih »prijatelj — neprijatelj« alternativa, iza kojih stoje čvrste organizacije! Kome postane jasno što to znači, ne će više očekivati, da bi iz takvog postupka mogla proizići djelotvorna i radina, pa makar i samo slabo povezana većina, zgodna za stvaranje političke volje. Takav postupak znači samo to, da se narodna volja već na svom izvoru odvodi u pet kanala prema pet različitih pravaca, tako da se nikad ne može skupiti u riek. Posljedica je uvijek samo pet različitih dielova naroda s pet različitih političkih sustava i organizacija, koje nastoje u svome nepovezanom pa čak i neprijateljskom suočavanju nadvladati i prevariti jedna drugu, i koje se, nesposobne za svaki pozitivan rad, susreću samo uvijek na nega-

tivnom radu i u najboljem slučaju stiču se u točki ništice — kao na pr. kod zaključaka nepovjerenja, zahtjeva za ukidanjem nekog stanja, traženja pomilovanja ili kod zakona o zamjenjivanju državnog predsjednika od 17. prosinca 1932, kojim se mienja ustav. S takvim metodama tvorbe političke volje dospjeli smo u stanje kvantitativno totalne države, koja ne može više razlikovati ni gospodarstvo ni državu, ni društvo ni ostale oblasti ljudskog i društvenog života. Izbor nije više izbor, ni zastupnik nije više zastupnik, kako si to ustav zamišlja. On nije nezavisni, slobodni čovjek, koji zastupa naprama stranačkim interesima dobrobit cjeline, nego funkcioner, koji stupa u redovima i četi, koji dobiva svoje naloge izvan parlamenta i za koga prema tome mora viećanje u skupštini parlamenta postati praznom lakrdijom. Kao što zastupnik nije više zastupnik, nije ni parlament više parlament. Na demokratskom sistemu weimarskog ustava nalegao je takav parlament sa svojom negativnošću, koja je istodobno nesposobna za moć i koja razara moć, kao kakav tjelesno i duševno bolestan monarh na uređajima i gromadi monarhije. Njemački državni sabor nije više sabor u smislu weimarskog ustava; njemačko državno vieće — u kome se susreće više poslovdstvenih nego redovitih zemaljskih vlada, u kome se za Prusku, dakle za dvie trećine njemačkog carstva, javljaju ministri jedne bivše poslovdstvene vlade, koje se skinulo s dužnosti — nije više državno vieće u smislu weimarskog ustava. I izraz povjerenja nije više izraz povjerenja u smislu parlamentarnog sistema, jer mu ne odgovara više niti sposobnost niti spremnost, da se stvori djelotvorna i sviestna odgovornost i vlada. Svi ti ustavni uređaji postali su trošni i podpuno su izgubili svoju narav, sva su zakonita ovlaštenja, pa čak i sve mogućnosti izlaganja i argumenti instrumentalizirani, te su postali taktička sredstva borbe svake stranke protiv svake

druge stranke i sviju stranaka protiv države i vlade.. Da nije odolievao posljednji stup weimarskog ustavnog reda, državni predsjednik i njegov autoritet, koji potiče iz predpluralističkog doba, tada bi vjerojatno kaos bio očit u svojoj vidljivosti i u vanjskoj pojavi, pa bi bio nestao i sam pričin reda.

POJAM CARSTVA U MEĐUNARODNOM PRAVU (1941.)

I.

POREDAK veleprostora ide uz pojam carstva (Reich), kojeg uvodimo ovdje kao specifično međunarodnopravnu veličinu u međunarodnopravno znanstveno razmatranje. Carstva u tom smislu su vodeće i temeljne sile, od kojih struji u određen veleprostor politička ideja, koja načelno izključuje za taj veleprostor uplitanje (intervenciju) sila, koje su tuđe tom veleprostoru. Naravno da veleprostor nije istovjetan s carstvom u tom smislu, da bi samo carstvo bilo veleprostor, kojeg ono čuva od uplitanja; a niti svaka država ni svaki narod u veleprostoru nije dio carstva isto tako kao što nitko ne misli kazati, ako i priznaje Monroe doktrinu, da je Brazilija ili Argentina sastavni dio Sjedinjenih Američkih Država.

Ali ipak *imade* svako carstvo svoj veleprostor, u koji struji njegova politička ideja i koji ne smije biti izvrgnut tuđim uplitanjima.

Sveza između carstva, veleprostora i načela neuplitanja je temeljna. Tek njome zadobivaju svoju teoretsku i praktičnu upotrebljivost pojmovi uplitanja i neuplitanja, koji su prieko potrebni za svako međunarodno pravo, koje se temelji na zajedničkom životu različitih naroda. U dosadašnjem, državno konstruiranom međunarodnom pravu poznata doskočica Talleyranda, da neuplitanje znači po prilici istu stvar što i

uplitanje, nije bila možda tek pretjerani paradoks, nego svakodnevno iskustvo. Ali čim se priznaju međunarodnopravni veleprostori, gdje je zabranjeno uplitanje silama, koje su tuđe tome prostoru i čim dođe na javu pojam carstva, da se zamisliti omeđani život jednog naroda uz drugi na smisleno podijeljenoj zemljinoj površini, pa načelo neuplitanja može razviti u novom međunarodnom pravu svoj sređujući učinak.¹⁾

Znademo, da se oznaka »Deutsches Reich« ne može prevesti u svojoj konkretnoj osebnosti i vrhovništvu. Pripada k poviestnoj moćnosti svake prave političke veličine, da ona donosi sa sobom svoje vlastite oznake, koje se ne mogu po volji svesti pod kakve druge pojmove, i da se uspieva probiti svojim vlastitim imenom. Reich, Imperium, Empire nije jedno te isto i ne daje se, iznutra gledano, jedno s drugim uzporediti. Dok »imperij« često imade značenje universalističke tvorevine, koja obuhvaća svijet i čovječanstvo, te koja je dakle nadprirodnog značaja, (a nije ni potrebno da postoji nekoliko različitih impe-

¹⁾ Najnovija monografijska obradba problema međunarodne intervencije od Gerharda Ostermayera »Die Intervention in der Völkerrechtstheorie und-praxis unter besonderen Berücksichtigung der Staatenpraxis des 19. Jahrhunderts« (Hamburg 1940) sadrži nekoje dobre osnovne misli mišljenja o konkretnom redu, ali ne uvažuje svjetskopolički problem prostora, te prolazi pokraj pravog problema, kojeg se ne može riješiti obćim pojmom »uplitanja iz nužde«. Mjesto toga trebalo je obraditi strukturu konkretnog poredka »europskog prava naroda« i međunarodno pravo značenje »koncerta velikih sila« i njegovih metoda. Tko u međunarodnom pravu govori o »stanju nužde« i o uplitanju, ne smije stalno zaboravljati na pitanje »Quis judicabit?«. S prividno pravnim obćim pojmovima ostaje se u nerješivom tapanju između bezgraničnog dopuštanja potpuno nedoglednih »humanitarnih« uplitanja i isto tako bezgraničnog odklanjanja i najmanjeg »mješanja«, koje se tada mora pričinjati kao kakav »međunarodnopravni zločin«.

rija jednih pokraj drugih), dotle je njemački Reich bitno narodnostno određen, te je u biti neuniverzalistički pravni poredak na temelju poštivanja svake narodnosti. Dok je »imperializam« od kraja 19. st. postao, često do obične krilaticе zloupotrebljenom, oznakom gospodarsko-kapitalističkih kolonizacionih i ekspanzivističkih metoda,²⁾ ostala je rieč »Reich« čista od te ljage. A i sjećanje na gladišta o narodima u dekadentnom rimskom imperiju, kao i ideali asimiliranja i »lonca za taljenje« imperija zapadnih demokracija, doveli su pojam imperija u najoštriju opreku prema narodnostnom shvaćanju pojma Reicha, koji poštuje sav narodni život. To djeluje tim jače, što je njemačko carstvo ležalo u sredini Europe između univerzalizma sila liberalno-demokratskog, asimilirajućeg Zapada i univerzalizma boljševičkog svjetsko-revolucionarnog Iztoka, te je prema obim stranama moralo braniti svetost neuniverzalističkog, narodnostnog, životnog poredka, koji poštuje narode.

Ali međunarodnopravno gledanje ne smije promatrati samo nutarnju osebnost, nego i zajednički život i uzajamne dodire političkih veličina, koje su nosioci i oblikovatelji međunarodnog poredka. Iz praktičkih i iz teoretskih razloga nužno je imati pred očima taj život pravih veličina jednih pokraj drugih, jednih s drugima i jednih protiv drugih. Svako drugo promatranje ili nieće međunarodno pravo time, da izolira svaki pojedini narod, ili krivotvori kao što je to učinila ženevska Liga naroda, pravo naroda u univerzalističkom svjetskom pravu. Mogućnost i budućnost međunarodnog prava ovisi dakle od toga, da se izpravno spoznaju zaista temeljne i oblikovne veličine zajedničkog živovanja naroda i da se

²⁾ Obračun s pojmom imperializma i njegovom obsežnom književnošću prelazi iz okvira našeg prikaza. Ali bi barem htio upozoriti na neobično jasan prikaz Wernera Sombarta »Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus« München 1927., str. 66.

učine polaznom točkom za razmatranje i tvorbu pojmovi. Te temeljne i oblikovne veličine, sile, danas nisu više, kao u 18. i 19. st., države, nego carstva. Izpravno označivanje je tu od velike važnosti. Rieč i naziv nigdje nije nešto nužgrednog, a najmanje kod političko-poviestnih veličina, koje su određene da budu nosioci međunarodnog prava. Prepirka oko rieči »država«, »suverenost«, »nezavisnost« bila je znak dubljih, političkih obračuna, a pobjednik nije napisao samo poviest, nego je odredio i rječnik i nazive. Oznaka »carstvo« (Reich), koju predlažemo, najbolje označuje međunarodnopravno stanje povezanosti veleprostora, naroda i političke ideje, što predstavlja našu polaznu točku. Oznaka »carstvo« ni u kome slučaju ne ukida osebujno obilježje svakog pojedinog carstva. Ona izbjegava prazno uobčavanje, koje ugrožava međunarodno pravo, što bi na pr. moglo biti u riečima »oblast velike sile«, »blok«, »kompleks prostora i moći«, »državna zajednica«, »commonwealth« i t. d., ili možda čak u sadržajno praznom označivanju prostora kao »područja«; ona je dakle nešto *konkretnog* i jasnog obzirom na stvarnost sadašnjeg stanja u svijetu. Ali s druge strane daje nam ona zajednički naziv za više mjero-davnih veličina, bez čega bi moralo odmah prestati svako međunarodnopravno razpravljanje i sporazumjevanje; izbjegava se dakle druga, za međunarodno pravo isto tako opasna zablude, koja iz konkretiziranja tvori osamljeno izoliranje pojedinih političkih veličina, s kojim se ukida svaki odnos. On odgovara konačno njemačkom načinu izražavanja, koji upotrebljava izraz »carstvo« (Reich) u najraznolikijim svezama — carstvo dobra i zla, carstvo svjetla i tmine, pa čak i »biljno i životinjsko carstvo« — kao izraz bilo za kosmos u smislu konkretnog reda, bilo za poviestnu silu, koja je sposobna za rat i borbu i dorasla kao takmičar ostalim carstvima; taj način izražavanja je i u svako doba upravo velike, u po-

viesti moćne, tvorevine — carstvo Babilonaca,³⁾ Persijanaca, Makedonaca i Rimljana, carstva germanskih naroda kao i njihovih protivnika — u posebnom smislu uvijek nazivao »carstvom«. Odvelo bi nas pre-daleko od čisto međunarodnopravnog smisla i svrhe našeg rada i izložilo bi nas opasnosti bezkrajnih cjepidlačarenja, ako bi se htjeli upustiti u sva moguća poviestno-filozofska, teološka i slična tumačenja, koja je mogla potaći rieč »carstvo«. Ovdje nas se tiče samo to, da dosadašnjem središnjem pojmu međunarodnog prava, državi, suprotstavimo neki jednostavni, međunarodnopravno upotrebljivi pojam, koji bi svojom blizkošću našem vremenu bio nadmoćniji i viši.

Međutim dosadašnje međunarodno pravo, koje se razvilo u 18. i 19. st. i dalje obrađivalo u našem 20. st., jest podpuno čisto pravo države. Unatoč nekih osobitosti i izuzetaka priznaje ono načelno samo države kao međunarodnopravne subjekte. O »carstvu« se niti ne govori, premda se svaki ma i malo pažljivi promatralac morao u čudu pitati, kako se mogu uskladiti politički i gospodarski životni interesi englezkog carstva s propisima tog međunarodnog prava. Englezko carstvo mogu si učenjaci međunarodnog prava predstaviti samo kao »svezu država«. A pri tome je pojam carstva englezkog imperija sasvim osebujan i ne može se nikada shvatiti kao »sveza država«.⁴⁾ On

³⁾ »U Babilonu je ponajprije nastalo carstvo« (To babilonic irhuf sik irst dat rike — Sachsenspiegel III. 44. § 1.)

⁴⁾ Tako na pr. Fr. Apelt »Das britische Reich als völkerrechtsverbundene Staatengemeinschaft« (Leipzig 1934). Iz perspektive države ne daje se prevladati alternativa inozemnih i tuzemnih odnosa države. To leži u decizionističkoj strukturi pojma države, koji sva pitanja konkretnog međunarodnopravnog reda dovodi do beznadnog čor-sokaka. Tome naprotiv je značajan napredak, kad Santi Romani (Corso di Diritto Internazionale, 4. izd. Padova 1939, str. 79) u svom »institucionalnom« mišljenju spoznaje, da stanovite zaokružene sveze »država«, opremljene

je već svojim geografsko nepovezanim položajem univerzalistički određen. Carski naslov engleskog kralja, koji izražava ideju te vrste svjetskog carstva, povezan je na daleke, prekomorske, azijske kolonijske posjede i na Indiju. Naslov »car Indije«, izum Benjamina Disraelija, nije samo osobna izprava »orientalizma« njegova iznalazitelja, nego odgovara i činjenici, koju je sam Disraeli ovako izrazio: »England is really more an Asiatic Power than a European«.

Takvom. svjetskom carstvu ne pripada međunarodno pravo, nego neko obće svjetsko i čovječansko pravo. Ali sistematski i pojmovni rad znanosti međunarodnog prava nije uobće dosada poznavao, kako je već rečeno, carstva, nego samo države. U političko-povijestnoj stvarnosti bilo je naravno uvijek vodećih velikih sila; bio je »koncert europskih sila«, a u versajskom sustavu »savezničke glavne sile«. No pravno poimanje čvrsto se držalo obćeg pojma »države« i pravne jednakosti svih nezavisnih i suve-

vlastitim institucionaliziranjima, ne predstavljaju ni nutarnjodržavne ni međudržavne sveze. On u to računa konfederacije, realne unije i kolonijske protektorate. Paolo Biscaretti di Ruffia je to pitanje dalje razvio u spomenici za Santi Romanija, Padova 1939. u razpravi o »međunarodnopravnim svezama država, koje nisu savezne države (Sull'esistenza di Unioni non internazionali fra Stati, diversi degli Stati di Stati). Napose on tu obrađuje britanski »Commonwealth of Nations« kao primjer jedne takve niti međudržavne niti čisto nutarnjodržavne sveze država. Nažalost mu nije uspjelo uvjerljivo riješiti teška pitanja takvih tvorevina, jer je ostao u decizionističkom pojmu države, pa stoga nije mogao prevladati dilemu nutarnjodržavnog i međudržavnog. Što znači »Unioni non internazionali fra Stati? Dok je »internacionalno« pravo u biti »međudržavno« pravo, dotle pometniju unose rieči: »Unioni non interstatali fra Stati! Mnogo bi se dobilo, kad bi se već dosljedno navikli bar u govoru točno razlikovati između »internacionalnih« i »interstatalnih«, »međunarodnih« i »međudržavnih« odnosa, pa izbjegavali zbrkajuće označivanje »međunarodne« zajednice i »zajednice

renih država.⁵⁾ Pravna se znanost načelno nije osvrtała na hierarhijsko svrstavanje subjekata međunarodnog prava. Stvarno i kvalitativno razlikovanje nije naišlo ni u jurisprudenciji ženevske Lige naroda, unatoč nekih razprava blizih tome smislu, na otvoreno i dosljedno priznanje, premda je fikcija međunarodnopravne jednakosti obzirom na očitu hegemoniju Englezke i Francuzke upravo u ženevskoj Ligi naroda bila stalni udarac svakoj istini i stvarnosti.

Već je dugo vremena svakome jasno, da taj nasliedeni pojam države kao središnji pojam međunarodnog prava ne odgovara više istini i stvarnosti. Velik dio znanosti međunarodnog prava zapadnih demokracija, a napose i jurisprudencija Lige naroda, poduzeo je da zbaci s prijestolja pojam države putem napada na pojam suverenosti. To se desilo s namjerom, da se dade bez sumnje aktuelnom prevladavanju pojma države u međunarodnom pravu obrat prema pacifističko-humanitarnom momentu, dakle

međunarodnog prava« kao nazive za međudržavno pravo. Baratanje s pojmovima, svedenim na državu, onemogućuju B. di Ruffia, da prekine s alternativom nutarnjodržavni i međudržavni. Mišljenju, koje ovisi od pojma države, moraju izgledati nezamišljivi, da, podpuno bezsmisleni međunarodnopravni odnosi, koji nisu ni međudržavni ni nutarnjodržavni odnosi, i sveze država, koje nisu međudržavne sveze. Samo od više kategorije nego što je država na pr. od saveza (koji kao pojam *predhodi* pojmovnoj alternativni: savez država ili savezna država) ili od carstva i od veleprostora, dadu se one tvorevine, koje spominje Santi Romano, pravnoznanstveno razumjeti, a da se ne razori njihova pravna osobitost, koja se ne da obuhvatiti alternativom nutarnjodržavnih i međudržavnih odnosa.

⁵⁾ Carl Bilfinger »Zum Problem der Staatengleichheit im Völkerrecht« Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 1934. str. 481, i »Les bases fondamentales de la Communauté des États« u Recueil des Cours de l'Académie de droit international 1939, str. 95 (Egalité et Communauté des États).

prema univerzalističkom svjetskom pravu, kojeg je vrieme, kako se činilo, došlo porazom Njemačke i osnutkom ženevske Lige naroda. Ali još je i dalje ostao onaj gore spomenuti pretpostavljeni sklad između međunarodnog prava i političkih probitaka engleskog svjetskog carstva, da, on je došao zapravo do svoga vrhunca. Njemačka je bila prema tim nastojanjima, dok je bez vojne obrane i slaba, podpuno u defenzivi, te je mogla, s međunarodnog gledišta, biti zadovoljna, ako joj uspije obraniti svoju državnu nezavisnost i očuvati svoju osobinu države.

Ali s pobjedom nacionalnog socializma je i u Njemačkoj — naravno sa sasvim druge polazne točke i sa sasvim drugim ciljem od pacifističko-univerzalističkog skidanja s prijestolja države — s uspjehom izveden korak za prevladavanje pojma države u međunarodnom pravu. Obzirom na snažnu dinamiku njemačkog vanjskopolitičkog razvoja treba sada ukratko razpraviti sadašnje konkretno stanje međunarodnog prava i međunarodno pravno razjasniti to stanje uvođenjem njemačkog pojma carstva (Reicha), budući da je državno pravno i ustavno pravno značenje pojma carstva (Reicha) već razjašnjeno prikazima ministra Lammersa i državnog tajnika Stuckarta.⁶⁾

Nasliedeno »međunarodno« pravo, koje postoji među državama, nalazi svoj poredak u tome, da ono na jednaki način pretpostavlja kod svih članova međunarodne zajednice određeni konkretni poredak sa stanovitim svojstvima, i to baš »državu«. Ako je nadmoć pojma države u međunarodnom pravu po-

⁶⁾ H. H. Lammers »Staatsführung im Dritten Reich« u predavanjima Austrijske upravne akademije, Berlin 1938, str. 16: »Ujedinjujući u sebi državnu i narodnu ideju, čini mi se, da je riječ o trećem carstvu Niemaca i od dubokog državnopravnog značenja i po prvi puta točna oznaka za njemačku državu«. Isto i W. Stuckart u predavanju »Stranka i država« v. Deutscher Juristentag, 1936., str. 271. o Reichu kao narodnom životnom obliku i poredku.

sljednjih godina u Njemačkoj uzdrmana od pojma naroda, nije mi ni na kraj pameti da umanjim zasluge tog međunarodnopravnoznanstvenog rada. Ne smije se previdjeti, da je dosadašnji pojam države sadržavao minimum nutarnje, proračunljive organizacije i nutarnje stege i da je taj organizatorni minimum tvorio pravi temelj svega onoga, što se moglo smatrati kao konkretni red: »zajednica međunarodnog prava«. Napose imade rat, kao priznata ustanova tog međudržavnog reda, svoje pravo i svoj red uglavnom u tome, da je on rat država, t. j. da ga vode države kao konkretni poredci protiv država kao konkretnih poredaka istog stupnja. Slično kao što i dvoboj, kad ga se jednom pravno prizna, nalazi svoj nutarnji red i pravednost u tome, da se na obim stranama nalaze jedni prema drugima častni ljudi, vrijedni satisfakcije (iako možda vrlo raznolike tjelesne snage i vježbe u oružju). Rat je u tome međunarodnopravnom sistemu odnos reda prema redu, a ne možda reda prema neredu. Taj sad spomenuti odnos reda prema neredu, je »građanski rat«.

Nepriistrani svjedoci, koji spadaju uz takav ratnički dvoboj država, mogu u međunarodnom pravu država biti samo neutralci. Dosadašnje međudržavno »međunarodno« pravo nije nalazilo svoje pravo jamstvo u kakvoj sadržajnoj ideji pravednosti ili stvarnom načelu podjele, a niti u kakvoj međunarodnoj pravnoj svijesti, za koju se pokazalo da nije postojala ni u svjetskom ratu ni u Versaillesu, nego — opet u potpunom skladu s vanjskopolitičkim probitcima britanskog carstva⁷⁾ — u ravnoteži država. Mjerodavna predočba je, da se politički odnosi mnogobrojnih velikih i malih država neprestano održavaju u ravnoteži, i da se naprama jače države, koja je u danom trenu nadmoćnija i prema tome opasna za među-

⁷⁾ Frita Berber: »Prinzipien der britischen Aussenpolitik«, Berlin 1939.

narodno pravo, automatski stvara koalicija slabijih država. Ova kolebljiva i vrlo nestalna ravnoteža, koja se stvara od slučaja do slučaja i koja se neprestano pomiče, može već prema stanju stvari zgodimice zaista značiti jamstvo međunarodnog prava, naime tada, kada postoje dovoljno snažne neutralne sile. Na taj način nisu neutralci samo nepristrani svjedoci ratnog dvoboja, nego i pravi jamci i čuvari međunarodnog prava. U takvom međunarodnopravnom sustavu imade upravo toliko istinskog međunarodnog prava, koliko imade istinske neutralnosti. Ženevska Liga naroda nema slučajno sjedište u Ženevi, a Međunarodni stalni sud u Haagu.⁸⁾ Ali ni Švicarska ni Holandija nisu jaki neutralci, koji bi mogli u ozbiljnom slučaju sami vlastitom snagom braniti međunarodno pravo. Ako nema više, kao za vrijeme svjetskog rata 1914.—18., jakih neutralnih država, tada nema više, kako smo i izkusili, ni međunarodnog prava.

Nadalje je dosadašnje međunarodno pravo počivalo na neizrečenoj, ali bitnoj i dugogodišnjoj stvarnoj pretpostavci, da se ona ravnoteža, koja je jamčila za međunarodno pravo, kretala oko slabe sredine Europe. Ona je zapravo mogla funkcionirati samo zato, jer su se tu mnoge srednje i male države mogle izigrati jedne prema drugima. Mnogobrojne njemačke i talijanske države 18. i 19. st. bile su, kako je zorno kazao Clausewitz, bacane na tezgu čas na jednu čas na drugu stranu kao mali i srednji utezi za izravnavanje između velikih sila. Jaka politička sila u sredini Europe morala je razoriti tako sačinjeno međunarodno pravo. Pravnici takovog međunarodnog prava mogli su stoga tvrditi, a u mnogim slučajevima zaista i vjerovati, da je svjetski rat 1914.—18.

⁸⁾ Christoph Steding »Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur« Hamburg 1939; vidi k tome Carl Schmitt »Neutralität und Neutralisierung« u zbirci »Positionen und Begriffe« Hamburg 1940, str. 271.

upravljen protiv jake Njemačke bio zapravo rat samog međunarodnog prava, a prividno uništenje političke vlasti Njemačke god. 1918. »pobjeda međunarodnog prava nad brutalnom silom«. Nije samo za poviestno-političko, nego je i za pravnoznastveno promatranje i proučavanje nužno, te nije nipošto nepravnički sjetiti se na to stanje stvari, da bi se mogla izpravno obuhvatiti sadašnja točka prekretnica međunarodnopravnog razvoja. Jer danas, kada postoji novo i snažno Njemačko carstvo, opet se mobilizira s velikom snagom onaj, protiv jakog njemačkog carstva upravljen, međunarodnopravni pojmovni svijet kod zapadnih demokracija i kod svih zemalja, koje su pod njihovim utjecajem. Tobaže vrlo znanstveni časopisi međunarodnog prava stavljaju se u službu te politike, te rade na moralnoj i pravnoj pripremi »pravednog rata« protiv Njemačkog carstva. Tako je na pr. članak J. W. Garnera »The Nazi proscription of German professors of law«, koji je izašao u siećanjskom broju American Journal of International Law 1939., u tom pogledu upravo zapanjiv primjer.

Kako je rečeno, njemačka međunarodnopravna znatnost je posljednjih godina poduzela značajan prepad, kako bi međunarodno pravo učinila od pukog reda među državama pravim pravom naroda. Između djela tih pravaca zaslužuje, da se u prvom redu spomene kao pozitivni znanstveni rad prvi sustavni nacrt novog, na pojmu naroda izgrađenog, međunarodnog prava od Norberta Gürkea »Volk und Völkerrecht« (Tübingen 1935). No naravno nije moguće niti je Gürkeu na pameti, jednostavno iz dosadašnjeg međudržavnog reda načiniti međunarodni red. Tada bi se naime samo starom međudržavnom redu uštrcala nova suština i novi život pomoću pojma naroda. Namjesto nutarnje neutralnog, abstraktnog pojma države stupio bi substancijalni pojam naroda, ali bi se u ostalom za-

držala sistematska struktura nasliedenog međunarodnopravnog reda. To bi konačno bila samo transfuzija krvi u stare žile, samo pridizanje ili uzvišavanje starog prava država do prava naroda. Koliko god je to nastojanje zaslužno i izpravno, ne smije se kod toga, mislim, izpustiti iz vida dvie točk'e:

Prva se tiče međunarodnopravnih elemenata reda, koji su se u dosadašnjem pojmu države nalazili kao u organizatorski određenoj veličini. »Država« u smislu reda međunarodnog prava u svakom slučaju predpostavlja bar najmanju mjeru organizacije, izračunljivog djelovanja i stega. Ne želim se ovdje upuštati u prepirke, koje određuju na jednoj strani, kao Richard Höhn, dosljedno i odlučno državu kao »aparat«, dok se na drugoj strani upotrebljavaju raznolike predočbe, na pr. država kao oblik ili lik. Zadovoljimo se tu s formuliranjem Gottfrieda Neessea, da je država u biti organizam. Ali aparat i organizacija nisu, što znade i Höhn, nipošto »neduhovne« stvari. Suvremeni život različitih naroda, a napose velikih ili čak ugroženih naroda jednih uz druge upravo zahtieva krutu organizaciju u pravom smislu te rieči; on zahtieva minimum nutarnje konsistencije i sigurne izračunljivosti. K tome spadaju visoke duhovne i ćudoredne osobine, pa nipošto nije svaki narod već kao takav dorastao toj najmanjoj mjeri organizacije i stega. Međunarodnopravno-znanstvene borbe protiv pojma države ne će pogoditi cilja, ako ne bude pravedna prema pravom redu, koji — u stvari često vrlo problematičan, ali u načelu ipak uvijek zahtievan — je bio bitan dosadašnjem pojmu države. Narod, koji ni u tom samoorganizatoskom smislu nije sposoban za državu, ne može nikako biti subjekt međunarodnog prava. Na pr. u proljeće 1936. se pokazalo, da Abesinija nije bila država. Svi narodi ne mogu izdržati kušnju, koja leži u stvaranju dobrog suvremenog državnog aparata, a vrlo ih je malo doraslo modernom

ratu tvoriva vlastitom organizatorskom, industrijskom i tehničkom proizvodnom snagom. K novom redu na svijetu i prema tome k sposobnosti, da se danas bude međunarodnopravni subjekt prvog reda, spada obsežna mjera ne samo »prirodnih«, u smislu naravnih, bez daljega danih, osobina — k tome spada i svjestna stega, pojačana organizacija i sposobnost vlastitom snagom stvoriti aparat suvremene države, koji se može upravljati samo s velikim utroškom umnih napora, te ga držati sigurno u ruci.

Druga točka se tiče onih elemenata međunarodnopravnog reda dosadašnjeg pojma države, koji leže u državi kao prostornom redu. Svaka međunarodnopravna upotrebljava predočba o nosiocu ili subjektu međunarodnopravnog reda mora imati osim osobnog određenja (pripadnost nekoj državi ili narodu) i mogućnost prostornog ograničavanja. Ovu stranu pojma države priznaju čak i skrajnji englezki pluralisti. G. D. H. Cole, čije je mišljenje u tom pogledu možda autentičnije od mišljenja samoga Laskia, koga se inače najviše navodi pri englezkom pluralizmu, kaže na pr. da je država kao »political body« »an essentially geographical grouping«.⁹⁾ Mjesto daljeg prikazivanja htio bih tu upozoriti na simpton od najvećeg značenja: suvremeno tehničko savlađanje prostora zrakoplovom i krugovalom nije međunarodnopravno možda dovelo do toga, kako se ponajprije predmnjevalo i kako se po nekim, djelomično vrlo važnim, analogijama moglo očekivati, da se zračni prostor u međunarodnom pravu obrađuje prema analogiji slobodnog mora, nego je naprotiv misao teritorialnog suverenstva države u zračnom prostoru bila na osobito naglašeni način temelj svih dosadašnjih ugovornih i ostalih uređivanja međunarodnog letalačkog i krugovalnog prometa. S tehničkog stanovišta je to upravo

⁹⁾ »Conflicting Social Obligations« u Proceedings of the Aristotelian Society, 1915, str. 151.

čudnovato i šaljivo osobito kod teritorialno malih država, ako se pomisli, kolikim bi »suverenostima« morao biti podvrgnut suvremeni zrakoplov, kad leti u nekoliko sati preko mnogo malih država, ili što bi bilo iz mnogih vrhovništva nad svima onima električnim valovima, koji neprekidno vrtoglavom brzinom u sekundi kruže kroz zračni prostor oko zemaljske kugle. Pravnoznanstveno prevladavanje starog, središnjeg pojma države je tu već obzirom na stanje stvari bez sumnje na mjestu. Postoje zato već važni počeci. U Njemačkoj se nije dovoljno obratila pažnja na to, u kakvoj je mjeri jedna u Englezkoj zastupana teorija upotriebila upravo taj suvremeni tehnički razvoj, da bi prevladala pojam države te tada izravno produžila prema univerzalističkom svjetskom carstvu, kojem bi bila temeljem bilo ženevska Liga naroda bilo kakva druga organizacija. Na taj bi se način učinilo očitim prevladavanje države u univerzalističkom smislu. Napose je J. M. Spaight¹⁰⁾ u mnogim razpravama upotriebio takva razglabanja za misao, da je suvremeni tehnički razvoj, napose zračno oružje, učinio zastarjelim rat država, da je zračno oružje dovoljno, da drži zemlju u miru i redu, tako da će ratovi država prestati sami od sebe, pa će konačno ostati još samo građanski ratovi ili sankcioni ratovi. Takove misli, koje često ostavljaju dubok dojam, pokazuju, da se ne može dulje međunarodnopravno izpuštati iz vida problem novog prostornog reda. Ali u pojmu naroda o sebi nije još tako jasan podpuno novi element prostornog reda, koji prevladava puku ideju narodnostne države 19. st., da bi se samo time dosadašnji

¹⁰⁾ »Air Power and Cities«, London 1930 (nastavak djela »Air Power and War Rights«). Vriedna pažnje i značajna je osobito sliedeća rečenica: »Air Power will clear the way of the acceptance of the new order of ideas« (Zračna snaga će očistiti put za prihvatanje novog reda ideja) u djelu »An International Air Force«, London 1932.

međudržavni poredak na uvjerljiv način mogao znastveno podići iz svojih temelja. Zaista su se bitno promijenila mjerila i mjera naših predočaba o prostoru. A to je od odlučnog značenja i za međunarodnopravni razvoj. Europsko međunarodno pravo 19. st. sa slabom sredinom Europe i zapadnim velesilama u pozadini, prikazuje nam se danas kao patuljak zasjenjen od divova. Takvo obzorje nije više moguće za suvremeno međunarodno pravo. Mi danas mislimo iz perspektive ciele zemlje i s gledišta veleprostora. Mi spoznajemo neizbježivost budućih prostornih planiranja, o čemu je već i bilo govora.¹¹⁾ U takvom položaju sastoji se zadatak njemačke znanosti međunarodnog prava u tome, da nađe između konzervativnog održanja dosadašnjeg međudržavnog mišljenja i nedržavnog i nenarodnostnog prehvata u univerzalističko svjetsko pravo, za čim smjeraju zapadne demokracije, pojam konkretnog veleprostornog reda, koji izmiče obim gore spomenutim pravcima, a zadovoljava, kako prostornim mjerama nače sadašnje slike o zemlji, tako i našim novim pojmovima o državi i narodu. To može za nas biti samo međunarodnopravni pojam carstva (Reicha) kao veleprostornog reda, kojim vladaju određene filozofske ideje i načela, te koji izključuje uplitanje sila, stranih tom prostoru; njegov je jamac i čuvar onaj narod, koji se pokaže dorasao tom zadatku.

S uvođenjem pojmova carstvo i veleprostor odmah se naravno postavlja i blizo pitanje, da li se tada, ako razvoj zaista vodi k carstvu i veleprostoru, »međunarodnog prava« tiču samo odnosi između tih carstava i veleprostora, ili da li je međunarodno pravo samo pravo onih slobodnih naroda, koji žive unutar nekog zajedničkog veleprostora. Bez sumnje je uza-

¹¹⁾ H. Wohlthat »Grossraum und Meistbegünstigung« u Deutscher Volkswirt, 23. VII. 1938., Ritter von Epp u Hakenkreuzbanner 1939. br. 56.

jamni odnos jednog veleprostora prema drugom neka druga vrst konkretnog reda, nego što je odnos naroda prema narodu unutar jednog te istog veleprostora. Werner Best je predložio, da se izbjegava izraz »međunarodnopravni veleprostorni red« i da se govori o »narodnostnom veleprostornom redu«. ¹²⁾ To je pogodno razjašnjenje. Ali se ono odnosi samo na nutarnju strukturu veleprostora, te ne rješava ostale mogućnosti odnošenja. Očito postoje zasada četiri različite vrste pravnih odnosa, koje se dadu zamisliti: prvo, odnosi između veleprostora u cjelosti, jer ti veleprostori naravno ne smiju biti hermetički zatvorene skupine, nego i između njih dolazi do gospodarskih i ostalih izmjena, pa u tom smislu imademo i tu »svjet-sku trgovinu«; drugo, odnosi između vodećih carstava veleprostora; treće, međunarodnostne odnose unutar nekog veleprostora i četvrto — pod pridržajem neuplitanja sila, tuđih prostoru — međunarodne odnose između naroda različitih veleprostora. Izraz »međunarodnopravni« može se zbog svoje mnogoznačnosti i elastičnosti upotrijebiti na sve odnose. Uostalom, kod daljeg je razvoja i razjašnjavanja tvorbe veleprostora samo po sebi razumljivo, da se razbistruje i način izražavanja i da se nalaze prikladniji izrazi. U dogledno vrijeme najgori izvor pogrešaka će biti u tome, što će se dosadašnji pojmovi međunarodnog prava, koje vlada samo među državama, a koji su se odnosili na državu, jednostavno prenašati na nove odnose između veleprostora i na odnose unutar njih. Na tu opasnost, koja može biti vrlo štetna za plodonosno razpravljanje, htio bih ovdje izričito upozoriti.

Koliko će god još i trebati znanstvenog rada, da se pojam carstva u pojedinosti osigura, njegov temeljni položaj za novo međunarodno pravo ne daje se poreći. A ne daje se ni zanijekati spoznaja i ra-

¹²⁾ Deutsches Recht, 22. lipanj 1940. str. 1.006.

zlikovanje njegove specifične osobitosti, koja stoji između starog reda država 19. st. i novog univerzalističkog cilja svjetskog carstva. Kad sam u jesen 1937. g. izvijestio o »Obratu prema diskriminirajućem pojmu rata« (München 1938.) odjel za iztraživanje prava Akademije za njemačko pravo, prigodom njenog četvrtog svečanog sastanka, bilo je cjelokupno političko stanje još bitno različito od današnjega. Tada se pojam carstva još nije mogao uzdići do temeljne točke novog međunarodnog prava, kako sam sada to ovdje učinio. Nadovezujući na ono izvješće postavilo se pitanje, što bi zapravo imao da postavim novoga na mjesto staroga reda država, jer ne želim jednostavno ni ostati kod staroga, niti se podvrgnuti pojmovima zapadnih demokracija. Danas mogu na to odgovoriti. Novi pojam reda novog međunarodnog prava je naš pojam carstva (Reich), koji polazi od narodnostnog reda veleprostora, kojeg je nosilac jedan narod. U njemu imademo jezgru novog međunarodnopravnog načina mišljenja, koje polazi od pojma naroda i koje potpuno ostavlja elemente reda, koji se nalaze u pojmu države; koje bi moglo zadovoljiti istodobno i današnje predočbe o prostoru i stvarne političke životne snage; koje može biti »planetsko« t. j. ticati se zemaljskog prostora, a da ne uništi narode i države i da se ne upravi, kao imperalističko međunarodno pravo zapadnih demokracija, iz neizbježivog prevladavanja starog pojma države u univerzalističko-imperalističko svjetsko carstvo.

Misao njemačkog carstva, koje spada u nosioce i oblikovaoce novog međunarodnog prava, bila bi prije utopijski san, a međunarodno pravo, koje bi na njoj gradilo, samo pusta želja od prava. Ali danas je nastalo snažno njemačko carstvo. Iz slabe i nemoćne nastala je jaka i neosvojiva sredina Europe, koja je u stanju pribaviti svojoj velikoj političkoj ideji: pošti-

vanju svakog naroda kao životne stvarnosti, određene rodnom i podrijetlom, krvi i tlom, odsjev u srednjoeuropskom i istočnoeuropskom prostoru i odbiti uplitanja nenarodskih sila, tuđih u tom prostoru.

II.

Misao veleprostora, koja si je prvo krčila put u sveži gospodarstveno-industrijsko-organizatornog razvoja¹³⁾ u kratkom je roku neodoljivo prodrila i u međunarodnom pravnom mišljenju. Promjene u dimenzijama i mjerama prostora su tako očite, te prije svega suviše djelotvorne, a da bi se tu još mogle održati predratne predočbe. Tko bi danas još htio — što se tiče sadašnje vlasti njemačke flote i zračnih snaga nad sjevernim morem — ozbiljno ponavljati bezpomoćno dokazivanje, da li međunarodno pravo to dopušta ili ne dopušta, čime se htjelo u svjetskom ratu 1914.-1918. riješiti problem »blokiranja mora«? Tko će nove oblasti i razgraničavanja prostora, koja svojataju kako zaraćeni narodi (kao bilo kakove zone opasnosti) tako i nezaraćeni narodi (kao zone sigurnosti), mjeriti s mjerilima i prostornim predočbama od prije rata¹⁴⁾ Svatko poznaje odlučno, svenadvladno mjesto, koje pripada pojmu djelotvornosti (efektivnosti) u međunarodnom pravu: kod okupacije područja bez gospodara, kod vojničkih zaposjedanja, kod blokade obala, kod blokiranja mora, kod priznanja zaraćenom

¹³⁾ V. C. Schmitt »Völkerrechtliche Grossraumordnung«, Berlin 1941, str. 4 i Zeitsch. für Völkerrecht 1940. str. 140

¹⁴⁾ Treba samo uporediti — za razliku od englezkog i francuskog protesta od 15. i 22. I. 1940. — njemačku izjavu od 14. II. 1940. o američkoj zoni sigurnosti (14. odluka panameričke konferencije od 3. X. 1939.). K tome v. »Zeitschrift für Völkerrecht« XXIV. (1940.), str. 180. U. Scheuner »Die Sicherheitszone des amerikanischen Kontinents«, kao i u istom svesku str. 172 »Raum und Grossraum im Völkerrecht« od C. Schmitta.

strankom, vladom ili državom. Da li će upravo pojam kao što je »djelotvornost«, koji je tipično vezan na neko stanje i tehniku, ostati vezan na već prošlu, a često i za sto puta nadmašenu tehniku? Kolikogod se dosadašnji međunarodnopravni pozitivizam grčevito trudio u službi tadašnjeg status quo-a, on ga u sadašnjem ratu učestalim razvitkom djelotvornog nadvladavanja prostora doveo *ad absurdum*. Pri tome se osobito snažno iztiče prostorno revolucionarno djelovanje zračnog oružja. Na praktičnom problemu, koji nije dosada bio poznat međunarodnom pravu, kao na pr. zamračivanju neutralnih područja, koja se nalaze blizu područja zračnih operacija, prije će se moći razviti suvremeno međunarodno pravo neutralnosti, nego iz svih umieća interpretiranja predratnih ugovora. Da, usudio bih se tu uztvrditi još dalekosežniju tvrdnju: dok se dosada pokušavalo zadobiti iz prava mora i velikih voda mnogobrojne pravne analogije u slučaju rata i mira za pravo zračnog prostora¹⁵⁾, dotle mi se čini, da će u budućnosti razvitak obratno pokazati: da će naime pomorsko pravo dobiti odlučna pravila i pojmove od prava zračnog prostora. Jer danas more nije, kako su to još uzimali pisci međunarodnog prava 18. i 19. st., »element«, koji je nepristupačan ljudskoj vlasti; ono je naprotiv u širokom obsegu »prostor« ljudskog gospodstva i djelotvornog razvijanja snage.

Kada se razpadaju carstva i kada se vode borbe za novi poredak, pokazuje se u opipljivoj jasnoći struktura međunarodnopravnog sistema, koji pripada starim carstvima. Tada otpada od središnjeg pitanja — koje je uvijek i pitanje prostora — veo podčinjenog pozitivizma, koji odvraća pogled od stanja stvari. Temeljni pojmovi svakog međunarodnog prava, *rat* i

¹⁵⁾ Roberto Sandiford »Brevi note sull'analogia fra Diritto Meritimo e Aeronautico« u Studi di Diritto Aeronautico, VI. (1939.).

mir, koji sve prevlađuju i koji su temelj svemu, postaju vidljivi u svojoj konkretnosti, povezanoj za vrijeme, pa tada biva očita specifična predočba, koja je značajna za svaki međunarodnopravni sistem: o prostoru i podjeli prostora na zemlji. Stoljetna ograničenost njemačkog državnog mišljenja na mali prostor, mišljenja, koje je gotovo uvijek bilo i mišljenje malog ili srednjeg staleža, zatvaralo nam je dosada međunarodnopravni obzor. To se danas prevladava s istom brzinom, s kojom se razvijaju i veliki vojnički i politički događaji, koji pomažu pobjedi spoznaje, da nisu države, nego carstva pravi »stvaraoci« međunarodnog prava.

Ovisnost prijašnjeg kontinentalno-maloprostornog međunarodnopravnog mišljenja o državi izražavala se prije svega u tome, da je slika prostora tog međunarodnog prava bila udešena prema pojmu »državnog područja«. Državno područje je komad površine zemlje (sa zračnim prostorom, koji leži iznad njega i podzemnim prostorom sve do središnje točke zemlje, koja se nalazi pod njim), koji je izključivo i cjelokupno podvrgnut »državnoj vlasti«. Nije ovdje mjesto da razpravimo o različitim teorijama i konstrukcijama naučavanja o državnom području. Ukratko rečeno izgleda slika prostora te doktrine ovako: zemljina površina je ili čvrsta zemlja (a tada opet ili već pravo državno područje ili područje bez gospodara, dostupno sticanju putem okupacije sa strane neke državne vlasti, dakle potencialno državno područje) ili slobodno more, pri čemu se sloboda mora uglavnom sastojati u tome, da more, morska pučina ne može biti ni pravo ni potencialno državno područje. Veliki prostorni problemi svjetskopoliitičke stvarnosti, sfere interesa, zahtjevi za intervencijom, zabrane uplitanja silama, koje su tuđe nekom prostoru, zone svijeta, ograničavanja prostora na morskoj pučini (upravne zone, zone opasnosti, blokada, zatvaranje morskog

prolaza, konvoji), problemi kolonija (koji su ipak u sasvim drugom smislu i sasvim drugim ustavom »državna područja« nego majka zemlja), međunarodnopravni protektorati, ovisne zemlje — sve je to palo žrtvom shvaćanju, koje nije ništa drugo razlikovalo nego ili ono što je državno područje ili ono što nije državno područje. Granica postaje puka granica crte. Mogućnost pravih (ne samo nutarnjodržavnih) graničnih oblasti i međuzona je zatvorena za ovo prostorno mišljenje, koje ovisi o državi.¹⁶) Čak i s neutralnim pufer-državama, kojih smisao leži u graničnoj oblasti i međuzoni i koje zahvaljuju svoj obstanak utanačenju među carstvima, postupa se kao sa suverenim državama na jednakoj nozi s tim istim carstvima. Da u stvari postoje među zaokruženim državnim područjem i — ako smijem tako reći — nedržavnim međunarodnopravnim »ništa« mnoge tvorevine, koje nisu ni čisto nutarnjodržavne ni čisto vanjskodržavne; da ne pripadaju samo državna teritorialna suverenstva, nego i neke vrste *prostorna suverenstva* u stvarnost međunarodnog prava, nije se na sličan način prepoznalo u jednostavnom »ili-ili«, kad se govori o međudržavnom i nutarnjodržavnom momentu kao što nije mogao ni u kojem slučaju ni dualizam između međudržavnog i nutarnjodržavnog prava konstruirati neki nadobuhvatni snošaj.¹⁷) Naprotiv, čim se priznaje kao nosioce međunarod-

¹⁶) Značajan je simptom za prostorno-revolucionarnu djelatnost gospodstva u zraku, da je upravo u zračnom pravu zastupana misao granične zone (namjesto obične površinske i linijske zone): Kroell »Traité de droit international aérien« 1934. str. 74. (frontière volume namjesto frontière surface); k tome vidi kritiku Friedricha Giesea »Das Luftgebiet in Kriegszeiten«, Arch. d. öff. Rechts, 1939. str. 161.

¹⁷) Carl Schmitt »Über das Verhältniss von Völkerrecht und Landesrecht« u djelu »Positionen und Begriffe«, Hamburg 1940. str. 263.; nadalje prikaz knjige H. Triepela »Die Hegemonie« 1938, u Schmollers Jahrbuch 1939.

nopravnog razvitka i stvaraoce prava carstva, a ne države, preostaje i državno područje da bude jedina predočba o prostoru u međunarodnom pravu. Državno se područje tada javlja onim, što u stvari jest, t. j. samo kao slučaj međunarodnopravne moguće predočbe o prostoru, i to samo kao slučaj, podvrgnut još tada absolutiziranom pojmu države, koji je međutim relativiran pojmom carstva. Drugi, danas prieko potrebni prostorni pojmovi, su u prvom redu tlo, koje se na osobit način treba dodieliti narodu, te zatim kulturni i gospodarsko - industrijsko - organizatorski *veleprostor*, koji se ima pridati pojmu carstva i koji ide preko granica *narodnog tla* i *državnog područja*. Da bi se izbjeglo nesporazumima ponavljam: carstvo nije jednostavno povećana država, isto tako kao što ni veleprostor nije povećani mali prostor. A carstvo nije istovjetno s veleprostorom, ali svako carstvo *imade* neki veleprostor, te se uzdiže kako iznad države, koja je prostorno obilježena izključivošću svog državnog područja, tako i iznad narodnog tla pojedinog naroda. Politička sila bez tog veleprostora, koji se nadsvođi nad državno područje i nad narodno tlo, nije carstvo. I u dosadašnjoj povijesti međunarodnog prava, koja je u stvari povijest carstava, nije bilo carstava bez veleprostora, i ako je sadržaj, sustav i obitnost veleprostora bila različita u razno vrijeme.

Međunarodno pravo posljednjeg stoljeća bilo je međutimna i prelazna tvorevina između kršćansko-europskog starog međunarodnog prava, koje je nastalo u 16. st. i novog reda prostora i narodâ, koji se polako tek danas sve više iztiče. *Bečki kongres* 1814.—1815. mislio je još sasvim europacentrički.¹⁸⁾

¹⁸⁾ Tim naivnije djeluju danas pokušaji prikazati taj kongres kao mjerodavni uzor (Guglielmo Ferrero, *Reconstruction*, 1940.) ili neke likove tog kongresa kao na pr. Metternicha, Talleyranda, cara Aleksandra I. prikazivati u svjetlu proslavljene aktuelnosti.

Od 1856. (primanje Turske u obitelj naroda) prestalo je međunarodno pravo i formalno da bude europsko-kršćansko međunarodno pravo. Od 1900. prestaje europacentrička slika svijeta. Prvi udarac joj je dala Monroeova izjava 1823. Versajski diktat od 1919. značio je konačni slom starog međunarodnopravnog sustava. U naše vrijeme, u peto desetljeće dvadesetog stoljeća, počinje se izticati novi prostorni i narodni red. U međuvremenu od 1823. do 1919. pokušale su vodeća carstva dosadašnjeg europskog međunarodnog prava, Englezka i Francuzka, dalje provoditi stari europacentrički sistem, a da nisu bile dorasle zadaći europskog poredka. Stari europacentrički sistem međunarodnog prava počivao je na međunarodnopravnom razlikovanju europskog državnog prostora s punovaljanim, državnim poredkom i mirovnim nastojanjem od neeuropskog prostora slobodne, europske ekspanzije. Neeuropski prostor bio je bez gospodara, neuljuden ili napola uljuden, dakle područje za koloniziranje, predmet za zaposjedanje sa strane europskih sila, koje su upravo time postale carstva, što su posjedovale takve prekomorske kolonije. *Kolonija je prostorna temeljna činjenica dosadašnjeg europskog međunarodnog prava*. Sva carstva tog međunarodnopravnog sistema imala su na raspolaganju velike prostore za ekspanziju: Portugal, Španjolska, Englezka, Francuzka i Holandija u svojim prekomorskim posjedima¹⁹⁾, habsburška monarhija na Balkanu naprama posjedima otomanskog carstva, koje nije pripadalo međunarodnoj zajednici, rusko carstvo kako naprama otomanskim posjedima tako i u Sibiriji, iztočnoj i srednjoj Aziji. Pruska je bila jedina velesila, koja je

¹⁹⁾ Belgijska Kongo-kolonija bila je kasna manipulacija, značajna za cjelokupni položaj tadašnjeg međunarodnog prava, pa naravno da nije mogla tvoriti nikakvo carstvo, a ni nikakav veleprostor.

bila samo država, a, ako bi se htjela prostorno proširiti, to bi mogla učiniti samo na teret svojih susjeda, koji su već pripadali europskoj međunarodnoj zajednici. Time je bilo lako osumnjičiti Prusku kao smutljivca mira i kao brutalnu imperialističku silu, premda je njen prostor u poredbi s prostorima ostalih carstava bio nerazmjerno malen i skroman.

U tom sustavu europskog međunarodnog prava vodile su zapadne sile Englezka i Francuzka. Pojam je carstva, ukoliko nije bio nastavak i translatio rimskog ili njemačkog carstva, ovisio od prekomorskih posjeda. Nije možda bio Disraeli onaj, koji je prvi otkrio pojam carstva, koji je bio određen u pogledu prekomorskog bogatstva, kada je sjedinio krunu kralja Englezke s naslovom cara Indije — našto je fašistička Italija 1936. odgovorila tako, da nije spojila naslov cara Rima, nego naslov cara Abesinije s talijanskom kraljevskom krunom²⁰ — nego je već u početku nove podjele svijeta u ranom 16. st. španjolski konkvistador Hernan Cortez predložio njemačkom caru Karlu V. poslije osvajanja Meksika, da se nazove carem svojih novih indijskih posjeda, jer je taj naslov opravdaniji od naslova cara Njemačke.²¹ Doduše je carski naslov, povezan o prekomorski kolonijski posjed, samo simptom, ali važan simptom, koji mnogo dokazuje, kako za sliku prostora, koji je tada postojao, tako i za pojam carstva dosadašnjeg europskog međunarodnog prava, kojem su bile na čelu Englezka i Francuzka.

Odlučno međunarodnopravno značenje prekomorskih kolonija leži u tome, da se konkretna stvarnost poj-

²⁰) V. Giorgio Cansacchi u *Scritti giuridici in onore di Santi Romano* 1940. str. 393. i Carlo Costamagna u *Lo Stato VII.* (1936.), str. 321.

²¹) Karl Brandi »Der Weltreichsgedanke Karls V.« u *Europäische Revue* 1940. str. 277.

movu rat i mir u dosadašnjem međunarodnom pravu može razumjeti samo iz perspektive ove slike prostora. Uvijek se mora podsjetiti na to, da je međunarodno pravo pravo rata i mira, *jus belli ac pacis*. Na vrijeme i prostor vezana konkretna i specifična stvarnost o ratu i miru, koja je bila različita u različita povijesna razdoblja, te isto tako konkretni i specifični uzak odnos tih obih stanja, tvore jezgru svakog međunarodnopravnog reda i svakog zajedničkog života organiziranih naroda u bilo kako podijeljenim prostorima. Što je značio mir europskog međunarodnog prava od 1648. do 1914., kome su bili nosioci tobože suverene države? Kako je moguć mir pa prema tome i međunarodno pravo između suverenih država, od kojih svaka svojata za sebe slobodno pravo na rat, koje bi bilo prepušteno njenoj suverenoj odluci? Razumljivo je samo po sebi, da zajednički život takvih suverenih tvorevina moći ne polazi od substancialno danog pravog mira, nego da prestano dopušta rat. To znači, da je mir tu samo ne-rat.²² Ali takav je mir samo dotle moguć i takvo cjelokupno stanje, izgrađeno na pukom ne-ratu, samo tako dugo održivo, dok rat ne postane totalan. Rat između europskih država, koji se pretpostavljao u prijašnjim sustavima europskog međunarodnog prava, bio je u stvari uvijek samo parcialni, djelomični rat, bilo na pr. kabinetski rat bilo na pr. rat boraca, na kome se ostalo sve do 1914. To je jezgra tog međunarodnog prava. K parcialnom, a ne k totalnom ratu pripadala je i važna osobina, koju se češće izitalo u posljednjim godinama: da pojam rata tog dosadašnjeg međunarodnog prava ne dira u pitanje pravednosti rata, da je on »nediskriminirajući« pojam rata.

²²) Carl Schmitt »*Inter bellum et pacem nihil medium*« *Zeitschrift der Akademie für deutsches Recht* 1939. str. 594; *Positionen und Begriffe* str. 246.

Međutim se spoznalo značenje obrtanja prema diskriminirajućem pojmu rata i prema totalnom ratu.²³ Naprotiv još nije nikako dovoljno ušlo u svijest ljudi, kako se prijašnje parceliranje i relativiranje rata međunarodnopravno moglo postići *prostornim* sredstvima. Ovamo spada u prvom redu metoda politike ravnoteže, o kojoj se isto tako često mnogo razpravljalo²⁴), ali čiji se odnos s parcialnim pojmom rata ipak do sada nije uočio, jer se nije uočilo prostorno mišljenje u znanosti međunarodnog prava. U svezi s činjenicom, da je kolonija bila temelj dosadašnjeg europskog međunarodnog prava, treba obratiti pažnju i na niz osobitih međunarodnopravnih tvorevina, na koje se međutim, pri maloprostornom naziranju većine europskih kontinentalnih učenjaka međunarodnog prava, koji su ovisili o pojmu države, u svakom slučaju nije osvrtao. Ovamo spada ne samo povijestno, nego i *obćenito važna* činjenica: izričito ili prešutno utanačenje »*crti prijateljstva*«. Takve crte na pr. postavljaju u 16. st. u nepacifiziranom prostoru granice za bezobzirne imperialističke borbe na taj način, da uzajamne pravne povrede i učinjenje štete, koje se odigravaju unutar tako ograničenog prostora (s one strane crte, beyond the line), ne znače za europske odnose kolonijskih sila nikakav razlog za rat,

²³) Julius Evola »La guerra totale« u La vita Italiana 1937., str. 567; Carl Schmitt »Die Wendung zum diskriminierenden Kriegsbegriff, 1938; G. A. Walz »Nationalboykot und Völkerrecht«, 1939; Teodor Maunz »Geltung und Neubildung modernen Kriegsvölkerrechts«, Freiburg 1939; H. Plessner »De huidige Verhouding tusschen Oorlog en Vrede« Groningen 1939; Franz v. Wesendock »Der Kriegsbegriff im Völkerrecht«, Bonn 1939.

²⁴) Fritz Berber »Prinzipien der britischen Aussenpolitik«, Berlin, 1939.

i ne smiju remetiti ugovor i mir.²⁵ Prijateljske crte, »*amity lines*«, nalaze se u različitim izražajima »prostorno« i u prenešenom smislu u svakom sistemu međunarodnog prava. U 18. st. nalazimo već mnogobrojne obrnute primjere zato, da se europski ratovi ne smiju odražavati u kolonijama, pa se dakle kolonija ukazuje kao pacifizirani prostor, a Europa kao bojište. Poznata i posljednjih godina često spominjana odredba čl. 11 berlinskih Kongo-akta od 26.2.1885. prema kojoj se trebaju smatrati područja, spomenuta u Kongo-aktima, u slučaju rata kao neutralna i kao da pripadaju nekoj nezaraćenoj državi, zadnji je primjer tog razvoja i pomicanja značenja »crte prijateljstva«. I mnogobrojna neutraliziranja (Švicarska, Belgija, Luksemburg) i izjave »nezavisnosti« u 19. i 20. st. imala su smisao prostornog ograničavanja i ovičavanja većinom u službi europske politike ravnoteže, koja je odgovarala probitcima britanskog svjetskog carstva i koje je bitni temelj bio u određenoj podjeli kolonijskog posjeda u svijetu.

Dva puta totalno pobijedena Francuzka — poslije više od dvadeset godina koalicijskog rata od 1792. do 1815. i poslije užasnog poraza 1870.-71. — mogla je ostati u takvom sustavu i dalje europskom velesilom. Čak i krvavi ratovi tog vremena nisu bili totalni u

²⁵) Prvi primjer je svakako samo ustmeno dogovoreno utanačenje španjolsko-francuzkog ugovora u Cateau-Cambrésis 3. travnja 1559; v. kod F. G. Davenport »European Treaties bearing on the History of the United States and its Dependencies to 1640« Washington 1917. str. 208, 219. K tome izvanredni, pravoznanstveno još ni izdaleka neizkorišćeni, prikaz Adolfa Reina »Der Kampf Westeuropas um Nordamerika im 15. und 16. Jahrhundert« Stuttgart-Gotha 1925. str. 207; o izreci »S one strane ekvatora nema nikakvog grieha« str. 292. V. i Ulrich Scheuner »Zur Geschichte der Kolonialfrage im Völkerrecht« u Zeitschrift für Völkerrecht 1938. str. 466; Wolfgang Windelband »Motive europäischer Kolonialpolitik« u »Deutsches Adelsblatt« 14. XI. 1939.

smislu borbe za život, jer su nosioci tog međunarodnog prava imali u kolonijama na raspolaganju dovoljno slobodnog prostora, da bi tako oduzeli svojim uzajamnim sporovima u Europi stvarnu, posljednju, eksistencijalnu oštrinu. Bismarck je još s europskim osjećajem odgovornosti, ostavio pobijeđenoj Francuzkoj nakon 1871. otvoreni put za kolonijsku ekspanziju u Africi i istočnoj Aziji. Ali tokom 19. st. zatvara se polako taj slobodni prostor. Značenje Monroeve poslanice od 1823. počiva obćenito na stvaranju veleprostora sa zabranom uplitanja u njegove poslove, a napose na tome, da je time utvrđeno prvo zatvaranje jednog velikog područja za europsku kolonizaciju. Time se pojavljuje prvo neeuropsko carstvo. Primanje Turske u europsko međunarodno društvo, što je poticala Englezka, sadrži dalje sužavanje; s tim započinje englezka politika podpomaganja »bolestnih ljudi« ponajprije izvan, a poslije 1919. i unutar Europe. 1905. pojavljuje se s Japanom i drugo neeuropsko carstvo, Istodobno se nove europske velesile, Njemačko carstvo i Italija, držalo daleko od podjele izvan-europskog kolonijskog posjeda ili ih se namirivalo s ostacima, dok su Englezka i Francuzka (1882.—1912.) podielili Sjevernu Afriku na stari način kao zemlju bez gospodara, pa je Egipat pripao Englezkoj, a Maroko Francuzkoj. Time su se sile starog europskog međunarodnog prava posljednji put na način prošlih vremena sporazumjele na račun trećega i na temelju podjele prekomorskog posjeda. Dalji razvoj, kako je određen versajskim diktatom 1919. i njegovim legitimiranjem u ženevskoj Ligi naroda, poznat je. Pobijeđenoj europskoj sili, Njemačkoj, oduzelo se kolonije. I tu se pokazalo, da je kolonija bila temeljna činjenica dosadašnjeg europskog međunarodnog prava. Izključenje Njemačke od vaneuropskog kolonijskog posjeda značilo je zapravo difamiranje i diskvalificiranje Njemačke kao europske sile. Za vrijeme

djelatnosti Lige naroda protiv Italije (1935.-36.) i za vrijeme španjolskog građanskog rata (1936.-39.) razodkrila se tada u Ženevi i u londonskom odboru za neuplitanje podpuna bezpomoćnost Englezke i Francuzke. Smislene i djelotvorne »crte prijateljstva« i ograničavanje neprijateljstva nije se više nalazilo. Danas plaćaju zapadne sile. Englezka i Francuzka, svoju nesposobnost, da uključe nove, mladenačke narode Europe u sistem međunarodnog prava, koji one vode, i da ostvare pravednu »peaceful change« s pravim crtama prijateljstva. One plaćaju svoju krivnju ne samo s razpadom svoje dosadašnje svjetske moći, nego i s razpadom međunarodnog pravnog sistema, koji je počivao na njima kao vodećim carstvima i na podjeli zemaljskog prostora, kojeg su one stvorile, a kojeg su same, 1919. zasliepljene pobjedom i posjedovanjem, razorile.

TRI VRSTE PRAVNOZNANSTVENOG MIŠLJENJA (1934.)

I. Razlikovanje pravnoznanstvenih vrsta mišljenja

SVAKI pravnik, koji kao temelj svoga rada, svjestno ili nesvjestno stavlja neki pojam »prava«, shvaća to pravo bilo kao *pravilo*, bilo kao *odluku*, bilo kao *konkretan red i oblikovanje*. Prema tome se dadu odrediti tri vrste pravnoznanstvenog mišljenja, kojih ćemo razlikovanja tu razmatrati.

Svako pravnoznanstveno mišljenje radi kako s pravilima, tako s odlukama, te s poredkom i oblikovanjem. Ali *posljednja* pravnoznanstvena predočba, iz koje se pravno izvode sve ostale predočbe, uvijek je samo jedna: ili norma (u smislu pravila i zakona) ili odluka (decizija) ili konkretni poredak. Također i u svakom prirodnom pravu ili pravu razuma — a oba su samo do kraja dosljedno promišljeno pravnoznanstveno mišljenje — naći će se kao posljednja

predočba u pravu bilo neka norma, bilo neka odluka, bilo neki red, te će se prema tome moći odrediti različite vrste prirodnog dotično razumskog prava. Na pr. aristotelsko — tomističko prirodno pravo srednjeg vijeka je pravnoznanstveno mišljenje, koje se temelji na ideji reda. Naprotiv prirodno pravo 17. i 18. stoljeća jest dielom abstraktni normativizam, dielom decizionizam. Prema različitom redu, koji se priznaje onim trima specifično pravnim pojmovima u pravnoznanstvenom mišljenju, i prema redosliedu, u kojem se jedno iz drugoga izvodi ili se na drugo svodi, razlikuju se tri vrste mišljenja: *mišljenje, koje se temelji na pravilu i zakonu, mišljenje, koje se temelji na odluci, i mišljenje, koje se temelji na konkretnom redu i oblikovanju.*

Kada se postavljaju tipovi i vrste za određeno područje znanja, obično se povezuje ili presieca više, većinom daljih i obćenitijih, ali često i užih razlikovanja, koje se je našlo za neko susjedno područje znanja. U pravnoj znanosti naravno djeluje i filozofsko i karakterološko tipiziranje. I među pravnicima će se moći na pr. ustanoviti razlikovanje između platonovaca i aristotelovaca, ontologa, idealista, realista, nominalista i pristaša diskurzivnog i intuitivnog duhovnog stava. Isto se tako mogu opaziti obćenite raznolikosti ljudskih stavova (*habitus*) i u pravnoj znanosti, kao i unutar svakog drugog područja znanja; i tu imade flegmatičara i sangviničara, naravi, koje su više sklone dinamici i više statici, volutarista i intelektualista. A dade se ustanoviti i pravnoznanstveni stadij rasta i starenja; tako je na pr. *Savigny* razlikovao djetinjско, mladenačko, muževno i staračko doba, da bi protumačio potrebu za kodificiranjem kao znak završenog mladenačkog doba i da bi prema tomu odklonio za još mladi nje-mački narod kodificirani građanski zakonik. Zatim bi bilo posebno pitanje za sebe, da li bi se pravno-

znanstveno mišljenje u celosti ili mišljenje određених područja i struka moglo dodieliti na osobiti način određenom tipu mišljenja i ljudi; da li je, kako ja mislim, pravnoznanstveno mišljenje barem u javnom pravu pojmovno-realističko, dok konsekventni nominalizam ugrožava ili razara pravnu nauku, te mu se može dopustiti u najboljem slučaju stanoviti djelokrug u građanskom prometnom pravu.

Tema ove razprave sadrži ipak drugi problem. Ovdje naime hoću da utvrdim i razlikujem ne izvana nego iz *nutrine* pravnoznanstvenog rada različite teoretske, praktične i duhovno-poviestne iztaknute vrste pravnoznanstvenog mišljenja. To je put konkretnog promatranja, koji možda prije vodi do posljedka nego obćenita metodologijska ili spoznajno-teoretska predistraživanja o čisto logičkim mogućnostima ili čisto formalnim uvjetima pravne znanosti. Koliko takve obćenite predradnje uobće prodiru do konkretnog pravnoznanstvenog predmeta i ne ostaju podpuno prazne i bezstvarne, dade se uglavnom raztumačiti samo iz raznolikosti triju pravnoznanstvenih tipova mišljenja. Ono, što se drži formalno bezuvjetnim i tobože kao čiste kategorije, počiva u pravnoj znanosti samo na bezuvjetnom afirmiranju određenog pravnoznanstvenog tipa mišljenja, kojeg treba samo kao takvog spoznati, da bi se odmah mogla progledati i kako treba svrstati logika njegovih metodologijskih tokova misli.

Od dalekosežnih je posljedica, koji se pravnoznanstveni tip mišljenja provodi u određeno vrieme i kod određenog naroda. Različiti narodi i rase naginju različitim tipovima mišljenja, a s prevladavanjem određenog tipa mišljenja može se povezati duhovna a time i politička vlast nad narodom. Postoje narodi, koji, bez zemlje, bez države, bez crkve, postoje samo u »zakonu«; njima izgleda normativističko mišljenje kao jedino razumno pravno mišljenje i svaka druga

vrsta mišljenja im je neshvatljiva, mistična, fantastična ili smiešna. Naprotiv germansko mišljenje srednjeg veka bilo je skroz na skroz mišljenje, koje se temeljilo na konkretnom redu, ali je recepcija rimskog prava u Njemačkoj počev od 15. stoljeća potisnula tu vrst mišljenja kod njemačkih pravnika i poticala abstraktni normativizam. U 19. stoljeću druga, ne manje dalekosežna recepcija, liberalno — konstitucionalnog ustavnog normativizma odvlačila je njemačko ustavno-pravno mišljenje od konkretne stvarnosti nutarnjonjemačkih problema i skrenula u normno mišljenje »pravne države«. U prirodi same stvari leži, da recepcije tuđih pravnih sustava imaju takve učinke. Svako oblikovanje političkog života stoji u neposrednoj, uzajamnoj svezi sa specifičnim načinom mišljenja i argumentiranja pravnog života. Pravni osjećaj, pravna praksa i pravna teorija na pr. feudalne države ne razlikuju se od prometno-pravnog mišljenja građansko-pravnog mjeničnog poredka samo u metodi i sadržaju pojedinih pravnih argumentiranja. Za pravnoznanstveno razlikovanje pravnih vrsta mišljenja od daleko je većeg i dubljeg značenja, da se razlikovanje očituje u pretpostavljenim i temeljnim predočbama cjelokupnog poredka, u predočbama o tome, što se može smatrati kao *normalno* stanje, tko je *normalan čovjek*, i što su konkretni likovi života, kojeg se sudi pravednim, a koji se kao *tipični* stavljaju kao osnovica u pravnom životu i mišljenju. Bez neprestanih, neizbježnih i prieko potrebnih konkretnih *mnijenja* nema ni pravnoznanstvene teorije ni pravnoznanstvene prakse. A ta pravna mnijenja nastaju izravno iz konkretnih pretpostavaka nekog stanja, koje se stavlja kao normalno i iz nekog tipa ljudi, kojeg se stavlja kao normalno. Ona su prema tome različna, kako prema vremenima i narodima, tako i prema pravnoznanstvenim vrstama mišljenja.

1. Mišljenje, koje se osniva na pravilu ili zakonu (normativizam) i mišljenje, koje se temelji na konkretnom redu

Ja polazim odatle, da razlikovanje pravnoznanstvenih vrsta mišljenja ovisi o tome, da li se pravo shvaća kao pravilo, kao odluka ili kao poredak. Skoro je razumljivo samo po sebi, da svaki od ta tri tipa pravnog mišljenja, koji se prema tome određuju, izjednačuje predočbu, koja je svojstvena njegovom tipu — dakle bilo normu, bilo odluku, bilo konkretni red — s pojmom samog prava i poriče drugom tipu pravo na »strogi pravni« način mišljenja. Stoga ćemo dobro učiniti, da ne polazimo od suprotivština *pravo* i odluka, ili *pravo* i zakon, ili *pravo* i poredak, jer se već u takvim antitezama skriva cijeli svijet unapried zauzetih opredjeljenja. Iz istog razloga bilo bi također opreznije ne govoriti odmah o *pravnim normama*, *pravnim odlukama* i *pravnom redu*, jer nije u pitanju protivština prava i norme, odluke ili reda, nego različitost mišljenja, koje se temelji na ideji norme, ideji odluke i ideji reda, a *svako* od ta tri pojma svojata za sebe ideju prava. Svako od njih tvrdi, da ono sačinjava pravi smisao i jezgru prava i svako od njih nastoji da bude *obćenito* i da svako po sebi pravno odredi oba druga pojma.

Ako smo se na pr. priučili da govorimo o »*pravnom redu*«, a da i ne razjasnimo odnos između prava i reda, upotrebljavamo samo jednu od mnogih mnogoznačnih rieči, koje su bile na tipičan način u 19. stoljeću običajne i omiljene. Postoje živa pozivanja pojmova, koja povezuje dvie jednako aktuelne, substancialne veličine kao Sjeverna Njemačka, Latinska Amerika i t. d. Tako je nužna rieč »nacionalni socializam«, jer ona čini kraj razkidanosti i oprečnom izigravanju nacionalizma i socializma te obratno socializma i nacionalizma. Ali postoje i izvanje sastavine rieči, s kojima se namjesto obuhvatnog jedinstva po-

stizava samo poobćavajuće vrludanje ili diletantsko »kako — tako«. Pojmovna i riečna složenica »pravni red« ne pripada danas više u dobra povezivanja rieči, jer se može upotrebiti za prikriivanje razlike, koja postoji između mišljenja, koje se temelji na pravilu i mišljenja, koje se temelji na redu. Ako se naime rieč »pravo« u »pravnom redu« shvaća kao abstraktna norma, pravilo ili zakon — a svaki pravnik, koji normativno misli, shvaća to sasvim razumljivo u tom smislu — preobraća se iz perspektive toga normativističkog pravnog predočivanja uobće svaki poredak u puki skup ili puki zbroj pravila i zakona. Tada nastaju poznata pojmovna određenja učevnika, koja, pod prevlasti normativističkog mišljenja, svode svaki konkretni red na zakonska pravila i svako pravo i svaki red definiraju »kao skup pravnih pravila« ili slično. Povezivanje rieči u izrazu »pravni red« dopušta logički i jezično također, da se, polazeći od konkretnog reda, ne treba pravo shvatiti kao »pravno pravilo«, nego da se pojam prava može odrediti i od samostalnog pojma »red« i da se tako može prevladati normativističko monopoliziranje pojma prava i preobraćanja pravnog reda u puko pravno pravilo.

Za mišljenje, koje se temelji na konkretnom redu, nije pravno »red« u prvom redu ni pravilo ni zbroj pravila, nego obrnuto pravilo je samo sastavni dio i sredstvo reda. Stoga je mišljenje, koje se temelji na normama i pravilima, ograničeni i izvedeni dio iz cjelokupnog i potpunog pravnoznanstvenog zadatka i djelatnosti. Norma ili pravilo ne stvara poredak; ono prije imade samo na tlu i u okviru danog poredka stanovitu regulatornu funkciju s razmjerno malom mjerom u sebi samostalnog, od stanja stvari neovisnog važenja. Naprotiv je za čisto normativističku metodu značajno, da ona normu ili pravilo (nasuprot odluci ili konkretnom redu) izolira i čini absolutnom. Svako pravilo, svako zakonsko normiranje regulira

mnoge slučajeve. Ono se izdiže iznad pojedinog slučaja i iznad konkretnog stanja i stoga imade, kao »norma«, stanovitu pretežitost i uzvišenost nad pukom stvarnosti i činjeničnosti pojedinog konkretnog slučaja, promjenljivog stanja i promjenljive volje. Na toj uzvišenosti temelji se dokaz, koji daje pristaši normativizma njegovu premoćnost i koji ga čini vječnim tipom u pravnoj poviesti. Normativističko mišljenje može se na to pozvati, da je *neosobno* i objektivno, dok je odluka uvijek *osebna*, a konkretni red *nadosoban*. Pristaša normativizma dakle svojata neosobnu, objektivnu pravednost nasuprot osobne samovolje pristaše decizionizma i nasuprot feudalnog, staleškog ili inače kakvog pluralizma pristaše ideje reda. U svim se vremenima zahtievalo, da zakon *a ne ljudi* vladaju. Tako pristaša normativizma tumači jednu od najljepših i najstarijih kovanica ljudskog pravnog mišljenja uobće, Pindarovu izreku »*Noms basileus*« (nomos kao kralj), normativistički; samo zakon *smije* »vladati« ili »zapoviedati«, a ne potreba svakidašnjeg stanja, koja se neprestano mienja, ili čak samovolja ljudi. U mnogobrojnim poviestnim stanjima i mnogim varijacijama pokazala je ta izreka o *Nomos basileus*, o zakonu kao kralju, o *lex* kao jedinom *rex*, snažan učinak. Uvijek se je iznova ponavljalo, da samo zakoni trebaju vladati, a ne ljudi. U tradiciji stoika, koja je utjecala na dva tisućljeća, djelovalo je to u izreci Krisipa, prema kojoj je zakon kralj, nadglednik, vladalac i zapovjedalac nad čudorednim i nad nečudorednim, nad pravom i nad nepravom. A i često ponavljane antiteze između *ratio* i *voluntas*, *veritas* i *auctoritas* podpomažu normativističko zahtijevanje za vladom zakona nasuprot vladi ljudi. Stvaraoci američkog ustava od 1787. god. bili su potpuno pod utjecajem te tradicije, kad su se trudili, da tako urede ustav i javni život Sjedinjenih Država, da se dobije *government of law, not of men*.

Svi predstavnici »pravne države« govore tim jezikom i prave od pravne države državu zakona.¹⁾

Ali »nomos« kao i »law« ne znači zakon, pravilo ili normu, nego pravo, koje je kako norma, tako odluka, a prije svega poredak; a pojmovi kao kralj, vladalac, nadglednik ili *governor*, ali i sudac i sud, stavljaju nas odmah u konkretne institucionalne poredke, koji nisu tek puka pravna pravila. Pravo kao vladar, *nomos basileus*, ne može biti bilo koja, samo pozitivna norma, pravilo ili zakonska odredba; *nomos*, koji hoće da bude pravi kralj, mora u sebi imati stano-vite najviše, nepromjenljive ali konkretne kvalitete reda. O pukom načinu kakve djelatnosti ili o nekom redu vožnje ne će se reći, da je »kralj«. Ako čisto normativističko mišljenje hoće biti dosljedno samo po sebi, ne može se ono nikada pozivati na konkretnu moć i dostojanstvo, nego samo uvijek na norme i vrijednost normi. Za čistog pristašu normativizma, koji se uvijek vraća na normu kao na svoj pravni misleni temelj, postaju kralj, vođa, sudac, država pukim funkcijama normi, pa je više mjesto u hierarhiji tih instanica samo izljev više norme, dok konačno naj-viša ili najtemeljitija norma, zakon zakona, »norma norma«, na najčistiji i najsnažniji način ne postaje

¹⁾ Tako na pr. glasi definicija »pravne države« kod G. Anschütz: »Deutsches Staatsrecht« u Enciklopediji Hol-zendorff-Kohler, sv. 2. str. 593: »Država, koja stoji pod-puno u znaku prava, kojoj vrhovna volja nije *rex* nego *lex*, država, u kojoj se odnosi pojedinaca ne samo među sobom nego prije svega prema državnoj vlasti određuju pravnim pravilima, gdje se dakle kod vladanja i izvrši-vanja vlasti postupa prema pravu, a ne prema tel est *notre plaisir* vladajućih osoba... Pravni red se treba po-kazati »i naprama kruni neslomljiv«, zakon se imade pri-kazati kao moć, koja je jednako nadređena volji podanika kao i volji vladajućih osoba«. Ovo je mjesto istovremeno uzorni primjer za pozitivističko poistovjećivanje prava i zakona (gdje »zakon« konačno decizionistički postaje pukim zaključkom parlamentarne većine).

ništa drugo nego norma ili zakon.²⁾ In concreto time se ništa drugo ne postizava, nego da se norma ili za-kon političko-polemički izigrava protiv kralja ili vođe; zakon razara s tom »vladom zakona« konkretni red kralja ili vođe; gospodari *lexa* podvrgavaju *rex*. To je većinom i konkretna politička namjera takovog normativističkog izigravanja *lexa* naprama *rexu*. O pravome *nomos* kao pravome kralju može se samo tada govoriti, kada *nomos* znači upravo cjelokupni pojam *prava*, koji obuhvaća konkretni red i zajed-nicu. Isto tako kao što i u pojmovnom povezivanju rieči »pravni red« oba različna pojma, pravo i red, odre-đuju jedan drugoga, tako se i u složenici *nomos-kralj*, *nomos* shvaća već kao konkretni životni i državni red, u koliko uobće hoćemo da ta rieč »kralj« imade kakvog smisla; a isto tako je »kralj« pravno-pojmov-na predočba o redu, koja mora biti jednaka *nomosu*, ako predočba o *nomos-kralj* ne će da bude tek vanjsko stapanje rieči, nego pravo pripajanje. Kao što je *nomos kralj*, tako je i *kralj nomos*, i time se nalazimo već opet u oblasti konkretnih odluka i ustanova a ne u abstraktnim normama i obćenitim pravilima. Čak i onda, ako se trudimo, da sačinimo *sudca* kao čistog organa čiste norme, koji ovisi samo od norme, »koji je podvrgnut samo zakonu«, te da se na taj način dade vlast samo normi, zalazimo u poredak i hierarhički slied instanica i ne podvrgavamo se čistoj normi, nego konkretnom poredku.

Jer zakon se ne može sam primieniti, rukovoditi ili izvršivati; ne može se ni sam tumačiti, ni definirati, ni sankcionirati, ne može niti — a da ne prestane biti norma — sam određivati ili imenovati konkretne ljude, koji ga trebaju tumačiti i njime rukovati. I

²⁾ Takozvana bečka škola, koju je vodio H. Kelsen, brani-la je između 1919. do 1932. s osobitom »čistoćom« izklju-čivi zahtjev za vladom abstraktnog normativizma.

nezavisni, samo zakonu podvrgnuti sudac nije normativistički nego redni pojam, nadležna instanica, član rednog sustava ureda i oblasti. Da je upravo ta konkretna osoba *nadležan* sudac, ne izlazi iz pravila i norama, nego iz konkretnoga ustrojstva sudova i konkretnog osobnog imenovanja i ovlaštenja. Tako ostaje uvijek točno, što je Hölderlin rekao u bilježci k svome prievodu onog Pindarovog mjesta »Nomos basileus«:

»Nomos, zakon, tu znači stegu, u koliko je ona oblik, u kome čovjek susreće sebe i Boga, crkva i državni zakon i pravila nasliedena iz davnine, koja, jače nego umjetnost, čvrsto drže *žive prilike*, u kojima se je tokom vremena narod susreo i u kojima se susreće.«

Svako pravnoznanstveno promatranje složenih dvostrukih rieči kao »pravni red«, »vlast zakona«, »važenje normi« dovodi na svietlo obe različite vrste pravnoznanstvenog mišljenja: tip, koji se temelji na abstraktnim pravilima i normama i tip, koji se temelji na konkretnom redu. Za pravnika prvog tipa, koji nalazi pravo u unapried određenim, obćim pravilima i zakonima, koji su neovisni od konkretnog stanja stvari, postaje svaka pojava pravnog života — svaki nalog, svaka mjera, svaki ugovor, svaka odluka — normom, svaki konkretni red i zajednica raspada se u niz važećih norama, kojih je »jedinstvo« ili »sistem« opet samo normativan. Poredak se sastoji za njega uglavnom u tome, da neko konkretno stanje odgovara obćim normama, prema kojima se ono mjeri. To »odgovara« je međutim težki i mnogo razpravljeni logički problem, jer normativističko mišljenje, što je više čisto normativno, vodi k sve većem razstavljanju norme i stvarnosti, onoga što treba da bude i onoga što jest, pravila i konkretnog stanja stvari. Sve norme, koje vriede, nalaze se, tako dugo dok vriede, naravno uvijek u »redu«; »nered« konkretnog stanja naprotiv ne zanima pristašu normativizma,

koga zanima samo norma. Tako promatrano, ne može normativistički konkretno stanje stvari biti čak ni nered u suprotnosti prema redu. *Oba da moraju biti* Znači normativno potvrđivanje legalnog pravila, da je ubojica primjenjivanjem kaznenog zakona, koji vriedi, osuđen na smrt; ali zločin nije nered, nego puka »činjenica«. On je kao takav za pravno-normativističku logiku na isti način »činjenica«, kao što u poreznom pravu neki porezni zahtjev države, a u građanskom pravu privatnopravni zahtjev nastaje obstojanjem zakonske činjenice. Kazna je »zahvat« u slobodu zločinca, kao što je porez zahvat u vlastništvo, a vojna služba čak u pravo na vlastiti život. Svi ti »zahvati« su bez razlike bilo zakoniti bilo protuzakoniti. Normativistički se ne da ništa drugo o njima reći. Sve se pravo sažima u normi, koja je odijeljena od stanja stvari; sve ostalo je »puka činjenica« i činjenički povod »očitovanju zakona«. Zločin, na kome se temelji zahtjev države za kaznom, sveden normativistički na činjeničnu pretpostavku primjenjivanja normi, nije veći red ili nered od zaruka, na kojima se temelji zahtjev za opremom mlade. Zločinac tada ne krši mir ili red; on ne krši niti obću normu kao pravilo; »pravno promatrano« ne krši on zapravo ništa. Samo se *konkretni mir* ili *konkretni red* može kršiti; samo se polazeći od takvog mišljenja može dobiti pojam zločina. Naprotiv abstraktna norma i pravilo vriedi, kako je poznato, unatoč »zločina« nepromienjeno dalje; ono lebdi nad svakim konkretnim stanjem i nad svakim konkretnim djelovanjem; takozvanim protunormnim ili protuzakonitim ponašanjem ne stavlja se ono izvan snage. Normativitet i fakticitet su »sasvim različite ravnine«; ono što treba da bude nije dodirnuto od onoga što jest, te zadržaje svoju, za normativističko mišljenje, nepovredivu oblast, dok se u konkretnoj stvarnosti sva razlikovanja prava i neprava, reda i nereda preobražuju, normativistički gle-

dano, u stvarne pretpostavke primjenjivanja **normi**. Stvarnost i objektivnost čistog normativizma **postaje tu pravnom absurdnošću**, koja razara poredak.

Ipak je moguće da si predočimo izračunljivo funkcioniranje odnosa saobraćanja ljudi kao tek puku funkciju unapried određenih, izračunljivih, obćenitih pravila. Gladko odvijanje takovog saobraćanja prema normama i pravilima pričinja se tada kao »poredak«. Postoji područje i oblast ljudskog života, u kojem je takav pravilno-funkcionalistički pojam reda pun smisla. U okviru uređenog željezničkog prometa možemo na pr. reći, da tu ne »vlada« osobna samovolja ljudi, već neosobna objektivnost voznog reda, i da to odvijanje po voznom redu znači »poredak«. Dobro uređeni promet na ulicama modernog velegrada daje nam najbolju sliku te vrste »reda«. Tu se čini, da je i posljednji trag ljudske vlasti i samovolje, koju bi još mogao predstavljati prometni stražar, nadomješten preciznim funkcioniranjem automatskih šarenih znakova. Životno područje, kojeg je interes jedino upravljen na izračunljivost sigurnog reguliranja, kakvo je poredak individualističko-građanskog prometnog društva, moglo bi se još možda nekako uskladiti s takvim pojmom reda. Ali postoje i druga područja ljudskog bivstvovanja, gdje bi prenašanje takovog funkcionalizma reguliranja razorilo upravo specifično *pravnu* bit konkretnog reda. To su sva ona područja, koja se nisu oblikovala prometno-tehnički, nego institucionalno. Ona imadu u sebi samima pojmove o tome, što je normalno, što je normalni tip i normalno stanje, pa se njihov pojam normalnosti ne iscrpljuje, kao u tehničiranom prometnom društvu, u tome, da bude izračunljiva funkcija reguliranja, koje normira. Ona imadu vlastitu pravnu suštinu, koja, istina, poznaje i obćenita pravila i pravil-

nosti, ali samo kao izljev te suštine, samo iz njenog konkretnog, vlastitog, nutarnjeg reda, koji nije zbroj onih pravila i funkcija. Zajednički život supružnika u braku, članova obitelji u obitelji, suplemenjaka u plemenu, članova staleža u staležu, činovnika u državi, svećenika u crkvi, drugova u radnom logoru, vojnika u vojsci, ne može se razriješiti ni u funkcionalizam unapried određenih zakona ni u ugovorna pravila.

Poneke navike, pravilnosti i izračunljivosti u tim poredcima ne mogu niti ne smiju obuhvatiti i iscrpiti bit tog poredka, nego mu moraju samo služiti. Konkretni nutarnji red, stega i čast svake ustanove (institucije) protivi se tako dugo, dok ustanova postoji, svakom pokušaju bezgraničnog normiranja i reguliranja; ona stavlja svakog zakonodavca, a prema tome i svakoga, koji primjenjuje zakon, u dvojbu, ili da preuzme one konkretne pravne pojmove, koji su dani sa samom ustanovom ili da razori tu ustanovu. Gdje na pr. postoji obitelj, prinuđen je i zakonodavac kao i pravnik, koji primjenjuje zakon, da namjesto abstraktnog postavljanja obćenitog pojma preuzme konkretne redne predočbe konkretne ustanove »obitelji«. Tako se sudac i zakonodavac podvrgavaju govoreći o »dobrom ocu obitelji«, *bonus pater familias*«, postojećem poredku konkretne tvorevine »obitelji«. Takove predočbe i pojmovi su, unatoč svim normativističkim razrješavanjima prošlog stoljeća i unatoč velikom broju kodificiranih pravnih pravila obiteljskog prava i ostalih pravnih područja, još i danas mnogobrojni i tipični za suštinsko institucijski poredak u suprotnosti prema čisto normativističkom reguliranju. Svako staležko pravo kao takvo pretpostavlja iz poredka konkretnog »stanja« izrasle, tipične likove, koji se mogu samo iz njega spoznati, na pr. hrabrog vojnika, svjestnog činovnika, pristojnog druga i t. d. Takvi likovi pobuđuju razne kritike i poruge pravni-

ka, koji normativistički misle. Karl Binding se je hvalio, da je »sablastima« kao što su bonus pater familias zakrenuo vratom. Još veća tjesnogradnost toga odricanja svakog konkretnog oblika pokazuje se u kritici, koju je prof. Bonnet-Case izrekao o Hauriou-ovoj teoriji institucije, koja se temelji sasvim na ideji poredka; sve se to jednostavno tako likvidira, da se kaže, da je pojam institucije »mistika.«³⁾

Naprotiv, danas mnogi pravnici osjećaju, da je razrješavanje takvih likova konkretnog poredka u zbroj ili sustav normi nestvarno i sablastno. Mi razumijemo bolje kakvo važno pravnoznanstveno pitanje i rješavamo točnije kakav pravni zadatak, kada sazdamo kakav konkretni lik, kao na pr. »čuvara ustava«, koji uobče ne može normativistički postojati, budući da su prema tome shvaćanju svi nadležni »organi« podjednako »čuvari pravnog reda«;⁴⁾ ili na pr. »vođu pokreta«, koga mora normativističko mišljenje učiniti

³⁾ Une nouvelle mystique: la notion d'institution; — u »Revue générale du droit, de la législation et de la jurisprudence«, 1931/32. O tome vidi dalje pogl. II. 2 ove razprave.

⁴⁾ Marschal von Bieberstein »Verantwortlichkeit und Gegenzeichnung bei Anordnungen des Obersten Kriegsherrn«, Berlin 1911., str. 392. govori kritički o »gledištima, koja se probijaju s pobjedničkim prodiranjem pravne države, i koja hoće da bilo koji državni organ, bilo na kojoj prečki ljestvice, podjednako bude pozvan za čuvara pravnog poredka«. Otto Mayer, »Deutsches Verwaltungsrecht« 2. izd., sv. II. str. 324. (1917.) kaže: »Ideje pravne i ustavne države pozdravljaju sve što služi osiguravanju prava i zakona protiv zloupotreba oblasti... Tako je nastalo jamstvo za zakon kakvog se nije bolje moglo ni zamisliti: svaki je činovnik odsada evo određen za čuvara zakona naprama svome predpostavljennomu«. Naravno, ubrzo se opazilo, da taj način izključive vlasti zakona preobraća i na glavu postavlja konkretni poredak činovničke hierarhije, ali se to moglo opovrći samo razlozima svrshodnosti, a ne normativističko-pravnim i »pravno-državnim« dokazima.

nadležnim »državnim organom«, da bi ga tako uvrstilo u sustav legaliteta pravne države, kao što je uradilo u 19. st. s monarhom, koga je snizilo na »državnog organa«;⁵⁾ ili kada na pr. postavimo pitanje nespojivosti (inkompatibiliteta) t. j. obzirom na neki određeni konkretni lik javnog života pitamo, koje se funkcije i zadatci kod njega stiču, a koje ne stiču — pitanje, koje se može postaviti samo u konkretnom redu, a ne čisto normativistički, jer se kod normativističkog gledišta ne radi o likovima konkretnog reda, nego samo o abstraktnim »točkama uračunavanja«, kod kojih se naravno sve sa svime može spojiti, te se nikada ne mogu razabrati »unutarnje« nespojivosti.⁶⁾ Znademo, da norma predpostavlja normalno stanje i normalne tipove. Svaki je poredak, pa i »pravni«, vezan na konkretne pojmove normalnosti, koji se ne mogu izvesti iz obćenitih normi, već te norme oni vade iz svoga vlastitog poredka i donasaju za vlastiti poredak.

Zakonsko reguliranje predpostavlja pojmove normalnosti; dakle oni nikako ne nastaju iz zakonskog reguliranja, tako da je normiranje upravo bez njih pod puno nerazumljivo i da se više ne može ni govoriti o »normi«. Doduše, obće pravilo treba biti nezavisno od konkretnog pojedinačnog stanja i treba se uzdignuti iznad pojedinog slučaja, jer ono treba regulirati mnoge slučajeve, a ne samo jedan jedini slučaj; ali

⁵⁾ O razaranju pojma vođe normativističkim shvaćanjem pojma nadzora v. C. Schmitt »Država, pokret, narod« str. 37.

⁶⁾ Stoga je pluralistička stranačka država weimarskog ustava bila »država neograničenih kompatibiliteta«. U liberalno-demokratskim državama, koje znadu za parlamentarni inkompatibilitet činovnika, postavlja se, nakon što je postala problematičnom dvodiobna konstrukcija države i od države slobodnog građanskog društva, pitanje tzv. gospodarskih inkompatibiliteta (koje je uostalom u takvoj državi nerješivo).

ono se uzdiže samo u ograničenoj mjeri, samo u sasvim određenom okviru i samo do stanovite skromne visine iznad konkretnog stanja. Ako pređe tu mjeru, tada više ne pogađa i ne dotiče se slučaja, kojeg treba regulirati. Pravilo postaje bez smisla i bez veze. Pravilo *sliedi* stanje, za koje je određeno, a koje se inače mienja. Pokazivala se neka norma bilo kako mu drago savršena, ona vlada nekim stanjem samo toliko, ukoliko to stanje nije postalo podpuno nenormalno i ukoliko nije nestao konkretni tip, koji je predpostavljen kao normalan. Dakle nije normalnost konkretnog stanja, kojeg uređuje norma i konkretnog tipa, kojeg to stanje predpostavlja, samo vanjska pretpostavka norme, koju možemo pravnoznanstveno izpustiti iz vida, nego nutarnja, pravno bitna značajka valjanosti norme i normativno određenje same norme. Čista norma, koja se ne bi odnosila na stanje i tip, bila bi pravni nesmisao.

U knjizi »L'ordinamento giuridico« (1918.) rekao je s pravom *Santi Romano*, da nije izpravno govoriti o talijanskom pravu, o francuzkom pravu i t. d. i pri tome misliti samo na zbroj pravila, dok u stvari u prvom redu to pravo sačinjava zapletena i raznolika *organizacija* talijanske ili francuzke države kao konkretnog reda; mnogobrojne instance i veze državnog autoriteta ili državne vlasti, koje proizvode, mienjaju primjenjuju i jamče pravne norme, ali se s njima ne poistovjetuju: samo je to talijansko ili francuzko pravo.

»Pravni red jest jedinstvena bitnost, entitet, koji se djelomično pokreće prema pravilima, ali prije svega samo pokreće pravila kao likove na igračkoj dasci; prema tome pravila prije predstavljaju objekt ili sredstvo pravnog reda, a ne toliko element njegove strukture«.

S pravom on dodaje, da je promjena norme prije posljedica nego uzrok promjene poredka.

2. Mišljenje koje se temelji na odluci (decizionizam).

Ovakovo razlikovanje mišljenja, koje se temelji na normama dotično na poredku, kako se ovdje izvodi, tek se počelo jasno izdicati i postalo je svijestno u posljednjem desetljeću. Kod starih pisaca jedva će se naći antiteza kao u upravo spomenutom mjestu *Santi Romanija*. Prije nisu antiteze pogadale suprotnost između norme i reda, nego većinom suprotnosti između norme i odluke ili norme i zapoviedi. Ove suprotnosti presiecaju se s ostalim parovima suprotnosti kao *ratio* i *voluntas*, objektivnost i subjektivnost, i osobna norma i osobna volja. One su prije došle do svijesti, jer su dodirivale stare teološke i metafizičke probleme, napose pitanje, da li Bog štogod zapovijeda zato, jer je to dobro, ili je nešto zato dobro, jer to Bog zapovijeda. Već nam je Heraklit rekao, da je sljediti volju jednog jedinog čovjeka isto tako »nomos«*) Posljednji pravni razlog svih pravnih važenja i vrjednota može se pravno naći u voljnom događaju, u odluci, koja kao odluka tek uobče stvara »pravo« i koje se »pravna snaga« ne može izvoditi iz pravne snage pravila, na kojima se temelji odluka. Jer i odluka, koja ne odgovara pravilima, stvara pravo. Ova pravna snaga protunormnih odluka pripada svakom »pravnom redu«. Prema tome bi morao dosljedni normativizam voditi do absurda, naime da odluka donesena prema normi vuče svoju pravnu snagu iz norme, dok naprotiv protunormna odluka vuče svoju snagu samo iz sebe same, iz svoje protunormnosti!

Za decizionističkog pravnika nije zapovied kao zapovied nego autoritet ili suverenost posljednje odluke, koja je izdana sa zapoviedi, izvor svega »prava« t. j. svih normama i poredaka, koji iz toga sliede. Tip decizioniste nije manje »vječan« nego tip normativiste. Ali on se je u svojoj čistoći tek kasno pojavio.

* *Νόμος καὶ βουλῇ πείθεσ θαιένος.*

Jer prije razpada antičkih i kršćanskih predočaba o redu svijeta, kojeg je prouzrokovao novi prirodoznanstveni duh, utiču neprestano na mišljenje predočbe o redu kao pretpostavka odluke. Time se opet čista odluka u doslovnom smislu riječi ograničuje i sužava sa strane mišljenja, koje se temelji na redu; ona postaje izljev pretpostavljenog poredka. Kada pravnik i teolog Tertullian kaže: »Mi smo na nešto obvezani, ne zato, što je to dobro, nego zato, jer to Bog zapovijeda« (neque enim quia bonum est, ideo ascultare debemus, sed quia deus praecipit), tada to već zvuči kao pravni decizionizam; ali zato što se tu pretpostavlja kršćanski pojam Boga, manjka još svjestna predočba o potpunom neredu, kaosu, koji se ne može preobraziti u zakon i red pomoću norme, nego samo pomoću puke odluke. Takva, bila još kako neiztražljiva, odluka osobnog Boga jest, tako dugo dok se u Boga vjeruje, uvijek već »u poredku«, a nije čista odluka. Rimsko-katolička dogma o nepogrješivosti papine odluke sadrži isto tako jake pravno-decizionističke elemente; ali nepogrješiva odluka pape ne osniva poredak i ustanovu crkve, nego ih pretpostavlja; papa je nepogrješiv samo snagom svoje vlasti kao glava crkve, a nije obrnuto onaj, koji je nepogrješiv, papa. I prema Kalvinovom naučavanju, prema kojem je Bog već prije iztočnog grieha konačno odlučio o blaženstvu i prokletstvu, milosti i nemilosti svake pojedinice ljudske duše, dogmi o »supralapsaričkoj predestinaciji« može se naći decizionističko držanje, koje je protiv svakom vezivanju, izmjerivanju i proračunljivosti božje odluke po pravlu. A opet u isto vrijeme uzpostavlja ta nauka pravi pojam prava i poredka — istina izrođenog pravnim ili moralnim normativiranjima — naime pojam čiste milosti i nemilosti. Ta nauka opet daje pojmu milosti, koga mišljenje, koje se temelji na zakonu, uvijek želi normirati i relativirati, neizračunljivost i neizmjerljivost, koja mu pripada

u pravome poredku; ona ga pomiče iz počovječenog, normativističkog poredka u božanski pripadni mu poredak, koji je uzdignut iznad ljudskog normiranja. Kako u Kalvinovom »absolutističkom« pojmu Boga (Bog je *lege solutus, ipse sibi lex, summa majestas*), tako i u njegovoj nauci o predestinaciji dolaze do izraza teološke predočbe, kojih je nutarnji decizionizam u 16. stoljeću utjecao i na predočbe o suverenosti države, naročito kod Bodina.⁷⁾ Ali Bodinova nauka o suverenosti nalazi se još sasvim u okviru tradicionalnog mišljenja, koje se temelji na redu; ona ostavlja obitelj, stalež i ostale legitimne redove i ustanove, a suveren je legitimna instanica, naime legitimni kralj.

Klasični slučaj decizionističkog mišljenja javlja se tek u 17. stoljeću s *Hobbesom*. Sve pravo, sve norme i zakoni, sva tumačenja zakona, svi poredci su za njega u biti odluke suverena; a suveren nije legitimni monarh ili kakva nadležna instanica, nego upravo onaj, koji suvereno odlučuje. Pravo je zakon, a zakon je zapovjed, koja odlučuje u prepirci o pravu: *Autoritas, non veritas facit legem*.⁸⁾ U toj izreci ne znači *autoritas* možda kakav predrđavni redni autoritet; i inače (na pr. kod Bodina) tada još živo razlikovanje između

⁷⁾ Kod G. Beyerhaus »Studien zur Staatsanschauung Calvins, mit besondere Berücksichtigung seines Souveränitätsbegriffs«, Berlin, 1910., nalaze se navodi zato, da je Bog kod Kalvina gospodar nad *ordo naturae* i *jus naturae*. Utjecaj Kalvina na pojam državne suverenosti obrađuje disertacija Karla Budenberga, Marburg 1933.

⁸⁾ *Leviathan*, pogl. 26. (lat. izd. 1670.). U tom pogl. 26. nalaze se i jasni navodi o tumačenju (*in qua sola consistit Legis Essentia*), o nedoglednim mogućnostima i nesigurnosti svakog tumačenja, te o suverenu kao jedinom tumaču, koji svojom suverenom odlukom dokrajčuje zbrku mnijenja, kao što je Aleksander Veliki presjekao gordijski čvor; tipično »decizionistička« slika. U sljedećem 27. poglavlju nalazi se prvo moderno obrazloženje izreke »nulla poena sine lege«.

auctoritas i *potestas* sasvim se gubi u suverenoj odluci. Ova je *summa auctoritas* i *summa potestas* u jednom. Tko uzpostavlja mir, sigurnost i red, taj je suveren i ima sav autoritet. Kao prava i čista odluka ne može se to uzpostavljene reda izvesti ni iz sadržaja kakve predhodeće norme ni iz kakvog već postojećeg reda; inače bi ona bila shvaćena bilo normativistički kao puka samoprimjena norme, koja vrijedi, bilo prema mišljenju konkretnog reda kao izljev već postojećeg poredka, obnavljanje, a ne uzpostavljanje poredka. Suverena odluka se dakle ne može pravno razjasniti ni iz kakove norme ni iz kakvog konkretnog reda, niti se može uklopiti u okvir konkretnog reda, jer naprotiv za decizionistu tek odluka stvara i normu i poredak. Suverena odluka je absolutni početak, a početak (i u smislu *αρχή*) nije ništa drugo nego suverena odluka.

Ona proizlazi iz normativnog ništa i iz konkretnog nereda. Prirodno stanje za Hobbesa je stanje nemira, najdublji, očajni nered i nesigurnost, nepravilna i neuredna borba sviju sa svima, *bellum omnium contra omnes, homo homini lupus*. Prielaz iz toga anarhičkog stanja potpunog nereda i nesigurnosti u državno stanje mira, sigurnosti i reda, *societas civilis*, nastaje samo postankom suverene volje, čija je zapovied i poredak zakon. Kod Hobbesa je najjasnija logična struktura decizionizma, jer čisti decizionizam predpostavlja *nered*, koji se samo time dovodi u red, da (a ne: kako da se stvori odluka. Suveren, koji odlučuje, nije možda nadležan za odlučivanje na temelju već postojećeg poredka. Tek odluka, koja namjesto nereda i nesigurnosti prirodnog stanja stavlja red i sigurnost državnog stanja, čini ga suverenom i čini sve ostalo — zakon i poredak — moguće. Za Hobbesa, najvećeg zastupnika decizionističkog tipa mišljenja, suverena odluka je državna *diktatura*, koja stvara zakone i red u anarhičkoj nesigurnosti pred-

državnog i izpoddržavnog prirodnog stanja kao i nad njom.

3. *Pravni pozitivizam* 19. stoljeća kao povezivanje mišljenja, koje se temelji na odluci i mišljenja, koje se osniva na zakonu (*decizionizam* i *normativizam*). Decizionistički tip mišljenja je među pravnicima zato toliko razširen, jer su pravno podučavanje i pravna znanost, koja izravno služi pravnoj praksi, skloni da gledaju sva pravna pitanja samo pod gledištem sukoba i da djeluju samo kao pripremači sudske odluke o sukobu.

Određena metoda pripremanja za izpite i pravničkih ispita pojednostavljuje tada to još do prostog stavljanja pitanja i brzog odgovora o pojedinom danom slučaju i njegovom normativističkom opravdanju iz slova pisanog zakona. Na taj način rješava se pravničko mišljenje izključivo prema slučajevima spora ili sukoba. Njime vlada predočba, da se neki spor ili sukob interesa, kao konkretni *nered, tek odlukom* prevladava i dovodi u red. Norme i pravila s kojima radi pravnoznanstveno obrazloženje odluke, postaju time puka gledišta za odluke o sporu, pravnoznanstveni dokazni material za razloge sudske odluke. Zapravo, tada nema više sustavne pravne znanosti: svaki pravnoznanstveni dokaz nije ništa drugo nego potencijalni razlog odluke, koji čeka na kakav sporni slučaj.

Sklonost za ovu vrst pravne znanosti javlja se osobito tada, kada završena *kodifikacija* kao »pozitivna« norma i »pozitivno pravo« postaje mjerodavna za profesionalne sudce u državnoj službi i za odvjetnike, koji se prilagođuju načinu mišljenja takvog sudačkog staleža. Taj pozitivizam poistovjetuje zakonsko normiranje s pravom; on poznaje — i onda kada čini ustupke običajnom pravu — namjesto prava još samo normativno utvrđen *legalitet*. U obim velikim državama, u kojima je pravni pozitivizam u 19. stoljeću došao

na vlast, u Francuzkoj kao i u Njemačkoj, pokazalo se, da ga se može shvatiti samo kao *funkcioni modus državnog legaliteta profesionalno - činovničkog sudackog staleža*, i to pod posljedicama pisanih kodifikacija i na temelju stabilnog nutarnjeg političkog reda i sigurnosti. U Francuzkoj je pozitivističko nerazlikovanje prava i zakona, istovjetnost *droit i loi*, našlo svoj pravnoznanstveni izraz u *Ecole de l'exégèse*, koja je pola stoljeća (po prilici od 1830. do 1880.) nepobitno vladala i praktično još ni danas nije odstranjena unatoč metodologijskoj i filozofskoj kritici. I u Njemačkoj se sve do naših dana taj pozitivizam zakonskog pravila znao izdavati kao *pravna metoda*. Niti nauka o običajnom pravu, niti dugogodišnja metodologijska razpravljavanja o odnosu između zakona i osude, zakona i sudca, pristaša slobodnog prava i pristaša interesne jurisprudencije nisu dotjerala do odlučne suprotnosti u raznolikosti mišljenja, koje se osniva bilo na zakonu, bilo na odluci, bilo na poredku; oni su samo pokušali steći veću elastičnost i bolje prilagođivanje zakonskog mišljenja na promijenjeno i kolebljivo stanje.

Pravnoznanstveni pozitivizam 19. stoljeća pripada u veliku duhovno-poviestnu svezu svog vremena, te je zbog toga srodan i imade dodirnih točaka i s filozofskim pozitivizmom, kog je osnovao August Comte, i s pozitivizmom prirodnih znanosti. Ali u prvom redu ga treba shvatiti iz nutarnjih osobitosti pravnog stanja toga stoljeća. Za pravnu znanost 19. stoljeća značio je pozitivizam ponajprije nešto polemičko: odklanjanje svega »izvan-zakonskog«, svega prava, koje nije stvoreno ljudskim propisom, bilo to božansko, prirodno ili razumsko pravo. Pravno mišljenje postaje legalitetno mišljenje. Pravnoznanstveno obrazloženje toga legalitetnog pozitivizma prošlo je kroz tri toka: prvo se je držalo *volje zakonodavca*; tada se, da se ne bi zapalo u su-

bjektivna i psihološka iztraživanja, prividno objektivnije govorilo o *volji zakona*; konačno, izjavljen je kao mjerodavan još samo *sam zakon*, norma, koja sama sebi dostaje. U tome je ležalo bezuvjetno podvrgavanje pod volju ili sadržaj određene norme, ali je u isto vrijeme to bilo i ograničenje tog podvrgavanja: čovjek se podvrgava *normi* i njenom sadržaju, koji se može sigurno utvrditi. Ovo daje pozitivističkom legalitetnom mišljenju prividno vriednost veće objektivnosti, čvrstine, neslomljivosti, sigurnosti i izračunljivosti, ukratko veće »pozitivnosti«. U nekom postojanom stanju ovaj je način mišljenja prihvatljiv, te u stvari izgleda moguće da se ne uzmu u obzir »metajuristička« gledišta. Tada se pozitivizam drži »čisto pravnom« metodom, čija se čistoća sastoji u tome, da se izključe, kako sva metafizička, tako i sva »metajuristička« razmatranja. Ali »metajuristička« su sva filozofska, moralna, ekonomska, politička ili bilo koja druga gledišta, koja nisu čisto pravna. Niti normalno stanje ili normalni tipovi, koji su predpostavljeni u zakonskom reguliranju, niti svrha, za kojom ide zakonodavac, niti načelo, koje leži u osnovici toga, niti priroda stvari, niti smisao odredbe, nego samo upravo opipljivi, očiti sadržaj same norme smije biti mjerodavan za pozitivističkog pravnik. Samo tada on drži, da se nalazi zaista na »sigurnom tlu« »pozitivnog« i »čisto pravnog« sadržaja norme. U svakom drugom slučaju boji se on, da će se odskliznuti u neproračunljiv »subjektivizam« metajurističkog razmatranja. Sigurnost, čvrstoća, neslomivost i objektivnost opet su tada u opasnosti. U knjizi »Jurisprudenz und Rechtsphilosophie« (1892.) od Karla Bergbohma našao je ovaj način mišljenja svoj najjači i najbolji izraz. Ovdje se također najjače iztiče veza između normativizma i decizionizma, što je obilježje pozitivističkog tipa. »Pravo« sadrži za Bergbohma s jedne strane

»predočbu o nečem normativnom, što funkcionira kao abstraktno pravilo, koje hoće da ga se slijedi«; istodobno je ovo pravo samo »ljudski propis«, pa u prirodnopravnu »korupciju« upada svatko, tko si predočava pravo, »koje je nezavisno od ljudskog propisa«. Ukoliko nam taj pozitivizam daje pravno-filozofsko obrazloženje, vodi on u skup misli individualističkog pravno-sigurnosnog interesa i poziva se na to, da bi bilo nepravedno razočarati ona očekivanja pravnih sudionika, *expectation*, »povjerenje«, koje je zakon pobudio. U tome se nalazi »pravednost pozitivnosti«. ⁹⁾

Ali sigurnost, pouzdanost, čvrstina, stroga znanstvenost, funkcionirajuća izračunljivost i sve takove »pozitivne« osobine i vrline nisu u stvari uobče bile vrline legalne »norme« i ljudskog propisa, nego samo prednsti stanja, koje je tada u 19. stoljeću, bilo normalno i relativno stabilno stanje države, čije je težište bilo u zakonodavstvu — dakle stanja legalitetnog sistema zakonodavne države¹⁰⁾. Ne zato što je norma stabilna, nego zato i utoliko što je ta, na određeni način sazdana, državna zajednica postojana, sigurna i čvrsta, moglo se je biti tako »pozitivan«. Već najobičniji problem tumačenja i ocjenjivanja dokaza morali su poučiti, da je čvrstina i sigurnost i sasvim pažljivo i potanko pisanih

⁹⁾ Najradikalniji zastupnik pozitivne sigurnosti zakona je Jeremias *Bentham*; klasično mu je mjesto o *expectation* kao temelju pravne sigurnosti. I izreka »pravednost u pozitivnosti« od Ericha Junga »Das Problem des natürlichen Rechts« (1912.) temelji zahtjev na pravnu sigurnost na očekivanju sudionika u pravu. O »obecanju pravnim podanicima«, »očekivanju« i »povjerenju« u neprekršivo postupanje govori i Georg *Jellinek* »Allgemeine Staatslehre«, o »povjerenju« Max *Rümelin* »Rechtssicherheit« (1924.).

¹⁰⁾ Postoje — već prema djelatnosti, u kojoj država ima svoje težište i u kojoj ona kaže zadnju riječ — zakonodavne, upravne i sudstvene države. U svom djelu

zakonskih tekstova u sebi samoj vrlo dvojbena. Poredak rieči i smisao rieči, poviest nastanka, pravni osjećaj i potrebe prometa ukrštavali su se na najrazličitije načine kod ustanovljenja »nedvojbenog sadržaja« zakonskog teksta, a pitanja ocjenjivanja dokaza i kvalifikacije »činjenica« kod »čisto pravnog« ustanovljenja činjeničnog stanja. Može se razumjeti gnušanje, koje je fanatika pozitivističke zakonske sigurnosti, Jeremiasa Benthama, spopalo već kod same rieči *interpretation* i kojeg je temeljni motiv isti, kao i kod već spomenutog uzbuđenja Hobbesa o samovolji pravnika, koji tumači zakone: »Kad se sudac usudi, da si prisvoji vlast da tumači zakone, sve postaje podpuno neproračunljiva samovolja. Kod takovih metoda prestaje svaka sigurnost«. ^{*} Niti englezka praksa, oslanjana na slučajeve, koji su se već desili (takozvani case-law), niti tumačenje rimskopravnih pravnika, Roman lawyers, nisu bili dosta Benthamovoj pozivističkoj potrebi za bezuvjetnom sigurnošću i proračunljivošću. Samo ako je sudac bez ikakve ograde postao funkcija jasne rieči i sadržaja zakona, približili smo se idealu »sigurnosti« i »nekršenju«. Međutim tada nema više pravnoznanstvene produktivnosti, te vlada samo još sigurnost, čvrstina i postojanosti izvršnog aparata, koji funkcionira kao po voznom redu, i za koji bi bilo svrsishodnije, da se

»Legalität und Legitimität (1932.) na str. 8 rekao sam napose: »Zakonodavna država je takova država, u kojoj vladaju neosobne i stoga obćenite, te unapried određene, i stoga trajnog značaja, norme, čiji se sadržaj dađe izmjeriti i odrediti, pa su zato u takvoj državi zakon i primjena zakona razstavljeni jedno od drugog«. To je ujedno definicija onoga, što se dosada zvalo »pravna država«. U razpravi H. Henkela »Strafrichter und Gesetz in neuem Staat« (1934.) pokazana je uzoritom jasnoćom poviestna i sustavna sveza izreke *nulla poena sine lege* kako s legalitetnim sustavom takove zakonodavne države tako i s interesom na pravnoj sigurnosti.

^{*} With this manner of proceeding there is no security.

namjesto pravnoznanstvene izobrazbe provede tehničko školovanje dobrih skretničara.

Positivist nije samostalan, pa stoga ni vječan tip pravnoznanstvenog mišljenja. On se podvrgava — decizionistički — odluci onog zakonodavca, koji je u posjedu državne moći, jer ova jedino može stvarno prisiliti na izvršavanje sadržaja normi; ali on u isto vrijeme zahtijeva, da ova odluka i dalje važi čvrsto i nepokolebivo kao *norma* t. j. da se i državni zakonodavac sam podvrgne zakonu i tumačenju, kojeg je on postavio. Samo taj legalitetni sistem naziva on »pravnom državom«, premda se tu upravo stavlja zakonska država na mjesto »pravne« države i interes pravne sigurnosti na mjesto pravednosti. Ali normativizam legalnosti podiže se opet iznad državne odluke moći, kojoj se on podvrgao u probitku sigurnosti i postojanosti, te postavlja sada normativne zahtjeve na zakonodavca. Dakle on temelji svoje gledište prvo na volji (zakonodavca ili zakona), a tada, protiv te volje, neposredno na »objektivnom« zakonu. U poviestnom sliedu formula daje se ustanoviti redoslied od volje zakonodavca preko volje zakona do samog zakona. Nije neobično da se u tom naslućuje neki nutarnji dosljedan razvitak od volje do norme, od odluke do pravila, od decizionizma do normativizma. Ali mjesto da je taj redoslied proizašao iz nutarnje dosljednosti određenog načina mišljenja, moguć je on samo putem pozitivizmu svojstvenog kombiniranja decizionizma i normativizma. To nam dopušta, da budemo prema stanju stvari čas decizionistički, čas normativistički razpoloženi, kako bi zadovoljili jedino mjerodavnoj pozitivističkoj potrebi za sigurnost i proračunljivost. Pozitivističko uvijek leži u interesu na stvarnoj sigurnosti, čvrstini i proračunljivosti onoga, što vrijedi kao stvarno iznudljivo, bilo to odluka zakonodavca, bilo to zakon, koji proiztiče iz njegove odluke i su-

dačka proračunljiva odluka, koja proiztiče iz tog zakona. »Pozitivna« vrijednost zakona jest, za razliku od ostalih vrijednosti, nužno nešto stvarnoga, nešto što se ljudskom vlasti može neposredno, faktički iznuditi.

Ipak, naravno, nije neka činjenica, »puki fakt« pravni izvor, pa se praznoznanstveno pitanje upravlja upravo nato, kako se ta samo faktična točka — volja zakona ili trenutak stvarne vrijednosti — koje se pozitivist drži, imade pravno shvatiti: da li kao norma ili kao odluka ili kao dio reda. Pozitivist će biti sklon da odbaci od sebe pitanje o postanku pozitivne vrijednosti norme, kao pitanje, koje nije više pravno. Ali i on ne može izbjeći pravnoznanstvenoj nuždnosti, da točku, gdje počinje svoju pravnoznanstvenu djelatnost i pravni izvor ili temelj vrijednosti, obuhvati nekom pravnoznanstvenom kategorijom. Dakle će on onaj činjenični stvarni moment, u kome nastaje pozitivna vrijednost, tumačiti bilo normativno bilo decizionistički. Iz normativističke perspektive skovao je jedan pozitivista 19. stoljeća, George Jellinek, tipičnu izreku o »normativnoj snazi faktičnoga«. Budući da on polazi »od normativne *motivacione* snage prava«, imadu sve činjenice i fakti, koji bez sumnje izvršuju osobito jaku motivacionu snagu, bez daljnijega i »normativnu snagu«.¹¹ Izreka o »normativnoj snazi faktičnoga« bezbrojno se puta opetovala.

Pravno-logički sama za sebe promatrana ona je puki sastav rieči i samo opisivanje prazne tautologije, da

¹¹) »Allgemeine Staatslehre« treće izd.: normativistička temeljna teza izložena je na strani 355: »Sve pravo je norma prosuđivanja i stoga se nikada ne poklapa s prilikama, koje ima prosuđivati.« Pri tome treba da je, unatoč toj »normativnoj snazi faktičnoga«, »politika izključena iz obće nauke o državi«. Moć i pravo se normativistički suprotstavljaju jedno drugom, državno pravo nužde odklanja se kao izraz pravila, da moć ide prije prava, ali se „ustavne praznine“ mogu pozitivno „izpuniti faktičnim odnosima moći“.

pozitivizam može iz perspektive svoje normativističke sastojine tumačiti faktičnu pozitivnost, naravno uvijek samo kao »normativnu« snagu. Pozitivist s oštrijom logikom govorio bi o »decizionističkoj snazi« faktičnoga, koja je naravno barem isto toliko snažna kao »normativna« snaga. Naprotiv, ne će se pozitivista rado pozvati na »pozitivnu snagu« faktičnoga, premda on svojim podvrgavanjem pod pozitivnu činjenicu prinudljivosti ne misli ništa drugo. Ali samorazgoličenje, koje bi se nalazilo u izrazu o »pozitivnoj snazi faktičnoga«, bilo bi pravnoznanstveno nepodnošljivo i čistom pozitivisti. U tome se već pokazuje, da pozitivista nije nikakvi izvorni pravnoznanstveni tip mišljenja.

Prije bi se dalo govoriti o »sređujućoj snazi« faktičnoga, ali ipak ne odgovara u istom stupnju mišljenje, koje se temelji na konkretnom redu, pozitivističkoj potrebi, koja je upravljena na funkcionirajuću sigurnost i proračunljivost, kao povezivanje normativizma i decizionizma, koje tvori pravnoznanstvenu bit pozitivizma. Čisti normativizam morao bi izvoditi pozitivnu normu iz neke nadpozitivne norme; mišljenje, koje se temelji na ideji konkretnog reda, isto bi tako vodilo k nadpozitivnom, obuhvatnom, totalnom jedinstvu reda. Naprotiv decizionističko mišljenje dopušta pozitivno nadovezivanje na određenju stvarnu vremensku točku, iz koje proiztiče, iz predhodećeg »ništa« obzirom na normu ili iz »ništa« obzirom na poredak, pozitivni zakon, koji se pozitivno jedino cieni, i koji onda treba dalje da vrijedi kao pozitivna norma. Kad je jednom ustanovljen, mora on međutim vrijediti i protiv volje onoga, koji ga je postavio, inače ne bi on mogao pojedincu pribaviti potrebnu sigurnost obzirom na to »što se od države očekuje«. Ali samo decizionistički sastojak omogućuje pozitivistima da prekinu u određenom času i određenom mjestu pitanje o posljednjem razlogu

vriednosti postojeće norme, namjesto da ga vode sve dalje u nedogledno, »mtajurističko; i da mogu priznati volju suverene moći, koja stvarno postoji u nekom poviestnom času i koja se stvarno provodi, a da si ni ne predoče tu moć kao neku ustanovu ili kakav konkretni red ili uobće da pitaju za njeno pravo.

Sigurnost, čvrstina i nekršivost, na koje se pozitivist pozivlje, jesu, što se tiče decizionističkog sastojka pozitivizma, u stvari samo sigurnost, čvrstina i nekršivost volje, koje suverena odluka daje normi valjanost. U tome, da se on poziva na volju državnog zakonodavca ili državnog zakona, na odluku državnog zakonodavca, koja se izražuje i provodi u stvarno postojećoj »državnoj vlasti«, povezan je on, pravnoznanstveno promatrano, na decizionističku teoriju o državi, koja je nastala u 17. stoljeću, pa s njom mora i propasti. Ali u tome, da se on poziva na zakon kao normu, jest njegova sigurnost i čvrstina samo sigurnost i čvrstina legalnosti zakonodavne države, koja je u 19. stoljeću došla na vlast. U koliko se konačno iza potrebe sigurnosti kod pozitivizma skriva samo obće ljudsko potmulo nastojanje za zaštitom od opasnosti i odgovornosti, može se ipak reći — iako samo u podređenom smislu — da se tu radi o »vječnom« i neizkorjenjivom obćem ljudskom tipu. Naprotiv kao pravnoznanstveno vriedna pojava, pravni je pozitivizam podpuno vezan na državno i društveno stanje, karakteristično za 19. stoljeće. Dok su normativist i decizionist tipovi pravnoznanstvenog mišljenja, koji se uvijek vraćaju, ne može se držati kombinacija decizionizma i normativizma, iz koje se sastoji taj pozitivizam 19. stoljeća, niti za kakav izvorni niti za kakav vječno pravni tip.

Ako tobože čisto pravna metoda takvog pozitivizma odklanja svako razmatranje, koje nije čisto pravno kao filozofsko, ekonomsko, sociologijsko, moralno ili

političko, i prema tome sva ta stvarna razmatranja izključuje, ne preostaje mnogo za čisto pravno argumentiranje. Što nam može preostati, kada se od jednog slučaja i njegovog ocjenjivanja oduzme sve filozofsko, ekonomsko, političko? Ako se pravno mišljenje odvodi od svakog sadržajnog smisla i predpostavljenog normalnog stanja, dovodi se ono nužno u sve oštriju suprotnost prema svim sadržajima, prema svemu, što je filozofsko, moralno, ekonomsko ili političko. Time se tako zaoštruju razlikovanja između pravnog i filozofskog, pravnog i ekonomskog, pravnog i političkog, pravnog i moralnog i t. d. da napokon u dosljednoj dialektici preostaje još samo filozofski, ekonomski, moralni i politički bezsmisao kao jedino specifično obilježje bez sumnje »samo pravnog« čistog načina mišljenja.

Max Planck je pokazao, kako se prirodnoznastveni pozitivizam u nastojanju za bezuvjetnom sigurnosti pouzdaje samo na osjetilni utisak, pa prema tome ne može više da razlikuje kriva i obmanjujuća osjetilna kao jedino specifično obilježje bez sumnje »samo pravnog« čistog načina mišljenja.

Sudbina pravnoznastvenog pozitivizma, koji se naslanja sasvim na sigurnost i izbjegavanje subjektivne samovolje, imade sličnosti s tim tokom. Ako otpada normalnost konkretnog stanja, koja je predpostavljena u pozitivnoj normi, ali na koju se pozitivnopravno ne obraća pažnja, tada otpada svako čvrsto, proračunljivo i postojano primjenjivanje norma. I »pravednost pozitivnosti«, o kojoj je govorio Erich Jung, tada prestaje. Bez koordinatnog sustava konkretnog reda ne može pravni pozitivizam razlikovati ni pravo, ni nepravo, ni objektivnost ni subjektivnu samovolju.

¹²⁾ »Pozitivizam i realni izvanji svijet«, Berlin i Leipzig 1931.

II. Uvrštenje pravnoznastvenih načina mišljenja u pravnopoviestni razvitak

Neovisna pravna znanost ne postoji isto tako kao što ne postoji ni neovisna inteligencija. Samo u svezi poviestnog konkretnog cjelokupnog reda odvija se pravno i pravnoznastveno mišljenje. Ono se ne može držati nezavisnih pravila ili nezavisne odluke. Čak i fikcije i iluzije takve »slobode« i takve »nezavisnosti« spadaju kao popratni simptomi određenom stanju poredka u razpadanju i samo su u njemu razumljivi. Ovdje postavljeni tipovi mišljenja ne prikazuju se dakle relativistički, tako reći prema slobodnom izboru, nego dobivaju svoje mjesto u sveukupnoj svezi konkretnog sadašnjeg stanja i zbiljnosti našeg današnjeg pravnog života.

Srednjevjekovno, *aristotelsko - tomističko prirodno pravo* je živo jedinstvo poredka, izgrađeno u stupnjevima bitnosti i bića, u hierarhiji nadređenosti i podređenosti, uvrštenja i razčlanjivanja. Danas su odpala kriva normativistička shvaćanja, kojima je to prirodno pravo bilo izloženo prošlog stoljeća. Iz slova mnogih srednjevjekovnih poredaka i pripadajućeg im mišljenja, koje se temelji na ideji poredka, uzdigao se od početka 16. stoljeća državni poredak kao *neki* poredak, koji je u sebi uključivao sve mnogobrojne druge poredke. Decizionizam državne i pravne teorije *Hobbese* jest najdosljedniji i prema tome također i pravnopoviestno najbogatiji posljedica pravnoznastveni izraz novog mišljenja o suverenosti. U njemu se pojavljuje veliki *Leviathan*, koji proždire sve druge poredke. On odstranjuje ili relativira preostale feudalnopravne, staleške i crkvene zajednice, hierarhijsko stupnjevanje i stečena prava, odstranjuje svako pravo na odpor, koje bi se oslanjalo na takve predrđavne poredke, monopoli-

zira pravo kod državnog zakonodavca i želi da, sačini državni poredak polazeći od pojedinca, dakle promatramo iz perspektive poredka, koji polazi od jedne *tabula rasa*, t. j. iz nikakvog poredka ni zajednice.

Ali »ugovor« točnije rečeno »pristanak« (konsens) pojedinca, koji stvara državu, moguć je samo pomoću suverenog jamca tako osnovanog poredka, pomoću države, čija moć upravo nastaje iz toga obćenitog pristanka. Suveren je, svemoćan zbog pristanka, kojeg je on sam prouzročio i omogućio državnom svemoći i odlukom. Tek na novom tlu javnog mira, sigurnosti i reda, kojeg je stvorila ta država, proširuje se tada u većoj postojanosti 18. stoljeća više normativističko pravo razuma, koje potiskuje absolutni decizionizam i razrješuje sve prirodne poredke u norme i individualističke ugovorne odnose, dok konačno ne svršava u 19. stoljeću u pozitivističkom funkcionalizmu pravila građansko-individualističkog prometnog društva.

1. Njemački razvoj do danas

U Njemačkoj nije nikad prestalo mišljenje, koje se temelji na ideji konkretnog reda i zajednice. Ono je u pravnoj praksi stavljeno u pozadinu tek u 19. stoljeću, zapravo tek u drugoj polovici 19. stoljeća, t. zv. pravnim ili zakonskim pozitivizmom. Dotada su djelovali crkveni i feudalno-državni pojmovi o redu. Nutarnji red novih njemačkih teritorijalnih država, koje su nastajale počev od 17. stoljeća, nije ni u kojem slučaju učinio stvarnu *tabula rasa*; institucionalna određenost katoličke crkve i od nje odgajanog života u katoličkim zemljama, a ne manje i lutheranski smisao za »prirodne stvaralačke poredke« u protestantskoj Njemačkoj određivali su zbiljnost pravnoga života prije svega još uvijek jače od pravnih i državnih teorija prava razuma, koje su

prevladavale kod tadašnjih filozofa. Ovi su pretvarali polaganim ali sigurnim putem »teorije« sve državne i pokrajinske poredke u ugovorno zakonsko normiranje, te su ih time razorili kao konkretne poredke i zajednice. Luther je vrlo snažno branio i čuvao prirodne nutarnje poredke braka, obitelji, staleža, osobe i službe protiv teološkog, moralnog i pravnog normativiranja. Njegova izreka: »Ako si majka, radi ono, što je majčinsko pravo, što ti je zapovjedbano i što ti Krist nije oduzeo, nego, što više, potvrdio«, najljepše izražuje nadmoćnost danog konkretnog reda nad abstraktom normativnosti. Ova izreka vriedi, kako za majku, tako i za svaki stalež, za kralja, kneza, sudca, vojnika, seljaka, gospodara i ženu; pravo svih tih redova nije za Luthera abstraktno normiranje, nego konkretni prirodni red, pa se ima zadobiti iz konkretnog staleškog stanja, a ne iz »pravila«.

Ali već u prirodnopravnom sistemu jednog lutherana 17. stoljeća kao što je Samuel Pufendorff, koji je, što se tiče njegove osobe, kao pojedinac bio još ortodoksni lutheran, čak ni brak ni obitelj nisu više konkretni poredci i zajednice, nego još samo ugovorno sačinjeni uzajamni pravni odnosi pojedinaca, koje uređuju razumsko-pravne norme.¹³⁾ Posljednje zaključke jednog stoljeća individualističkog prava razuma konačno je izgovorio Kant, kad je sveo brak na ugovor pojedinaca, koji su uzajamno zainteresirani na svojoj seksualnosti.¹⁴⁾ Unatoč toga u

¹³⁾ Osobito je značajno izvođenje autoriteta oca i majke iz prirodno-pravne norme »sociabiliteta« i iz predmievannog razumnog pristanka djece: De Jure Naturae et Gentium, knjiga 6, pogl. 2, § 4. Čudnovata je ova pravno teoretska konstrukcija braka i obitelji, kad se znade, kako su bili živi, kako u karakteru tako i u teorijama Pufendorffovima, lutheransko-ortodoksni elementi.

¹⁴⁾ Metaphysik der Sitten, nauka o pravu § 24.

stvarnosti državnog života nisu bili razoreni konkretni poredci ni pri kraju 18. stoljeća. Drugi dio pruskog obćeg zemaljskog prava od 1794. pokazuje, da je i zakonodavac absolutne države pri kodificiranju shvaćao crkvu, staleže, obitelj, kućnu zajednicu i brak još kao ustanove i nije ih nikako smatrao pukim funkcijama zakonskog reguliranja.

Tu se kaže odmah u početku (§ 2): »Građansko društvo sastoji se iz više manjih društava i staleža, koji su povezani prirodom ili zakonom ili obima ujedno«. Kućna čeljad spada još u kućnu zajednicu, crkve i sekte još se razlikuju jedne od drugih, prve se »recipiraju« dakle uključuju u cjelokupni red javnog života, druge se naprotiv samo »toleriraju«, dakle se ne smatraju kao član javnog reda. Liberalni pojam »vjerskog društva« još nije poznat. Tek je pobjeda francuzke revolucije provela individualističko sazdanje, totalno, »građansko društvo«, a kao dalju posljedicu i pozitivističku pravnu znanost 19. stoljeća. Dugo se je branio duh njemačkog naroda protiv liberalnih »ideja 1789.« i protiv njihovog razrješavanja mišljenja, koje se temelji na redu. *Fichte* je u intenzivnom nutarnjem obračunavanju sa samim sobom, (a i iz samog sebe), prevladao individualističko jakobinstvo god 1792. *Fichteov* »idealizam slobode« nije u istoj mjeri predodređen za konkretno redno mišljenje kao *Hegelov* »objektivni idealizam«. Ali se je *Fichte* probio konačno iz svog vlastitog mišljenja, od nižega shvaćanja države (kao sluge vlastnikâ) sve do najvišeg i najnjemačkijeg pojma poredka, do »Reicha« kao konkretnog poviestnog političkog jedinstva, koje iz sebe samog razlikuje prijatelja i neprijatelja.¹⁵⁾ Ostali motivi duhovnog

¹⁵⁾ Uzporedi osobito mjesta iz njegovih predavanja »Nauka o državi« 1813.: »Skupinu ljudi, koja je udružena zajedničkom poviesti, koja ih razvija dotle, da uzpostave

odpora dolazili su sa strane romantično-osjećajne reakcije protiv abstraktnog prava razuma i sa strane tradicionalističko-konzervativne restauracije. Poviestno pravna škola *Savignyja* i njeno naučavanje o običajnom pravu dugo se i s uspjehom borila protiv duha pozitivističkih nastojanja za kodificiranjem, te otvorila nove pravnopoviestne izvore, koji su tek pomalo potisnuti od stranih misli. *Schellingovo*^{15a)} veličajno kozmičko prirodno-filozofsko naučavanje o organizmu, o nazoru o svijetu i o mitu nije imalo isti izravni uspjeh i isti učinak; ali i ono spada u veliko cjelokupno djelo njemačkog duha, u kome se tada njemački narod nasuprot tuđe invazije domislio svojoj vlastitoj časti i snazi.

Sve te struje i pravci njemačkog otpora našle su svoj sustavni pregled, svoju »sumu«, u *Hegelovoj* pravnoj i državnoj filozofiji. U njoj postaje živo još jedanput prije sloma budućih pokoljenja konkretno redno mišljenje s tolikom neposrednom snagom, koju bi se jedva još moglo očekivati poslije državno-teoretskog i pravno-teoretskog razvitka u 17. i 18. stoljeću.

»Da bi srce, volja, inteligencija bili istiniti, moraju se izobraziti; ono što je pravo, mora postati moralom, običajem, država mora imati razumnu organizaciju, te ova tek čini volju pojedinaca zaista pravom pravnom voljom«. »Ako se netko želi ženiti ili graditi kuću i t. d., tada je uspjeh važan samo za tog pojedinca; istinito božansko

državu, nazivamo narodom. Njegova samostalnost i sloboda sastoji se u tome, da se u započetom toku iz sebe samoga dalje razvija u državu. Sloboda i samostalnost naroda je ugrožena, kada se čini, da se tok toga razvoja prekida kakvom silom; kada se čini, da će biti pripojeni kakvom drugom nastojanju k državi, ili čak da vodi k uništenju svake državnosti i prava... Tu je pravi rat ne vladajućih obitelji, nego naroda; obća sloboda i sloboda svakoga je ugrožena, bez nje on ne može nikako htjeti živjeti, a da se ne bi priznao nedostojnim. Stoga je svakome, za njega osobno i bez zamjenika, narinuta borba na »život i smrt!«.

^{15a)} »Einleitung in die Philosophie der Mythologie«.

jest ustanova poljodjelstva samog, država, brak, zakonsko uređenje».

Takve rečenice su samo osobito epigramski zaoštreni primjeri totalnog i sviestnog mišljenja, koje se temelji na poredku. Sva individualistička ugovorna naučavanja abstraktnog prava razuma progledana su tu sa suverenom nadmoćnosti; obitelj i brak opet su spoznati kao prirodne zajednice; Kantova konstrukcija braka kao uzajamnog ugovora pojedinaca, koji su si seksualno potrebni, označena je kao »sramotnost« (Rechtsphilosophie, § 75); građansko se društvo uključuje u veliki cjelokupni poredak putem staleža s posebnom staležkom časti i putem »korporacija«, te se podređuje državi. Time je dan teoretski temelj, da se učini neškodljivim zahtjev za totalitetom, kojeg je građansko društvo podiglo u 19. stoljeću i kojeg je konačno i provelo — ukoliko je to bilo u stvarnosti 19. stoljeća još moguće. Država je »lik, koji je dopuno ostvarivanje duha u bivstvovanju«, »individualni totalitet«, carstvo objektivnog razuma i čudorednosti. Iz uvelog, svetog rimskog carstva pobjegao je Hegel u prusku državu. Zbog toga sadrži njegova konstrukcija države tako mnogo elemenata iz pojma carstva, da je ta država nešto, što bi bilo ipak smiješno reći o bilo kojoj državi »obće nauke o državi«: carstvo objektivne čudorednosti i razuma, koje imade snage, da stoji nad građanskim društvom i da ga odzgora u sebe uvrsti. U tome, da se država u Njemačkoj u 19. stoljeću shvatila kao carstvo, pokazuje se različitost njemačkog pojma države od pojma zapadno-liberalnog prava razuma ili pozitivizma. Ovaj lebdi između decizionizma diktatorske konstrukcije države Hobbesa i normativizma kasnijeg razumno-pravnog mišljenja, između diktature i građanske pravne države. Naprotiv Hegelova država nije građanski mir, sigurnost i poredak zakonskog funkcionalizma, koji se daje proračunati i iznuditi. Ona nije niti samo suverena odulka, niti »norma normi«, niti

alternirajuća kombinacija obih ovih predočaba o državi, koje se pomiču između iznimnog stanja i legalnosti. Ona je konkretni poredak poredka, ustanova ustanova.

Hegel je umro 1831. kao »vladin filozof«. Već u sljedećem pokoljenju nisu više duhovno vladali veliki zastupnici njemačke nauke o državi — Lorenz von Stein u Beču i Rudolf Gneist u Berlinu. Kod Lorenza von Steina (1815.—1890.) već je postala problematičnom nadmoćnost države nad društvom; država i društvo sliede sada jedno iza drugoga kao udarac i protuudarac. Ali Stein se je još mogao nadati, da će moći spasiti samostalnost i samosvojnost države naprama društvu, vlastito značenje »izvršne vlasti« naprama zakonodavstvu, a vlade naprama zahtjevima parlamentarnog narodnog zastupstva. Njegov je pokušaj unatoč veličajnom znanstvenom radu ostao bez praktičnog uspjeha, i jedna knjiga, kao što je njegova »Upravna nauka« (prvo izdanje 1865.), koja je, izpunjena konkretnim rednim mišljenjem, napose nastojala razviti iz takvog mišljenja pravi pojam vlade, nije više mogla bitno utjecati na državnopravno mišljenje. I Rudolf Gneist (1816—1895) drži se još države; samouprava znači za njega samoodgajanje (obrazovanog i imućnog) građanina za državu. Ali građansko društvo pojavljuje se kod njega, unatoč teoretski zahtjevanju nadmoćnosti države, već kao nesumnjiv pobjednik. Ipak je slika države i društva totalna i konkretna, o čemu nam zoran primjer daje knjiga o »Pravnoj državi« (1872.), jer se tu pravna država ne zamišlja abstraktno kao država, koja je određena samo zakonima, nego kao država, koja je konstruirana u skladnosti države i društva. Cjelokupno pravnoznanstveno djelo obih njemačkih državopravnih učenjaka nosi značaj toga uzaludnog nastojanja oko uvrštavanja građanskog društva u državu. Pravnoznanstveni razum i konkretna zbiljnost, zbiljnost i razum još nisu normativističko-pozitivistički

odtrgnuti jedno od drugog: liberalnom naučavanju o podjeli vlasti, temelju liberalne pravne države i pri-djeljenog joj normativističkog pozitivizma suprot-stavlja se — mnogo više kod Steina nego kod Gnei-sta — njemačko mišljenje, koje se temelji na po-redku. Zbog toga su njihovi radovi još danas za nas od aktuelnog interesa, spomenici, iako uzaludnog, ali ipak pravog pokušaja oblikovanja, a ne samo riznica skupocjene građe. Naprotiv »organska nauka o dr-žavi« i teorija o »realnoj ličnosti udruženja« Otta von Gierkea nije više konkretna nauka o državi, nego obćenita teorija o udruživanju. Doduše, kod njega je živ smisao za poredak i zajednicu, a tradicija nje-mačkog pravnog mišljenja još je jaka i moćna. Ali liberalno-demokratska antiteza između udruge (Ge-nossenschaft) i zavoda (Anstalt) pomutila je objek-tivnost njegovih pravopoviestnih uvida. On je kon-struirao prusku monarhiju 19. stoljeća, koja je bila u očajnom duhovnom stanju obrane, kao jedan »za-vodski vršak« (Anstaltsspitze), koji je preostao iz absolutističkih vremena, pa se je prema tome i ne-hotice odrekao. Unatoč svih pridržaja u korist »go-spodstvenih« elemenata države zapala je ta udružbena teorija poslije velikog odjeka prvog svezka »Genos-senschaftstheorie« (1868.) konačno ipak u razdor, koji je bio tipičan za nacionalni liberalizam 19. stoljeća. Ona nije više mogla biti gospodar, koji bi oblikovao ogromnu građu, koju je s uspjehom sakupila. Kri-tika, koju je Gierke 1883. upravio protiv Labandovog pravnog pozitivizma, koji je prodirao, ostala je isto tako bez uspjeha, kao i opomena Lorenza von Steina 1885.-86., koju je on, pred opasnošću nove jurispru-dencije u javnom pravu, koja se je postavljala na »pravni« teren, podigao iz izobilja svog konkretnog znanja o državi.¹⁶⁾

¹⁶⁾ Gierkeova razprava o Labandovom državnom pravu izašla je u »Schmollers Jahrbuch« 1883.; on polazi od

Naravno, da se s obzirom na pojedine poviestne slu-čajeve i ustavnopravne probleme dadu navesti neki primjeri zato, da pravnoznanstveno mišljenje nije još u Njemačkoj podnipošto prešlo u normativističku abstraktnost. Ovamo prije svega spadaju pokušaji ne konstruirati kao ugovor osnivanje sjevernonjema-čkog saveza 1867. i ostale zajedničke radnje sa značajem osnivanja, nego kao »skupni čin« ili »spo-razum«, koji bi bio različit od individualističke pre-dočbe o ugovoru.¹⁷⁾ Većina pravnih učenjaka u 19. sto-ljeću, koji su bili uhvaćeni u mrežu pozitivističkog normativizma, nisu mogli razumjeti pravu dalekosež-nost i plodnost ove razlike »ugovora« (Vetrag) i »spo-razuma« (Vereinbarung), te nisu uobće mogli spoznati znatan prinos k prevlađivanju liberalno-individuali-stičkog ugovornog mišljenja, koji je ležao u takvom razlikovanju. Poslije svjetskog rata ponovio se još jednom sličan bezuspješni pokušaj u radnom pravu, kad se radilo o tome, da se tarifni ugovori između poslodavaca i posloprimaca izvuku iz područja gra-

toga, da u »čistom razstavljanju prava od politike leži jedna od najuglednijih zadaća prave državopravne nauke«, ali da unatoč toga nema podpuno nepolitičkog državnog prava. Zbog te nejasnoće bila je lišena svoje djelatne snage, uostalom umjestna, kritika Labandove samo prividno nepolitičke državopravne nauke. Opo-mena Lorenza von Steina (u predgovoru 5. izdanja nje-govog učevnika financijske znanosti) počiva na misli, da Labandov pravni pozitivizam sa svojim razstavljanjem državoznanstvenog od čisto pravnog obrađivanja uprav-nog prava najočitije pokazuje svoju znanstvenu nepogod-nost u *financijskim stvarima savezne države*. »Moramo s divljenjem ustanoviti«, kaže J. Popitz (Finanzarchiv 1932.), »kako je Lorenz von Stein već 1885. svojim du-bokim uvidom u značenje uprave i u državotvornu snagu poreznih poslova, predvidio put, kojim se je tada, iako mnogo kasnije nego što je on možda predviđao, pošlo, i to, kako on sam kaže, iz naravi same stvari, a da se nije ni čekalo na iztraživanja znanosti«.

¹⁷⁾ Binding »Die Gründung des Norddeutschen Bundes«, 1889.; H. Triepel »Völkerrecht und Landesrecht« 1899.;

danskopravnog ugovornog mišljenja i da se konstruira namjesto ugovora »sporazum«. I taj pokušaj nije mogao prodrijeti u konkretno cjelokupno stanje tadašnje državne misli. Ipak su takvi pokušaji od simptomatičkog značenja i dokazuju, da pod velom površinskog pozitivizma postoji i dalje neprestana snaga mišljenja, koja se temelji na konkretnom redu. U usporedbi s tim pojedinostima, koje se izište u pravnoj nauci, od daleko je većeg značenja u koliko mjeri dalje živi u praksi državne uprave a napose pruske vojske mišljenje, koje se temelji na ideji konkretnog reda. Pruska vojska i državna upravna organizacija bile su po sebi suviše čvrste i pune života tvorevine i poredci, a da bi pokvarili svoju nutarnju vlastitost s jednim normativističkim ili pozitivističkim zakonskim mišljenjem. U pojmovima kao »organizaciona vlast«, »službovna vlast«, »voditeljska vlast«, »zavodska policija« i sličnim izrazima državnog ili upravnog prava izražava se redno mišljenje, koje je nerazorivo u javnom pravu neke države i koje tek uobće omogućuje vladalački i upravni organizam države.

Veliki primjeri te vrste izište se prirodno u borbi za vodstvo pruske vojske protiv normativističkog ustavnog mišljenja liberalne pravne države. Povođom reguliranja vojničke stege i vojničkih kazna 1872. i 1873. g. i povodom carske naredbe o častnim sudovima 1874. g. morale su se suprotnosti otvoreno sukobiti. Vodstvo i zapovijedajuća vlast, vrhovni nalozi, vrhovni vojnički zapovjednik, vrhovni sudski dužnostnik nisu se mogli razstaviti jedno od drugoga, a da se ne razori pruska vojska. Vodstvo, koje je nužno u svakom konkretnom rednom jedinstvu i zajednici, pokazivalo je tu svoju nutarnju svezu pojmovima stega i časti. Ali za normativističko-ustavno

pravno mišljenje bilo je »pravno samo po sebi razumljivo«, da svaka sudska vlast »kao funkcija strogo vezana na normu« treba biti odijeljena od vodstva. Pravno mišljenje, kojim je podpuno ovladala suprotnost između norme i zapoviedi, *lex* i *rex*, ne može uobće pravno shvatiti ideju vođe. Stoga ono traži da se položi zakletva na ustav, na *normu*, a ne na vođu. Njegovo naučavanje o podjeli vlasti razstavlja sudstvo i upravu, te nužnom postaje još oštija dioba vojničkog i častnog sudstva te vojničkog vodstva. Naprotiv je za pruskog kralja bila svaka pojedina presuda častnog suda i svako imenovanje vojničkog suda isto tako izljev njegovog vojničkog vodstva kao i kakva obća naredba o sudovima časti i njihovim načelima. A da je bilo i pravno nedopustivo i nemoguće razstaviti jedno od drugog: vojničko vodstvo, rukovanje stegom, unapređivanje častnika i razpravljanje stvari pred častnim sudovima, moralo je biti jednostavno samo po sebi razumljivo za pravno osjećanje pruskog kralja, koji je mislio sasvim u konkretnom poredku pruske vojske.

Danas, kada je opet oživjelo s novim životom zajednice i mišljenje, koje se temelji na konkretnom redu, bolje shvaćamo pravni aksion, da se vjernost, stega i čast ne mogu odvojiti od vodstva, nego što je to moglo razumjeti liberalno-normativističko mišljenje pravne države, koje je dielilo vlasti jednu od druge i koje je bilo mišljenje minulog individualizma.¹⁸⁾ A danas, kada se državotvorni pokret prisije vodi neprekrsivom prisegom, možemo opet neposredno

Gierke »Das Wesen der menschlichen Verbände«, 1902. Ostala književnost kod Mayer-Anschütza »Staatsrecht«, 7. izd. 1919. str. 201.

¹⁸⁾ Kad su na pr. danas na rektora sveučilišta prešla prava senata zbog osiguranja jedinstvenog vodstva sveučilišta, tad je krivo izključiti iz tog prenosa stegovno-pravne i sudstvene ovlasti senata pod izlikom, da se tu radi o sudskoj vlasti ili o sudstvu sličnim ovlaštenjima. To se daje opravdati samo s liberalnim normativizmom, koji »dieli vlasti« i koji prema tome razara kako i pojam vodstva tako i pojam stega i sudstva časti.

shvatiti pravnu bit zakletve vjernosti. Naprotiv, normativističko zakonsko mišljenje može shvatiti bjez nekog dezertera iz vojske ili prekršenje prisage izdajnika samo kao »djelatnost, koja se kažnjava«, samo kao činjeničnu pretpostavku državnog zahtjeva za kaznom, a ne kao bitno nepravo i kao pravi zločin povrede prisage i nevjernosti.

2. Razvoj u Englezkoj i Francuzkoj

Pravna znanost ostalih europskih naroda pronašla je druge izraze i oblike samozaštite protiv normativističkog pozitivizma. Tu ne trebamo uzeti u obzir englezku pravnu znanost, jer englezka metoda t. zv. kazuisitičkog prava, *case law*, nije na isti način izvrnuta jednostranosti normativizma. To leži u naravi stvari i vrijedi po sebi za pravni život sviju zemalja, u kojima vlada *case law*, pa prema tome i za Sjedinjene Američke Države. Ipak u tom pogledu postoje velike razlike. Naime kod pratičnog provođenja *case law* moguć je razumskopravni i prirodno-pravni normativizam, kada se, kako se to češće iziće u shvaćanju američkih pravnika, odluka precedentnog slučaja samo utoliko smatra kao obvezatna, ukoliko se u njoj pojavljuje neka *norma*, na kojoj se temelji odluka, na koju je vezan kako sudac prvotnog slučaja, tako i sudac sljedećeg slučaja. Time se približuje provođenje *case law* opet mišljenju, koje se temelji na pravilima, iako ono ne može tako lako prijeći u uzki zakonski pozitivizam, koji mora da nastupi u slučaju velikih kodifikacija ciljnih pravnih područja. Ali prema englezkom shvaćanju *case law-a*, veže precedentni slučaj kao pojedinačan slučaj; ne veže norma, na kojoj se on osniva, pa niti običaj, koji očito izbija u precedentnoj odluci. U tom bi se mogao nalaziti, za razliku od američke sklonosti prema prirodno-pravnom i razumskopravnom normativizmu, možda čisti decizionizam. Vezivanje na precedentni slučaj

shvaćalo bi se tada kao vezivanje samo na odluku prijašnjeg sudca. Po sebi nalazimo u englezkom pravnom mišljenju na osobito jasne i čiste primjere pravog decizionizma, za što bi htio spomenuti osim Hobbesa već spomenuti zakonodavno-državni pozitivizam J. Bentham, a u 19. stoljeću prije svega Austina. Ali mi se čini, da ni decizionističko tumačenje ne pogđa točno tipičnu osobitost te *case law* prakse. Naravno, da se nije lako snaći pravniku s europskog kontinenta u samosvojnom načinu mišljenja otočne englezke pravne prakse. Ali se može zamisliti, da se kasniji sudac ne treba vezati niti na normu, na kojoj se osniva predhodna odluka, niti na predhodnu odluku kao čistu odluku, nego upravo samo na »slučaj« kao takav. Tada nam englezko *case law* pokazuje primjer mišljenja, koje se temelji na konkretnom redu i koje se izključivo drži nutarnjeg prava određenog slučaja. Tu postaje precedentni slučaj skupa sa svojom odlukom konkretna paradigma svih sljedećih slučajeva, koji svoje pravo imaju konkretno za sebe same, a ne u nekoj normi ili odluci. Ako se na drugi slučaj gleda kao na slučaj jednak precedentnom slučaju, tada pripada toj konkretnoj jednakosti i poredak, koji se očitovao u sudskoj predhodnoj odluci.

Nasuprot Englezkoj obilježeno je stanje pravne znanosti u romanskim zemljama većinom velikim kodifikacijama i kao posljedica toga pozitivističkim naučavanjem i praksom. Ovdje je došlo nekako u isto vrijeme s njemačkim »pokretom slobodnog prava«, iako manje radikalno, isto tako do metodičke kritike i osvještjenja (Gény i Saleilles). Ali se pojavilo i jedno novo mišljenje. Doktrina o instituciji (ustanovi), koju je Maurice Haurion (1856.—1929.) razvio u vremenu od 1896.—1926. prvi je, od doba prevlasti pravnog pozitivizma, sistematski pokušaj obnove mišljenja, koje se temelji na konkretnom redu. Santi Romania već spomenuta značajna teorija »Ordina-

mento giuridico« stoji pod utjecajem tog rada. Hauriou, dugogodišnji dekan pravnog fakulteta u Toulousi, bio je znameniti antagonist svog znamenitog pozitivističkog kolege u Bordeauxu Leona Duguita (1851.—1928.). Pokušajmo sumarnim rječima izraziti suprotnosti ova oba velika pravnik: metafizika protiv pozitivizma, pluralizam protiv monizma, institution protiv règle de droit. Ali baš na tome se najbolje vidi, u kakvoj su mjeri danas izvještačene antiteze liberalnog 19. stoljeća. Pravni pozitivizam Duguita sasvim je metafizičke prirode, a tobožnji mističar Hauriou je »stvarniji«, bliži zbilji i u tom smislu daleko »pozitivniji«, nego doktrinarac načelnog i čisto »znanstvenog« pozitivizma.

Hauriou nije/počeo s pravnom teorijom ili možda s metodologijom. On je u četrdesetgodišnjem radu promatrao, -glosirao, komentirao i znanstveno produbljivao praksu francuskog upravnog prava, napose odluke Conseil d'État. I samo francuzko upravno pravo polako je proizašlo iz prakse francuskog državnog vieća; naučavanje Haurioua o institucijama izraslo je na zaista »organički način« iz promatranja takve upravne prakse, te u najvećoj mjeri odgovara biti svog predmeta. U dnevnom poslu sa svojim neposrednim predmetom¹⁹⁾, a ne normativističko-pozitivističkim tještenjem izoliranih zakonskih tekstova, dobio je Hauriou ponajprije jasno pravnoznanstveno gledište o *régime administratif*, t. j. o živom, francuzkom upravnom organizmu, kog je on smatrao kao jedinstvo, koje živi prema vlastitim zakonima i nutarnjoj stezi, i koje je razlikovao kako od vlade, tako i od građanskog sudstva i od

¹⁹⁾ U tri knjige sakupljenih primjetaba odlukama Conseil d'État i Tribunal des Conflits od 1892.—1928., koje je izdao Hauriou, ostavljen nam je veliki spomenik pravne djelatnosti (prvo izdanje pod naslovom *Notes d'Arrêts*, 1928., drugo izdanje pod naslovom *Jurisprudence administrative*, 1930.).

pojedinačnih upravnih funkcija, koje se nalaze u svima državama. Iz tog konkretnog gledišta o konkretnom redu nastala je njegova nauka o »instituciji«.

Kako nam već pokazuje veliki njemački primjer upravne nauke Lorenza von Steina, može konkretno pravnoznanstveno promatranje sredene državne uprave »najbolje pružiti elemente obće teorije »institucije«: red instancija, hierarhija oblasti, nutarnja autonomija, nutarnja ravnoteža suprotnih snaga i tendencija, nutarnja stega, čast i službena tajna i k tomu još temeljna pretpostavka, na kojoj sve počiva, naime normalno stabilizirano stanje, *situation établie*. To sad postaju elementi pojma »institution«, koji se primjenjuju na najraznolikije tvorevine i uređaje javnog i privatnog prava, i koji oplođuje njihovo pravnoznanstveno spoznavanje. Ne mogu ovdje potanje govoriti o teoriji Haurioua; njeni različiti stadiji i modifikacije su očitovanja neprestanog produktivnog rasta i miena, i kao takovi od velikog pravnog značenja.²⁰⁾ No dosta je iztači za glavni pravac, koji tu prikazujemo, da puka obnova pojma »institution« prevladava, kako dosadašnji normativizam, tako i decizionizam, a time i iz obih sastavljen pozitivizam. Za institucionalistički način mišljenja, sama država nije više norma ili sustav normi, niti puka suverena odluka, nego institucija institucija, u čijem poredku nalaze mnogobrojne druge, u sebi samostalne, institucije svoju zaštitu i svoj poredak.

3. Sadašnje stanje njemačke pravne znanosti

Za Niemce imade rječ »institucija« sva nepovoljna, a malo povoljna značenja jedne strane rječi. Ne

²⁰⁾ Tri najvažnija odsjeka leže u godinama 1896. (*La Science sociale traditionnelle*), 1910. (prvo izdanje *Principes de Droit public*), i 1925. (*La Théorie de l'Institution et de la fondation* u »la Cité moderne et les transformations du Droit«; svezak 4. *Cahiers de la Nouvelle Journée*).

može se prevesti ni s »uređenje« (Einrichtung), ni s »zavod« (Anstalt), ni s »organizam«, premda sadrži nešta od svakoga od tih pojmova. Rieč »uređenje« je preobćenita i iztiče samo stvarno - izvanju, organizatornu stranu. »Zavod« postao je neupotrebljiv time, što je u 19. stoljeću kao protupojam protiv udruge zadobio političko-polemički smisao, koji ga veže na stanje nutarnje - političkih borba u 19. stoljeću. Konačno rieč »organizam« vrlo je opterećena s, već sasvim obćenito postalom, antitezom protiv »mehanizma«. Ali latinska rieč djeluje, kao i neki drugi izrazi latinskog podrijetla, možda nesvjestno u pravcu nekog fiksiranja i ukruživanja. Time dobiva izraz »instituciono mišljenje²¹⁾« suviše žig puke konzervativne reakcije protiv normativizma, decizionizma i iz obih sastavljenog pozitivizma prošlog stoljeća, te se izvirgava krivim tumačenjima i suviše jeftinim prigovorima. K tome pridolazi, da Hauriouova nauka o instituciji prelazi kod njegovog učenika Georges-a Renarda sasvim u neotomizam, čime se javlja kao tipična rimsko-katolička teorija. Ali bi bilo šteta, da snažna sklonost prema konkretnom rednom i oblikovnom mišljenju, koje danas obuzima pravnoznanstveno mišljenje naroda, naiđe na zapreke u takvom nerazumievanju i ograničavanju. Naravno, da se pojedini narodi u svome dosadašnjem mišljenju razilaze u riečima, pojmovima i oblicima, koji su primjereni njihovoj osobitosti i njihovoj poviestnoj predaji. To je jedan od velikih uvida, koji zahvaljujemo nacionalno-socialističkom pokretu. Stoga bih predložio kao oznaku za treću i sadašnju vrst pravnoznanstvenog mišljenja ne »institucionalističko«, nego konkretno redno i oblikovno mišljenje. Time odpa-

²¹⁾ Ja sam taj izraz češće upotrebljavao, a ponajzadnje u predgovoru drugom izdanju mog rada »Politische Theologie«, München 1934. odnoseći ga bez daljnega na moje naučavanje o ustavnozakonskim »intitucionim jamstvima«.

daju nesporazumci i kriva tumačenja, koja žele podmetnuti tom mišljenju političke tendence jednostavnog vraćanja minulih stvari ili sačuvanja prestarih uređenja.

U Njemačkoj se najjasnije vidi kako je vrijeme pravnog pozitivizma pri kraju. Sa sviju strana i na svima područjima pravnog života prodiru t. zv. generalne klauzule u takvom obsegu, da ukidaju svaku pozitivističku »sigurnost«, t. j. neodređeni pojmovi sviju vrsta, upućivanja na izvanzakonska mjerila i predočbe, kao dobre običaje, vjernost i povjerenje, pridjevanje i nepridjevanje, važan razlog i t. d. One sadrže odricanje od temelja pozitivizma, t. j. zakonodavne odluke, koja je sadržana u samom normiranju i koja se dađe zamieniti. Ni zakonodavstvo ni pravosuđe ne mogu danas biti bez njih. U njemačkoj pravnoj znatnosti su one u posljednje vrijeme predmet, o kome se govori u pravnim razpravama. Njihovo prodiranje i njihovu prevlast označilo se kao opasnost za pravnu sigurnost i proračunljivost, te se opominjalo od njih. Razumljive su takve opomene i brige sa stanovišta dosadašnjeg pozitivističkog vjerovanja, koje polazi od toga, da samo povezivanje zakonodavne odluke i pravila, što sačinjava taj pozitivizam, zajamčuje pravnu sigurnost. Odpada po sebi savršen, potpun zakon, »temelj sigurnosti«. Ali s druge strane H. Lange iztiče ove generalne klauzule kao vozilo prirodnog prava, kao nosioca pravnih ideja, kao otvor, na koji prodiru nove ideje, »kao kukavičje jaje u liberalističkom pravnom sistemu«, te ih označuje kao

²²⁾ H. Lange: »Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht«, Tübingen 1933.

²³⁾ G. Dahm i Fr. Schaffstein: »Liberales oder autoritäres Strafrecht?«, Hamburg 1933; H. Henkel: »Straf- richter und Gesetz im neuem Staat«, Hamburg 1934.

²⁴⁾ Izreka »normativno« činjenično obilježje označuje tu samo suprotnost prema »čvrstim«, opisnim činjeničnim

znak prevlađivanja pozitivističkog pravnog mišljenja, koje je nastalo u 19. stoljeću.²²⁾ Čim se pojmovi kao »vjernost i povjerenje«, »dobri običaji« i t. d. ne odnose na individualističko građansko prometno društvo, nego na interese narodne cjeline, mienja se u stvari cijelo pravo, a da pri tom ne treba biti promijenjen nijedan jedini »pozitivni« zakon. Stoga sam uvjeren, da se pomoću tih generalnih klauzula može provesti novi pravni način mišljenja. Ali se tada ne smije s njima postupati kao pukim korektivom dosadašnjeg pozitivizma, nego kao osobitim sredstvom novog pravnoznanstvenog tipa mišljenja.

Kao takve ne dolaze one samo u obzir u obveznom pravu građanskog zakona, te u stvarnom, obiteljskom i nasljednom pravu. Kako je daleko došlo do procesa razpadanja pozitivizma i kako su slabi izgledi na povrat mišljenju, koje je došlo u 19. stoljeću do prevlasti, dolazi najjasnije na vidjelo u dvim najvažnijim područjima liberalnog pravnodržavnog mišljenja, u *kaznenom pravu* i u *poreznom pravu*. Razpada se metoda prividno sigurne tvorbe pojmova, koja opisuje činjenice, kao i ideal njene »činjeničnosti«. Što se tiče *kaznenog prava*, kojeg su pojmovi i duhovni temelji u novije vrijeme pretresani od Dahma, Schaffsteina, Henkela,²³⁾ mislim pri tome na nove činjenice, koje bi se u starim pojmovima nazvale »neodređenim«, na pr. nevjera, izdaja naroda i gospodarstva, kao i na prodiranje t. zv. normativnih namjesto deskriptivnih činjeničnih elemenata.²⁴⁾ Od još veće sistematske dalekosežnosti je promjena u odnosu između obćenitog i posebnog diela kaznenog zakonika, kako se na pr. očituje u spomenici o nac. soc. kaznenom pravu (1933. god.). Tu ne počinje kaznenopravno

obilježjima, koje je tobože slobodno od vrijednostnog suda; to je simptom za nutarnji razdor pozitivizma, koji se sastoji iz normativizma i decizionizma, pa nam pokazuje, da čisti normativist ne može više misliti čisto pozitivistički; vidi o tome str. 210.

normiranje s obćim dielom, nego s pojedinim kažnjivim djelima. Odjeljivanje »obćenitih« pojmova, kao krivnja, pomoć, pokušaj od konkretnih zločina, kao veleizdaja, krađa ili podmetnuće požara više nam se danas ne pričinja pojmovnim razbistrivanjem ili jamstvom veće pravne sigurnosti i točnosti, nego prije kao umjetna i protusmislena abstrakcija, koja kida prirodne i zaista dane životne sveze.

I u *poreznom pravu*, čija je određenost za pravno mišljenje na isti način od načelnog značenja, stupaju na mjesto odtupljenih, iz privatnog prava preuzetih, prividno pravno čvrstih pojmova drugi pravni pojmovi, koji izravno uzimaju u obzir gospodarsku ili društvenu stvarnost. To je, preko užeg okvira poreznog prava, stoga od simptomatičnog značenja, budući je porezno pravo bilo, poput proračunskog prava u ustavnom životu, neka vrst svetinje pozitivizma liberalne pravne države. Stoga je jedini pravnoznanstveni sustav poreznog prava poslije 1919. t. j. poslije razvitka Njemačke u državu, koja plaća reparacije i poreze, razvio, u svjestnoj analogiji prema kaznenom pravu, sistematsku nauku o »činjeničnosti« državnog poreznog zahtjeva.²⁵⁾ Ali je upravo u poreznom pravu ponajprije postalo očito, da se pravedno i smisleno uređivanje ne može provesti pomoću pojmova čistog pozitivizma, koji se ne odnose prema ničemu. Već se u naredbi o državnim nametima od 13. prosinca 1919. nalazi krčiteljska rečenica § 4. koja kaže, da se pri tužaćenju poreznog zakona treba uzeti u obzir njegovo gospodarsko značenje i razvitak obćih prilika. Time otpada temelj pozitivističke »sigurnosti«, autarkija zakonskog sadržaja, koji je sam u sebi određen. U razvitku njemačkog zakonodavstva o porezu na poslovnj promet počev od zakona od 26. srpnja 1918. do

²⁵⁾ Albert Hansel »Steuerrecht«, 1. izd., Berlin 1924. 3. izd. 1933.

daljih zakona od 8. svibnja 1926. našla je i pravno-znanstveni sistematski izraz ta spoznaja, koja se prvo probila na poreznom području. Njemački zakon o porezu na poslovni promet namjerno kida s tradicionalnim pravno-poslovnim i ugovornim tipovima prometnopravno zamišljenog građanskog prava; on namjerno ne govori o kupovini, najamnini, nadnici, sticanju vlasništva, nego o dobavi, naplati i t. d.

S tim novim pojmovima ne misli se uvoditi abstraktne, još obćenitije pojmove nego što su pojmovi ugovornog tipa. Naprotiv, stvara se mogućnost, da se neposredno zadovolji konkretna stvarnost nekog životnog odnosa, tako da bi se gospodarski proces porezno obuhvatio na pravedan način. Normativizam i pozitivizam starog stila bili su tu potpuno bezpomoćni naprama logički neograničenim mogućnostima mnogovrstnog, formalno-pravnog nazivanja. Oni bi »pravnu državu« učinili na sprdnju, kao što su to pomoću izreke *nulla poena sine lege* učinili na kazneno-pravnom području što se tiče smionog i domišljatog zločinca. Iztaknuti poznavaoци našeg novog poreznog prava uvidjeli su tu opasnost, pa su protiv toga izstupili s najvećom pravnoznanstvenom metodološkom sviješću. Stoga su sačuvali novu njemačku poreznopravnu znanost od pada u puku nauku o pritaivanju poreza.²⁶⁾ Takvi pojmovi — koji namjesto da se odnose na zakonski pozitivizam, koji je sastavljen iz mišljenja, koje se temelji na pravilima i odlukama, i koji se je normativistički odmaknuo od stvarnosti života — odnose se neposredno na konkretnu zbilju nekog životnog odnosa i vode nužno do nove vrste mišljenja, koje zadovoljava dani ili novo nastali životni poredak. U njemačkoj poreznoj

²⁶⁾ J. Popitz »Einleitung zu dem Kommentar zum Umsatzsteuergesetz«, 1929.; od djela E. Beckera spominjem tu samo predavanje na njemačkom pravničkom kongresu 1933. (izašlo u govorima i predavanjima njemačkog pravničkog kongresa, Berlin 1933.).

pravnoj znanosti očita je stoga i kod prividno nuzgrednih poreznopravnih pitanja odmah i neposredno unutarnja redna sveza državnog, društvenog i narodnog poredka života i zajednice. Na. pr. pitanje smanjenja poreza za otčeve obitelji i za određeni broj djece, priznanje određene vrste troškova života i nuždnih potrošaka, pitanje oporezovanja dohotka činovnika i izračunavanja troškova reklame dotiče se u svakoj svojoj pojedinosti odmah konkretnog životnog reda i ustanova kao što su brak, obitelj, stalež i država, te prisiljavaju, da se zauzme načelan stav.²⁷⁾

Dok se tako u razvitku kaznenog i poreznog prava izvršuje raztakanje pozitivističkog mišljenja, koje se temelji na pravilima i zakonu, dotle su nastale na drugim područjima javnog prava mnogobrojne novine, koje se sasvim odalečuju od načina mišljenja 19. stoljeća. Novo državno i upravno pravo provelo je *načelo vođe* i s time pojmove kao vjernost, sljedba, stega i čast, koje se može razumjeti samo iz konkretnog poredka i zajednice. U tri reda poredka — državi, pokretu, narodu — tvori se političko jedinstvo. Izgradnja staleškog uređenja još će jače provesti misao nedjeljive sveze između vodstva, stega i časti, te time prevladati normativizam, koji se izgradio na dosadašnjem načelu »podjele vlasti«. U staležki razčlanjenom narodu uvijek vladaju više poredaka, od kojih svaki mora iz sebe samog oblikovati svoje staležko

²⁷⁾ Za ovaj, ako tako smijem reći, opet univerzalni značaj znanstvenog mišljenja vrlo je zanimiva razprava J. Popitza (u Jur. Wochenschrift 1933. sv. 1.) o velikom djelu njemačkog ekonomiste Gottl-Ottlilienfelda. Ekonomska nauka toga učenjaka kreće se, namjesto u abstraktnim i izoliranim pojmovima i svezama, u tvorevinama i strukturama. To bi moglo biti od koristi novom konkretnom rednom mišljenju pravne znanosti na analogan način, kao što je individualistički sustav t. zv. klasične narodne ekonomije podsticao kapitalističko mišljenje građanske pravne države i njen pozitivistički normativizam.

sudstvo — »koliko staleža, toliko sudskih klupa«. Najjasnije je nacionalno socialistički zakonodavac iztaknuo novo mišljenje, koje se temelji na ideji poredka, u svome »Zakonu o redu u narodnom radu« od 20. siječnja 1934. Ako se sjetimo na već spomenuti (str. 225.) neuspjeli radnopravni pokušaj, da se s pomoću pojma »sporazuma« prevladaju privatne/ugovorne predočbe bar na području »tarifnih ugovora«, prikazuje nam se taj novi zakon o uređenju narodnog rada kao snažan korak, koji za sobom ostavlja jednim kretom cijeli skup individualističkog mišljenja, koje traži utočište u ugovorima i pravnim odnosima. Zakon namjerno više ne govori o poslodavcima i posloprimcima; namjesto tarifnog ugovora stupa tarifni red; poduzetnik, namještenik i radnik su vođa i sljedbenici poduzeća, koji rade zajedno u promicanju svrha poduzeća i na obću korist naroda i države; oba nam se prikazuju kao članovi zajedničkog poredka, zajednice s javnopravnim obilježjem. Društveni častni sud je dosljedna primjena rednog mišljenja, koje je učinilo, da se vjernost, sljedba, stega i čast više ne shvaćaju kao funkcije nesređenih pravila i odredaba, nego kao bitni elementi nove zajednice i njenog konkretnog životnog reda i oblikovanja.

Završetak

Tek poslije toga kratkog pregleda o stanju pravne znanosti može se spoznati duboko i odlučno značenje *novog pojma pravnika*, kojeg je nacionalni socializam uveo u Njemačku. Staležko obuhvaćanje njemačkih pravnika u njemačkoj pravnoj fronti postavilo je organizaciji pravnika kao temelj takav pojam pravnika, koji dokida i prevladava dosadašnju pozitivističku podvojenost prava i gospodarstva, prava i društva, prava i politike. Novoj staležkoj tvorevini njemačkih pravnika treba da pripada svaki Niemac, koji se u

svome strukovnom radu bavi primjenjivanjem ili daljim izgrađivanjem njemačkog prava u javnom životu, državi, gospodarstvu ili samoupravi, i koji na takav način ima korien u njemačkom pravnom životu. Na tom novom pojmu prava, pravnika i pravnog staleža, temelji se kako Nacionalnosocialistički njemački pravnički savez (onaj dio nacionalnosocialističkog pokreta, koji se u posebnom smislu bavi njemačkim pravom), kao i god. 1933. osnovana Akademija za njemačko pravo. Osnivač Akademije za njemačko pravo Dr. Hans Franck vidi zadaću njemačkih pravnika prije svega u »stvarnom oblikovanju«, koje bi odgovaralo njemačkom duhu. U toj od njega izrečenoj riječi jasno je došla do izraza bitna crta novog rednog i oblikovnog mišljenja.

Tradicionalnom pozitivističkom mislenom tipu prikazuje se neprijeporno prodiranje novog pravničkog načina mišljenja naravno samo kao *korektiv* njegove stare metode, kao popuštanje ukočenosti, slično prijašnjem pokretu slobodnog prava, kao puko prilagođivanje na novo stanje sa svrhom daljeg provođenja i održanja dotadašnjeg tipa. Ali promjena pravno-znanstvenog načina mišljenja danas je povezana s promjenom cjelokupnog državnog sustava. Sve miene pravnog mislenog tipa stoje, kako se pokazalo, u velikom poviestnom i sistematskom snošaju, koji ih uključuje u svakidašnje stanje političkog života zajednice. Kao što decizionizam Hoblesa pripada u 17. stoljeće, u doba, kada se provodio kneževski absolutizam, i kao što razumskopravni normativizam pripada u 18. stoljeće, tako se sveza između decizionizma i normativizma, koja prikazuje od 19. stoljeća vladajući zakonski pozitivizam, razjašnjuje iz određenog dualističkog odnosa države i građanskog društva, iz dvočlana strukture

tadašnjeg političkog jedinstva, koje se razpadalo na državu i društvo i koje je lebdilo između iznimnog stanja i legalnosti. Čim je prestala postojati dualistička struktura države i društva slobodnog od države, morao je odpasti i pravnoznanstveni tip mišljenja, koji joj je pripadao. Država sadašnjice nije više podijeljena dualistički na državu i društvo, nego je izgrađena od tri reda poredka: države, pokreta, naroda. Država kao posebni red poredka unutar političkog jedinstva nema više monopol politike, već je samo organ vođe pokreta.

Tako izgrađenom političkom jedinstvu nije više primjereno dosadašnje decizionističko ili normativističko ili pozitivističko pravno mišljenje, koje ova dva sastavlja. Sada nam treba konkretnog rednog i oblikovnog mišljenja, koje bi bilo doraslo mnogobrojnim novim zadacima državnog, narodnog, gospodarskog i filozofskog stanja i novim oblicima zajednice. Stoga se u tom prodiranju novog pravnoznanstvenog načina mišljenja ne nalazi samo puki izpravak dosadašnje pozitivističke metode, nego *prielaz na novi tip pravnoznanstvenog mišljenja*, koje odgovara zajednici, poredku i oblikovanjima, koji se javljaju u novom stoljeću.

TROJNOST POLITIČKOG JEDINSTVA (1933.)

I.

1. Političko jedinstvo suvremene države predstavlja trodjelnu povezanost države, pokreta, naroda. Ono se razlikuje podpuno od liberalno-demokratske sheme o državi, koju smo preuzeli od 19. stoljeća, i to ne samo u pogledu njegovih filozofskih pretpostavaka i njegovih obćenitih načela, nego i u svim bitnim konstrukcionim i organizacionim crtama konkretne dr-

žavne izgradnje. Ta se razlika dotiče svakog bitnog pojma i svake znatnije ustanove.

Novi državni sustav je obilježen time, da se političko jedinstvo naroda, a prema tome cjelokupni poredak njegovog javnog života prikazuje u tri različita niza poredaka. Ta tri niza ne stoje uzporodo jedan uz drugoga, nego jedan od njih, pokret, koji je nosilac državnog i narodnog života, prožima i vodi oba ostala. Tri kolosjeka teku sređeno jedan pokraj drugog, dodiruju se na stanovitim odlučnim točkama, napose na vrškovima, imaju određeno udešene, uzajamne (dodire i poprečne veze, ali koje ne smiju odstraniti tu razliku; one tvore u svojoj cjelokupnosti — koju prouzrokuju ta tri niza kao nosioci — ustav političkog jedinstva. Svaki je od njih oblikovan u sebi prema različitim gledištima i, ako mogu tako reći, iz različitog/tvoriva, ali su ipak svi, iako na različit način, obuhvaćeni javnim/pravnim poredkom.

Svaka pojedina od triju rieči: država, pokret, narod može se upotriebiti za cjelinu političkog jedinstva. Ali ona ujedno označuje i neku osobitu stranu i posebni element te cjeline. Tako možemo promatrati državu u užem smislu kao političko-statički dio, pokret kao političko-dinamički element, a narod kao nepolitičkog sudionika, koji se razvija pod zaštitom i u sjeni političkih odluka. Ali bi bilo krivo odatle sofistički izvući suprotnosti, koje alternativno razstavljaju i koje jedna drugu izključuju, pa izigravati državu protiv pokreta ili pokret protiv države, narod protiv države ili državu protiv naroda, narod protiv pokreta ili pokret protiv naroda. To odgovara liberalističkom razkidanju — o čemu ćemo još govoriti — kojeg je politički smisao odstranjivanje ili barem relativiranje političke cjeline. Napose pokret je isto tako država kao i narod, pa se ne može niti današnja država (u smislu političkog jedinstva) niti današnji njemački

narod (kao subjekt političkog jedinstva »Njemački Reich«) pomisliti bez pokreta.

Iz toga proizlaze sljedeća tri reda:

a) Državne oblasti i uredi, koji se sastoje iz vojske i državnog činovništva; često ih se još (u smislu nasliednog načina izražavanja) označuje kao državu, ali je to samo kao zapoviedna, upravna i sudska organizacija, dakle samo u užem smislu, dok se rieč »država« u širem smislu još uvijek upotrebljava kao nasliedeno označivanje za cjelinu političkog jedinstva nekog naroda.

b) Stranka — koja prima članove iz svih slojeva naroda, ali koja je u sebi zatvorena i koja se vodi po hierarhijskom načelu, jer zahtieva osobito strogu izgradnju i oštro vodstvo — nosilac državnog i narodnog života, kao političko tielo, u kome pokret nalazi svoje osobito obličje. Nju sociolozi označuju kao »red« (Orden), koji u načelu nije čvrsto organiziran, nego počiva na slobodnom vrbovanju »elita« ili slično, kako bi ju mogli razlikovati od političke stranke liberalne države.

Ipak možemo, pošto se danas više ne treba bojati nesporazumaka, zadržati i nadalje uobičajeni naziv »stranka«. To i odgovara riečima zakona od 14. VII. 1933. protiv osnivanja stranaka: »U Njemačkoj postoji kao jedina politička stranka nacionalna socialistička radnička stranka«.

c) Samoupravi prepušteno područje naroda, koje obuhvaća kako staleški, gospodarski i društvojni poredak tako i obćinsku samoupravu, koja počiva na mjestnom susjedstvu. I korporativna država (stato korporativo) fašističke države, koja u načelu odklanja teritorialnu samoupravu i dopušta samo stručne ili »funkcionalne« vrste samouprave, sindikalni sustav, »pučki društvojni poredak« (kako ga naziva Werner Sombart) mogli

bi izpuniti ovo područje nedržavne, ali javno-pravne samouprave i uklopiti u javni život naroda autonomiju, zajednički način djelovanja ili također i različita federalna okupljanja, koliko je to moguće u cjelokupnom okviru političkog vodstva.

U državi njemačkog nacionalno-socialističkog pokreta kao i u talijanskoj fašističkoj državi možemo prepoznati — makar na vrlo različite načine — tu novu trostruku sliku političkog jedinstva. To je uobće značajno za države 20. stoljeća. Čak se i u boljševičkoj državi Sovjetskog Saveza pokušalo izvesti trodjelnu konstrukciju države, stranke i sindikata, koja bi imala totalno obuhvatiti političku i društvenu stvarnost. Ali se ta trodjelna izgradnja vidi ne samo tamo, gdje se pokušava prevladati tjesnace liberalno-demokratskog sustava i gdje se pokušava izgrađivati novu državu prema zahtjevima društvene i političke stvarnosti 20. stoljeća; ona odgovara i velikim tradicijama njemačke državne misli, koju je zasnovao Hegel. A tek u drugoj polovici 19. stoljeća potisnuta je ona pod utjecajem liberalnih i inorodnih teoretičara i pisaca iz svijesti njemačkog naroda. Stoga mora trodiobni nacrt kao prva zorna skica suvremenog sustava države danas obćenito biti očit; ne može se u nikojem slučaju prigovoriti, da se tu radi samo o idealiziranju talijanskih fašističkih prilika.

Posebno je konstruktivno i organizatorno pitanje, kako se trebaju odnositi jedno prema drugom tri niza poredka prema pripadajućim nizovima organizacije; isto je tako posebno pravno i državnoznanstveno pitanje uzajamni odnos odgovarajućih triju »podustava«. Ali u nazivu »stranka, koja je nosilac države i naroda« dolazi već do izražaja mišljenje, da se političko vodstvo mora oslanjati na taj niz poredka, i da stoga ova druga, u našem nacrtu srednja organizacija, nadvisuje oba druga poredka i da ih odlučno prožima,

vodi i oblikuje. Političko vodeća stranka temeljem je kao organizacija »pokreta« kako državnom »aparatu« tako i društvenom i gospodarskom poredku i cjelini političkog jedinstva. Odatle proizlazi središnje značenje već više puta spomenutog državnopravnog pojma političkog vodstva, o kome ćemo dalje još potanje govoriti.

Abstraktno i obćenito govoreći može biti različit međusobni odnos triju nizova poredaka u različitim političkim jedinicama i u različito vrijeme. Za Hegelovu činovničku državu pruske njemačke vrste — kako je ona bila povijestna stvarnost po prilici od 1815. do 1848. pod jednom već relativiranom monarhijom, poslije čistog absolutizma i prije ustavno-pravnog priznanja građansko-parlamentarnih zakonodavnih tijela — bilo je na pr. značajno, da je duhovno i moralno na visokom stupnju stojeće, nepodmitljivo državno činovništvo ujedno izvršivalo funkciju onoga sloja, koji je nosilo cjelokupni državni život, dok se u drugim državama činovništvo shvaćalo samo kao birokratsko oruđe onih sila, koje su bile temeljem cjelokupnom državnom životu. Unutar državne organizacije može se pojaviti na pr. daljnje pitanje odnosa građanske i vojničke državne vlasti, vladalačke i zapovjedničke vlasti. Također se izgrađuju u svrhu uzajamnog utjecanja, vodstva ili vlasti različite metode, koje su čas javne i vidljive, čas njutarnje i nevidljive, čas se rukovode na temelju unapried određenih pravila, čas slobodno prema stanju stvari i svrsishodnosti, te se razvijaju u najrazličitije ustanove. Razmatrati ovaj problem bila bi zadaća konkretne »nauke o državi« 20. stoljeća. Ne kažem: »obćenite nauke o državi«, jer je kategorija »obćenita« nauka o državi, kako je već spoznao Paul Ritterbusch, tipična stvar liberalnog 19. stoljeća; ona proiziće iz normativističkog nastojanja, koje je išlo zatim, da razrieši konkretnu državu i konkretni narod u »obćenitosti« (obći odgoj,

obća pravna nauka, obća spoznajna teorija) i time da uništi njihovu političku bit.

2) Neprestano se mora podsjećati na to, da se tom trodijelom mienja i pojam »države« i pojam »naroda« i da uobičajeno predočivanje, koje je nastalo u povijestnoj situaciji 19. stoljeća, ne može više obuhvatiti novu stvarnost. Država u smislu državnog činovništva i oblasti gubi monopol politike, koji si je ono stvorilo u 17. i 18. stoljeću. Ono postaje tek dio političkog jedinstva i to onaj dio, koji je upućen na organizaciju, koja nosi cjelokupni državni život. Državne oblasti i činovništvo samo po sebi nije, dakle više istovjetno s političkom cjelinom niti s »vlasti«, koja ima središte u samoj sebi. Danas se ne može politički moment određivati od strane države, nego se mora država određivati od političkog momenta. Ali zbog toga se također pomiče državni ustav i iz njega izveden legalitet, koji su se počevši od 19. stoljeća razvili za ovu »državu«, iz središta države na neko drugo mjesto političkog života. No što se legalitet više formalizira i mehanizira, tim se očitije suprotstavlja sadašnjem izpravnom pravu; on mehanizira, dobiva relativno i nuzgredno značenje, koje mu pripada stoga, jer je sam instrumentalan; on postaje funkcioni modus državnog činovničkog aparata. Kao što nije državni aparat istovjetan s političkim jedinstvom naroda, nije ni taj legalitet s pravom naroda. K pravu u substantivnom smislu pripada kao prvo: osiguranje političkog jedinstva; samo na temelju nepobitnih, i u tom smislu pozitivnih, političkih odluka, može se tada na svim područjima javnog života razvijati pravo u slobodnom i autonomnom razvoju.

Državna i pravna teorija predposljednjeg i posljednjeg pokoljenja pravника osjetila je tu suprotnost prava i državnog legaliteta — čemu je podpuno odgovaralo neslaganje između političkog jedinstva na-

roda i državnog činovničkog aparata — i taj osjećaj tako izrazila, da se s jedne strane čvrsto držala načela, da se pod »zakonom« mora razumjeti svaka »pravna norma«, a s druge strane istovremeno formalizirala i mehanizirala pravo u zakon, a zakon opet u zaključak većine zakonodavnog tiela t. j. parlamenta. Ovdje ne mislim toliko na poznato razlikovanje između narodnog prava i pravničkog prava, nego na pojmovno abstraktno zaoštivanje suprotnosti u »obćenitoj« pravnoj i državnoj teoriji. Jedna doktrina, koja je zanimiva zbog svoje unutarne dosljednosti, promatrala je samo činovnika t. j. sudstvo i upravu, koji primjenjuju zakone, a ne »građanina« kao stvarne adresate zakonske norme; zbog toga je ona promatrala pravo konačno uobće još samo kao »skup pravila za djelovanje države«. Kaže se na jednom mjestu, koje je za to dosljedno liberalno pravno-državno mišljenje osobito karakteristično: »Također i pravna pravila (u užem smislu), koja utvrđuju pravne dužnosti podanika, te normiraju kazne i njihovo izvođenje, imaju, obzirom na djelatnost kažnjavanja i izvršivanja kazni, koja se ostvaruje i izvršuje putem državnih organa, za sadržaj državnu upravu« (Kelsen, Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, str. 252). Time postaje cjelokupno pravo u osobitom smislu »državno pravo«, a obratno cjelokupna državna djelatnost »pravo« t. j. izvršavanje norma sa strane državnog činovničkog aparata, koje je vezano na norme. To nema nikakvog posla s pravom ili pravednošću u stvarno substancionom smislu, ali je tipično za politički sistem liberalnog depolitiziranja. Liberalni normativizam obmanjuje se ovdje »vladavinom pravne norme«, koja je u stvari samo vladavina sistema legaliteta, u kojem su ovladale politički neodgovorne nedržavne sile nad činovničkim aparatom. Taj pozitivistički i »funkcionalistički« način mišljenja, koji nieće

svaku pravnu substancu, poznaje »pravo« još samo kao proračunljivo vezivanje državnog aparata t. j. kao funkcioni modus nadležnih oblasti i instanca. Pokraj toga postojao je, kako je rečeno, u pravnoj praksi i dalje t. zv. materialni pojam zakona; zakon je bio »pravna norma« i svaka pravna norma, čak i običajno pravo, bila je »zakon«; ona se nije obraćala (za razliku od obične upravne odredbe) samo na »činovnika«, koji je bio podložen posebnom odnosu vlasti, nego i na »građanina« (koji je bio podložen samo »obćoj« državnoj sili). U stvari su tada postojale dvie različite predočbe o pravu i zakonu bez veze jedna s drugom, dva adresata, na koje su se obraćale norme, dva pojma zakona i stoga dvie vrste prava, koje su se uzajamno ukidale.

U trodjelnoj izgradnji političkog jedinstva zadobivaju pojmovi »država« i »narod« drugčije mjesto i sasvim drugi smisao nego u dvodjelnom sustavu liberalne demokracije. Dvodjelni način mišljenja barata i ovdje s antitetičkim razstavljanjima, kao na pr. država protiv naroda i narod protiv države, vlada protiv naroda i narod protiv vlade. U nacionalno-socialističkoj državi imade političko vodstvo, koje je nosilac države i naroda, zadaću da spriječi i da prevlada sve takve suprotnosti. Stoga narod nije više samo zbroj onih ljudi, koji imaju pravo glasa, a ne vladaju. Državni činovnik ne stoji više, kao u monarhičkoj ustavnoj državi, u opreci prema građaninu, koji se naziva »slobodnim« i kojeg se sloboda uglavnom sastojala u nedržavnom djelovanju, te je bila polemički liberalni borbeni pojam, upravljen protiv »neslobodnog« vojnika i stručnog činovnika. Državno činovništvo nije više prisiljeno, kao u pluralističkom stranačkom sistemu, da se organizira kao interesna skupina i da se poziva na individualistički konstruirana »stečena prava« pojedinog činovnika namjesto na ideju i ustanovu njemačkog činovništva. Činovnik je sada

član naroda u političkom jedinstvu, koje se temelji na istorodnosti; on je kao član stranke dio one organizacije, koja je nosilac države i naroda, i u kojoj se na odlučujućim spojnim mjestima državnog činovničkog organizma nalaze političke vođe iz pokreta, koji je nosilac države i naroda.

Na odgovarajući način prožima pokret i područje narodne i staleške samouprave, naravno tako, da se za razliku od, po svom statičkom značaju samo relativno, depolitiziranog organizma činovničkog i državnog aparata, ovdje priznaje u mnogo većem stupnju depolitizirana oblast autonomnih tvorevina. To »depolitiziranje« nema ništa zajedničkog s prijašnjom političkom zloupotrebom tobože »nepolitičkih« samoupravnih stvari, nego počiva podpuno na *političkoj odluci* priznatog političkog vodstva. Temeljna je spoznaja političkog suvremenog pokoljenja, da je upravo odluka o tome, da li je neka stvar ili područje nepolitičke naravi, *na osobit način politička odluka*. I »objektivnost« činovništva, napose »nezavisnost« sudstva, »kao i nepolitički značaj narodnog samoupravnog područja su, sa svim prednostima i sigurnostima nepolitičkog momenta, samo tako mogući, da se oba podvrgnu političkom vodstvu i političkim odlukama pokreta, na kome počiva država i narod«. On je prema tome u osobitom smislu *politički* element države, t. j. kao dinamički motor naprama statičkom elementu državnog aparata, koji je upućen na normiranja i na političko odlučivanje, koje leži u njima, te kao politički jamac depolitizirane, obćinske ili staleške samouprave.¹⁾

¹⁾ Tu se ne razpravlja o pitanju, kamo spada u toj trodionnoj izgradnji *crkva*. Ukoliko crkva ne podiže totalitetni politički zahtjev, nalazi mjesto u trećem području t. j. autonomnoj samoupravi; ali ako ona podiže totalitetni politički zahtjev, to znači, da si svojata, da ona sama dodjeljuje državi, pokretu i narodu njihova mjesta

3. Sasvim novi niz pitanja dotiče se pravni odnos između države i pokreta. Unatoč nekim sličnostima nacionalno-socialističke države s talijanskom fašističkom državom, pokazuju se upravo tu velike razlike obzirom na odnos između stranke i činovništva, stranke i vojske, stranke i državnog glavarara. Doduše fašistička je stranka zakonom od 14. prosinca 1929. postala »organ države« (un organo dello Stato), ali ona nije izravni državni organ; takav je (organo statale) samo određeni stranački organ, fašističko veliko vijeće (il Gran Consiglio del Fascismo). Nacionalno-socialistička njemačka radnička stranka je isto tako kao nosilac državne misli nerazriešivo povezana s državom. Ali niti stranačka organizacija u cjelini, niti određena stranačka instanca nemaju kao takove značaj izravnog »državnog organa«. Da nacionalno-socialistička stranka nije ni u kojem slučaju »stranka« u smislu preboljelog pluralističkog stranačkog sistema, razumije se samo po sebi; ona je vodstveno tielo, koje je nosilac naroda i države. Zakon protiv ponovnog osnivanja stranaka od 14. srpnja 1933. osigurava joj ovu jedinstvenu i izključivu prednost naprama svim pokušajima obnove prijašnjeg vjeroispoviednog, klasnog ili kojeg drugog pluralizma. Prema zakonu o osiguranju jedinstva između stranke i države od 1. prosinca 1933. stranka je tielo javnog prava, i to naravno u drugačijem i višem stupnju, nego bilo koje drugo od mnogih tiela javnog prava, koja stoje pod državnim nadzorom. Zamjenik vođe i nadstojnik stožera jurišnih četa postaju članovi državne vlade, kako bi se zajamčila najuža suradnja službenih mjesta stranke i jurišnih odjela s javnim oblastima. Članovi stranke i jurišnih odjela podvrgnuti su, obzirom na njihove posebne i pojačane dužnosti, posebnoj stranačkom sudištu. Povezanost s državom temelji se uglavnom na *personal-*

i da *sama iz sebe želi* razlikovati prijatelja i neprijatelja naroda.

nim unijama, koje povezuju vrhove različitih organizacionih nizova, ali ne na svojevoljan slučajan način, nego na stvarnom temelju cjelokupnog sustava političkog jedinstva. Štaviše, ove personalne unije imaju djelomično već institucionalni značaj: vođa nacionalno-socialističkog pokreta je glava njemačke države i njemačke vlade, njegovi pomoćnici i dovođe nalaze se na drugim vodećim političkim mjestima kao ministri, zemaljski predsjednici, namjestnici, zemaljski ministri i t. d. Osim tih personalnih unija mogu i određeni utjecaji, napose osobne vrste (pravo predlaganja, imenovanja i prezentiranja pokrajinskih ili mjestnih stranačkih izpostava), predstavljati tipična sredstva dodira između države i stranke. Sva druga sredstva povezivanja i razgraničavanja — i načelna spojivost stranačkih mjesta s državnim i samoupravnim mjestima ili obratno načelna nespojivost (inkompatibilitet) — su pitanje svrsishodnosti. Ali osnovne organizatorne crte dane su s trodiobom: država, pokret, narod, te smjeraju za tim, da se država, pokret, narod *razlikuju, ali ne razstavljaju, povezuju, ali ne stapaju.*

Povezanost između države i stranke ne da se obuhvatiti dosadašnjim pojmovima o državi i nedržavi, stranci i ne-stranci. Sva uplitanja sudova u stvari države i stranke, izgrađena na takvim alternativama (što počiva na liberalnom idealu utvrđivanja istine, koje se odigrava u neprestanim pravnim sporovima), protuslove trodiobnoj konstrukciji države. Bit će nužno osigurati pristalo razgraničenje različitih oblasti prokušanim ustanovama, kao na pr. iztraživanjem sukoba nadležnosti i tako očuvati sudove u probitku njihove nezavisnosti od opasnosti političke oblasti. Jer je lako moguće, da se otvoreni i skriveni neprijatelji nove države posluže starim političkim sredstvima, te da označe neko pitanje kao »čisto pravno pitanje«, kako bi državu ili pokret stavili pred sud, pa da se

na taj način — pomoću ravnopravnosti stranaka pred sudom, koja je sadržana u logici parničnog postupka — nametnu kao ravnopravni državi i pokretu. Naknadno izpitivanje zakona, što su si sudovi dopustili u weimarskoj republici obzirom na državne zakone, ne dolazi u obzir naprava zakonima državne vlade. Jer prvo, ova ovlast vlade na izdavanje zakona jest ustavnopravnog značaja, drugo, radi se kod tih zakona u isto vrijeme i o činima vlade, koja je pravom izdavanja zakona opet uzpostavila pravi pojam »vlade«; treće, takvo uplitanje sudova daje se opravdati samo dvodiobnim shvaćanjem o državi i ne-državi, dok je naprotiv potpuno nespojivo s novim trodjelnim totalnim sustavom političkog jedinstva.

Bilo bi krivo i opasno ovdje dalje upotrebljavati staru diobu na pravo i politiku, te postavljati alternativna pitanja, da li je to državno ili nedržavno, javno ili privatno, pravno ili političko. Nalazimo se tu pred potpuno novim državnopravnim problemom. Nacionalno-socialistička stranka nije država u smislu stare države, ali nije ni nedržavno-privatna ustanova u smislu starog suprotstavljanja državnog djelokruga i djelokruga slobodnog od državnih zahvata. Stoga se ne mogu na pr. gledišta o jamstvu, napose o društvenom jamstvu za zloupotrebu službe, prenieti na stranku ili jurišne odjele. Isto se tako ne smiju sudovi mišati pod bilo kojom izlikom u nutarnja pitanja i odluke stranačke organizacije i time izvana lomiti njeno načelo vođe. Nutarnja organizacija i stega stranke, koja je temeljem državi i narodu, njena je vlastita stvar. Ona mora u najstrožoj samoodgovornosti iz sebe razviti svoja vlastita mjerila. Stranačka mjesta, kojima je povjerena ta zadaća, imaju paziti na funkciju, o kojoj ne ovisi ništa manje nego sudbina stranke, a time i sudbina političkog jedinstva njemačkog naroda. Tu golemu zadaću, u kojoj se gomila i ciela opasnost političkog života, ne može nikoje

drugo mjesto, a najmanje građanski sud, koji sudi po sudstvenim propisima, oduzeti od stranke ili ju-rišnih odjela. Ovdje se ona oslanja samo o sebe.

II.

1. Nova trodjelna izgradnja države 20. stoljeća već je davno pretekla dvodjelnu liberalno-demokratsku shemu 19. stoljeća o državi i ustavu. Sve do u pojedinosti zakonodavne, upravne i sudske organizacije, da, čak sve do posljednjih dielova tobože sasvim abstraktnih teorija i pojmova, ovladala je ta dvodioba građanskom pravnom državom 19. stoljeća. To se izražava »ideološki« (tipična i specifična rieč liberalnog 19. stoljeća) u poznatim i omiljenim, promjenljivim i zamjenljivim, sad »oscilirajućim«, sad alternativnim suprotstavljanjima prava i moći, prava i države, prava, politike, duha i moći, duha i države, pojedinca i zajednice, države i društva i t. d. Ipak ima dvodioba i vrlo konkretno, konstruktivno organizatorno značenje. Ona si je, da preuzmемо snažan izraz ministra Dra Franka, stvorila vlastito »oblikovanje stvari«, koje odgovara njenom duhu. Posljedice, kako »liberalne ideologije« tako i dvodiobne konstrukcije o državi vladaju sve do danas pravnim mišljenjem kao i načinom izražavanja pravnika odgojenih u liberalnom sustavu. Samo dvodjelno konstruiranu državu naziva liberalac »pravnom državom«, drugačije konstruirana država »nema ustava«, nije »ustavna država« i naravno nije »pravna država«, nije »slobodna«, nego je »autokracija«, »diktatura«, »despocija« i t. d. Rječnik ove političke borbe tu je vrlo bogat, ali u stvari — naime u pogledu političkog iskorištavanja određenog pojma o »pravu« i »pravnoj državi« — uvijek isti. Stoga je potrebno, da postanemo svjestni ne samo one suprotnosti, koja se nalazi u nazoru o svijetu, nego i konstrukcije o državi, koja je na tome izgrađena, te njene institucionalne i poj-

movne izgradnje. Inače će ponajprije liberalno mišljenje potisnuti pokret u područje države, a tada državu, putem »pravne države«, u državi oprečno »pravo« t. j. u liberalni sistem 19. stoljeća.

Dvodioba počiva na opreci između države i slobodnog pojedinca, državne moći i pojedinačne slobode, države i od države slobodnog društva, politike i nepolitičke, pa zato neodgovorne i nenadzirane privatne sfere. Iz ove dvodiobe razjašnjuje se tipična dvodiobna ustavna shema građanske pravne države, koje se ustav, kako je poznato, sastojao iz jednog diela o temeljnim pravima — naime temeljnim i slobodnjačkim pravima društva, koje se sastojalo iz slobodnih pojedinaca i koje je bilo slobodno t. j. ne-državno i ne »ustrojeno« — i iz organizacionog diela, t. j. normiranja, koje je vezalo i ustrojavalo državu. Liberalna temeljna prava nisu ustav u organizacionom smislu, naprotiv ona označuju ne-ustrojenu oblast slobode, koja sama sebe organizira; dok je organizacioni dio državnog ustava ustav države, t. j. vezivanje, ograničavanje i stezanje političke moći države. T. zv. »primitak zakona« imade svrhu, prije nego sve druge državne djelatnosti, da politički podvrgne državu pod tobože nepolitičko društvo; jer zakon je u tom sistemu poredka bitno zaključak parlamenta, a parlament zastupnik ne-dravnog društva naprama državi. Obćenito priznato organizaciono načelo t. zv. diobe vlasti s trodiobom na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast imalo je isti politički smisao t. j. da podijeli državnu vlast, da bi ne-državno društvo moglo vladati i djelotvorno »nadzirati« državnu »izvršnu vlast« t. j. stvarnost državnog zapovijedanja. Sve je bilo udešeno tako, da rukovodi i nadzire političku moć države i da štiti područje slobode društva od »zahvata« države. Od države nezavisno sudstvo trebalo je dati pravno i procesno osiguranje zaštiti protiv države. Sudstvo je imalo u tom ustavnom sistemu organizatorski zanimivo mjesto

između državnog, zapoviednog mehanizma i od države slobodne društvene oblasti, pa je tako s jedne strane spadalo u državno činovništvo, a s druge strane je bilo nezavisno od službenih uputa svojih pretpostavljenih; ono je stoga bilo zgodno sredstvo za političko utjecanje i upravljanje te države u ime »prava«. Temeljna i slobodnjačka prava liberalno-demokratskog državnog i ustavnog sistema su po svom smislu bitno prava privatnog pojedinca. Jedino i samo iz tog razloga mogu važiti kao »nepolitička«. Ona stoga nisu nikakvo načelo za izgradnju države, nikakav ustav, nego samo načela, koja su ovladala državnim ustavom i koja su trebala dati državi njen smisao i cilj, njeno opravdanje i granice. *Dakle liberalna konstrukcija države i ustava jednostavno i neposredno suprotstavlja državu i privatnog pojedinca.* Samo s gledišta tog suprotstavljanja prirodno je i puno smisla nastojanje izgraditi cielu zgradu sredstava i ustanova pravne zaštite, kako bi se zaštitio bezpomoćni i nezaštićeni, siroti, osamljeni pojedinac pred moćnim Leviatanom, »državom«. Samo u svrhu osiguranja sirotog pojedinca imade smisla većina ustanova pravne zaštite u t. zv. pravnoj državi i samo se tako dađe opravdati, da je zaštita protiv države uvijek sve sudstvenija i sve više završuje u odluci sudačke instance, koja je od države nezavisna.

Ali sve to postaje podpuno bezsmisleno, čim jaka *kollektivna društva ili organizacije* zaposjednu nedržavno-nepolitičku oblast slobode i čim te nedržavne (ali nikako ne nepolitičke) »dobrovoljne organizacije« sve jače i čvršće, s jedne strane, obuhvaćaju pojedince, a s druge strane nastupaju naprama državi pod različitim pravnim naslovima (kao narod, kao društvo, kao slobodno građanstvo, kao radni proleteriat, kao javno mišljenje i t. d.). Iza tog zaštitnog zida, koji služi za osiguranje pojedinačne slobode nepolitičkih pojedinaca, kojima je potrebna zaštita, skrivaju se tada po-

litičke sile različite vrste. Nedržavna, ali kako je rečeno, podpuno politička društva ovladaju tada, kako (putem zakonadavstva) državnom voljom, tako (društvenom i »čisto privatno pravnom« prisilom) i pojedincem, koga mediatiziraju. Oni postaju pravi i stvarni nosioci političkih odluka i rukovoditelji državnim sredstvima moći, ali oni vladaju iz ne- »javne« individualne oblasti, koja je slobodna od zahvata države i ustava, te time izmiču svakoj političkoj odgovornosti i opasnosti. U državnim ustavu liberalno-demokratske pravne države nisu se uobće nikada mogli pravno pokazati *onim*, što su u političkoj i društvenoj stvarnosti bili, jer liberalna dvodiobna shema nije imala za njih mjesta. Svaki pokušaj, da ih se uvrsti unutra, razbija liberalno-demokratsku državu i njen sustav. Ako potom uspije tim udruživanjima domoći se položaja i sredstva državne moći putem političkih stranaka, kojima oni vladaju — a to predstavlja tipični razvitak — tada paze na *svoje* prohibicije, pozivajući se na državni autoritet i zakone; oni uživaju sve prednosti državne vlasti, a da ne napuštaju prednosti politički neodgovorne i nenadzirane oblasti slobode, koja je tobože nepolitička.

Iza zavjese liberalno-demokratske slobode i građanske pravne države mogao je na taj način nastati pluralistički sustav mnogostranačke države, kakav je osobito bio karakterističan za četrnaestogodišnje razdoblje weimarskog ustava u Njemačkoj. Veći broj političkih stranaka najrazličitije vrste, sindikati i gospodarska društva, crkve i vjerska društva, čvrste i često čak u sebi zatvorene narodnjačke, vjerske ili kakve druge organizacije — potajno bi se sporazumile o vršenju državne vlasti i o podjeli narodnog dohodka. Kako bi se dalo reći o idealnoj demokraciji, da ona počiva na »dnevnom plebiscitu«, tako bi se dalo reći o pluralističkom sustavu, da se on integrira samo u »dnevnim

kompromisima« raznovrstnih sila i društava i da samo u tome postoji, pri čemu taj kompromis znači, kako je zgodno rečeno, »uvek povezivanje boljega na lošije« (K. Fiehler). Ustavno pravo takvog sustava mora po svojoj nutarnjoj logici postati čisto instrumentalnim, tehničkim oružjem, kojeg može upravljati svatko protiv svakoga, pa čak i tuđin i neprijatelj države protiv domaćih, tako da su svi sudionici sustava prinuždeni da silom prilika zloupotrebljavaju sve legalne mogućnosti. Skupine ili društva, koja su u manjini, i kojima ne uspieva priključiti se u neku koalicionu većinu ili u neki kompromisni posao, moraju nužno svoje, ma kako neliberalne ili antiliberalne ciljeve i načela braniti protiv države s liberalno-demokratskim dokazima i metodama. Svi pojmovi i ustanove takvog sustava moraju postati krivi i bezsmisleni. Ja sam već prije ustaio, da vlast vladâ weimarskih koalicija ne počiva na njihovoj legalnosti, nego na političkom iskorištavanju političkih premija, koje daje legalno posjedovanje vlasti. Svi politički činbenici, većina i manjina, vlada i oporba, narodne i međunarodne, narodnjačke i protunarodnjačke stranke, koristile su se bezobzirce svim legalnim mogućnostima i svim položajima, koje su oni zaposjeli, a koje je davala vlast u takvom državnom i ustavnom sistemu, jer je ustav postao tek funkcionalističko, neutralno sredstvo, a obstanak političkog jedinstva naroda običnim nuzproizvodom »dnevnog kompromisa«.

Dvodiobna struktura dosljedne »pravne države«, koja se temelji na obćenitosti države i pojedinca, jest i ostaje podpuno netočna i neprobavljiva upravo napram stvarnosti političkog i društvenog života, kojim su ovladale politički snažne, nedržavne ili naddržavne organizacije. Ona može razlikovati samo legalnost i nelegalnost, ali nikako ne pravo i nepravo, niti priatelj i neprijatelja.

Dva primjera neslaganja svakoga liberalno-demokratskog ustava sa stvarnosti današnjeg političkog i društvenog života zorno će nam pokazati to stanje.

a) U samom sebi pun protivurječja glavni dio (o temeljnim pravima) weimarskog ustava, koji ukida samog sebe i organizacioni dio weimarski ustav bio je, odgovarajući liberalno-demokratskoj shemi, sastavljen iz dva diela; ali drugi dio sadrži pod naslovom »Temeljna prava i dužnosti Niemaca« samo malenim dielom liberalna slobodnjačka prava pojedinaca. Uz to bi htio taj dio ustava zadovoljiti stvarnost današnjeg društvenog života. Zbog toga zajamčuju i sadrže mnogobrojne druge odredbe toga »diela o temeljnim pravima« nešto, što se podpuno protivi liberalno-demokratskoj konstrukciji ustava, ka na pr. javno-pravne ustanove i zahtjeve crkava i vjerskih društava, javno-pravnu ustanovu državnog činovništva, javno-pravnu ustanovu občinske samouprave. U tom su dielu ustava priznati i sindikati i poslodavačka društva, premda su oni više voljeli da ostanu privatno-pravna, pa čak i pravno nesposobna društva. Da jaka kolektivna društva kao sindikati budu »priznati« u državnom ustavu i uzprkos toga hoće i mogu da pravno ostaju čisto privatno-pravna društva, značajno je za pometnju takovoga državnog sustava. Ali i ostale javno-pravne ustanove, spomenute u dielu temeljnih prava — crkve, občine i državno činovništvo — nisu se mogle u takvom sustavu nikako odreći pomoći istodobno u velikom obsegu na jednoj strani različitih političkih stranaka, a na drugj strani privatno-pravne podpore pomoćnih organizacija. Na crkve se nisu priključile ili oslonile samo političke stranke, nego i snažna privatno-pravna društva s mnogobrojnim djelomično bar trpljenim vjerskim, kulturnim i društvenim društvima. Občine i občinski savezi znali su se s pomoću građansko-pravne i trgovačko-pravne sposobnosti svakojake vrste gospodarski osamostaliti i

otrgnuti se državnom nadzoru. Pokraj javno-pravne ustanove državnog činovništva nastali su i veliki činovnički sindikati privatnog prava. Da, pluralistička država sastojala se konačno samo od unakrstnih veza i načelne povezanosti i spajanja privatnog i javnog interesa i funkcija. U takvome sistemu moglo se istodobno biti parlamentarni zastupnik, pomoćnik u državnom vieću, visoki državni činovnik, visoki crkveni dostojanstvenik, visoki stranački funkcioner, član nadzornog vieća različitih društava i još mnogo toga; da, taj čudesni sistem funkcionira uobće samo pomoću takvih unakrstnih saveza. Sve je bilo spojivo sa svačim, a Njemačka je bila »zemlja bezgraničnih kompatibiliteta«. Iza dvodiobe liberalno-demokratske ustavne sheme bujao je anarhički pluralizam društvenih sila u kaotičkom kovitlanju državnog i nedržavnog, javnog i privatnog, političkog i fiktivno nepolitičkog života.

b) Drugi zorni primjer nedostatnosti dvodiobe ustavne sheme pruža poviest plana za *gospodarski ustav*, koji je tobože čak bio »usidren« na kraju diela o temeljnim pravima u weimarskom ustavu. U liberalno-demokratskom dvodjelnom sustavu nemoguć je gospodarski ustav. Ono se ili stvarno provodi — a tada ukida cjelokupni dvodjelni sustav; ili je za praksu sasvim beznačajna takva sporedna ustanova, kakva je na pr. bila privremeno državno gospodarsko vieće, uvedeno naredbom od 4. V. 1920., koje je osalo bez spomena vrijednog značenja. Čak nije ni bila toliko kriva svjestno zlobna volja svih stranaka, zainteresiranih na pluralističkom sistemu, koliko dosljedna unutarnja logika weimarske liberalno-demokratske države, što su višestruki pokušaji, uvesti konačno i stvarno državno gospodarsko vieće, morali bezpomoćno doživjeti neuspjeh. Društvo ili gospodarski ustav moguć je samo u suvremenoj državi trodiobnog sustava.

2. Danas ne spoznajemo samo unutarnje suprotnosti takvog pluralističkog sustava, koji se skriva iza legalnosti liberalno-demokratskog ustava; već osim toga osjećamo naš trodiobni državni sustav u poredbi s liberalno-demokratskom dvodiobom (država i društvo, ili država i nepolitička slobodarska oblast) i kao sasvim jasnu pretpostavku političkog poštenja i čistoće. Dvodioba nam se prikazuje još samo kao zastiranje i skrivanje nedržavnih, a u nikojem slučaju ne nepolitičkih, nego štaviše nadržavnih, a često i protudržavnih sila i snaga, koje su mogle igrati svoju ulogu kao politički odlučujuće veličine pod zaštitom liberalnih sloboda u potaji, anonimno, nevidljivo i neodgovorno.

I u političkim tvorevinama i ustanovama prijašnjih vremena prepoznamo danas, kroz sva zastiranja slobodom i jednakosti, prave državotvorne veličine i organizacije. Jer prošlost dobiva svoje svjetlo od sadašnjosti i svaki spoznajni duh jest sadašnji duh. Tako sada vidimo, da u nekim vremenima i u nekim državama na pr. crkva sa svojim klerom ili određenim redom preuzima ulogu državotvorne organizacije; u drugim slučajevima mogao je tu funkciju izvršivati neki potajni red kao slobodni zidari; u pomorskim i trgovačkim državama često je bio cjelokupni poredak političkog jedinstva nošen od gospodarstva ili određenog poslovnog staleža. A može se zamisliti i mnogobrojne unakrstne veze. Ali ćemo uvijek, pri današnjem stanju naše političke svjesti, doći na onaj trodiobni sustav i na pitanje o državotvornoj organizaciji, a liberalno-demokratsku ustavnu shemu, koja suprotstavlja državu i pojedinca, organizacionu normu i slobodarska prava, shvatit ćemo još samo kao fasadu. Tim veće i snažnije prikazuje se sada djelo i zadaća nacionalno-socialističkog pokreta u Njemačkoj, koji otvoreno priznaje svoju poviestnu odgovornost i sa-

svim otvoreno na sebe preuzima ogromni napor i djelatnost organizacije, koja je nosilac države i naroda. Ako se osvrnemo napose na razvitak *njemačke državne misli*, jasno je, da su poviestne osobitosti kako *njemačkog činovništva* i vojske tako i nacionalno-socialističke stranačke organizacije kao i društvo i gospodarske oblasti u *Njemačkoj* vrlo znatne i neuzporedive s prilikama u drugim državama. *Njemačka državna teorija*, kako je spomenuto, nije poznavala sve do polovice 19. stoljeća, dakle do pobjede liberalnog načina mišljenja i neznanstvenog pozitivizma, dvodjelnu shemu suprotnosti između države i društva. Na pr. za Hegela tvore »korporacije« prielaz od građanskog društva k državi; za njega država ne znači ni u kojem slučaju birokratski aparat s jedne strane, a slobodno građansko društvo s druge strane. Još *Lorenz von Stein* iztiče 1865., pokraj vlasti vlade kao službene oblasti, kao bitni dio javnoga života samoupravu pokrajina, obćina i korporacija, te ona društva, koja je on dođelio javnopravnom području.

Međutim se tada gube ti državotvorni uvidi u »zadruškim teorijama« i od 1890. vlada samo još sljepoća i neovisnost tako zvanog pozitivizma. Jedan inorodni državni teoretičar mogao je obračunati s radom *Lorenza von Steina* kao »pometenom duhovitošću«. Ali iza fasada dvodiobno konstruirane liberalne ustavne države i pozitivističke nauke o državi, koja tome pripada, ostala je *Njemačka država* i u liberalnom 19. stoljeću vojnička i činovnička država i time upravna država. U toj poviestnoj činjenici leži posljednji i pravi smisao poznate izreke *Otta Mayera*: »ustavno pravo prolazi, upravno pravo ostaje«. Ta izreka pokazuje nadmoć monarhijskog činovništva, koje je bilo temelj izvršne vlasti, nad liberalnim ustavnim sustavom još zgodnije, nego što je to možda htio sam njen začetnik.

Prije svega bilo je odlučno, da je *njemačka vojska* i činovništvo u većini *njemačkih država*, napose u *Pruskoj*, vodećoj *njemačkoj državi*, cijelo jedno stoljeće vodilo sâmo *funkciju državotvornog sloja*. Podudarali su se aparat državne vlasti i državotvorna organizacija. *Njemačko činovništvo* nije nikada bilo obićni »birokratski aparat« u smislu zapadnih liberalnih demokracija. O tom činovništvu kaže *Otto Mayer* s pravom, da ono nije, »i to prije svega obrazovao stručno činovništvo, koje je izpunjavalo sva važnija mjesta, nikakvo oruđe, nego samostalna sila u državi«. To je poviestna stvarnost, koja je u *Hegelovoj filozofiji države*, u njegovoj nauci o državi kao carstvu objektivnoga razuma, našla svoj teoretski i filozofski sistem. Ali se *njemačka nauka* o državi, kako je upravo spomenuto, pod izgovorom pozitivizma ubrzo odrekla svakog znanstvenog produbljivanja i razgrađivanja tog položaja. Samo se je u naučavanju *njemačkih povjestničara* i nacionalnih ekonoma prijašnjeg pokoljenja, na pr. *Adolfa Wagnera* i *Gustava Schmollera*, održao veliki *njemački* pojam o državi, koga su pravnici izdali, te je tako ostala živa sviest, i ako je to bilo relativirano »poviestnom perspektivom«, da država obrazovanoga i nepodmitljivog *njemačkog činovništva* stoji »iznad građanskog društva«. Na taj način bila je moguća socialno-politička i kulturno-politička činovnička država. Ali to nije bilo dosta, da bi se moglo dati duhovan temelj državi, koja je bila ugrožena i iznutra i izvana. Kroz cijelo pola stoljeća skoro izključivo pravnički odgojeno *njemačko činovništvo* polako je duhovno i politički usahnjavalo u jednom, tobožnjem »pozitivizmu«. Time je ono postalo nesposobno, da izpunjava odlučne zadaće sloja, koji imade da politički vodi.

Tako dugo, dok je postojala stvarnost te njemačke vojničke i činovničke države, i dok se prema tome država mogla shvatiti kao oblast »objektivne moralnosti i razuma«, koja je stajala iznad društva, bio je moguć obstanak socialno-političke i kulturno-političke činovničke države, koja ipak nije bila puko oruđe u ruci stranih, javnih ili tajnih, vidljivih ili nevidljivih »društvenih« sila. Ipak je stvarnost takve vojničke i činovničke države neprestano udarala šakom u lice postojećem sustavu, normi i svim načelima liberalno-demokratskog ustava, dâ, i ciolom »konstitucionalizmu« 19. stoljeća. Izvanredni politički uspjeh, kojeg je postigao Bismarck od 1866. do 1871., mogao je obmanuti, da je njemačka činovnička država već od 1848. bila duhovno podpuno u defenzivi. Niti mješavina retorike i sofistike, kojom se Fredrich Julius Stahl — pravo mu je ime Joll Jolson — zauzimao za stvar pruskih konzervativaca, niti cinički pozitivizam Labanda nije bio njemačka teorija o državi i pravu; unatoč prividnoj oprečnosti svi su oni bili konačno samo krčitelji političkih snaga i sila liberalne demokracije, koja je prodirala u ime »pravne države« i marksizma, koji je neposredno iza nje nadošao.

Ipak nisu mogli niti liberalno-demokratski weimarski ustav niti četrnaestgodišnje gospodarenje pluralističkog stranačkog sistema podpuno razoriti veliku predaju njemačke činovničke države. Ali već se prije rata pokazalo, da njemačko činovništvo, koje je bilo razdijeljeno na preko 20 državnica, nije bilo sposobno samo za sebe izpunjavati obje funkcije, naime funkciju objektivnog i neutralnog aparata državne vlasti i funkciju politički vodećeg, državotvornog sloja. Bilo je naravno, da je činovništvo pokazivalo svoju pravu vrijednost sve više u stvarnoj i stručnoj sigurnosti i savršenstvu uzoritog upravnog i sudstvenog

poduzeća, nego u odgovornosti za političke odluke. Zbog objektivnosti, neutralnosti i pozitivizma nije bilo više sposobno, da samo po sebi spozna ili čak pobedi opasnom političkom odlukom državnog neprijatelja. Ono se gubilo u pozitivističkom vezivanju na zakon, koje je konačno postalo samo još legalnost parlamentarne zakonodavne države i čiji je temelj, zakon, još imao slabe veze s »pravom« u stvarnom substancialnom smislu. Jer taj je zakon bio samo još kompromisni posao jedne heterogene koalicije. Tako nije ništa ozbiljno bilo na putu političkom zahtjevu parlamentarnih stranaka za vodstvom. Za vrijeme svjetskog rata mogao se ugurati u njemačku državu sloj parlamentarnih strančara, koji nisu mogli pokazati nikakvo veće političko djelo, te koje je izniela na javu samo nužda, budući da se praznina političkog vodstva mora izpuniti bilo kako. Poslije sloma monarhijske činovničke države našlo je njemačko činovništvo u pluralističkoj stranačkoj državi weimarskog ustava od 1919. do 1932. svoje opravdanje samo još u posredničkom izravnavanju i neke vrsti stranačko-politički neutralnom, obraničkom položaju između organiziranih stranačkih interesa. Ono nije više bilo *iznad* društva, nego *između* slojeva društva. Ali time je zapalo samo u igru pluralističkog sistema; da bi se održalo, moralo je trajno postati politički suigrač i sudrug u kompromisnim poslovima, a time napustiti svoju bit i povećati pluralistički sistem još jednom veličinom. Konačno je moglo biti i najbolje zamišljeno »neutralno izravnavanje« — iako je ono sigurno nadmašavalo s moralne strane iznutra pokvareni stranački sustav, samo rdavi, nedostatni nadomjestak za nepostojeće političko vodstvo. Niti neutralno činovništvo, niti pluralistički stranački sustav i njegovo parlamentarno poduzeće nisu izpunili svoj državni zadatak niti stvo-

rili iz sebe političko vodstvo. U tom nisu nikako uspjeli.

Tek iskustva godine 1932. pokazala su tu spoznaju i na korist velike većine njemačkog naroda. Udar u Pruskoj 20. srpnja 1932. udaljuje iz Pruske vladu weimarskog sustava i oduzima joj prusku državu, snažni splet vlasti i zapovjedni mehanizam. Ali obje navodno »autoritativne« vlade Papena (lipnja 1932. do studenog 1932.) i Schleichera (studenog 1932. do siječnja 1932.), koje su se oslanjale samo na vojsku i pruski državni aparat vlasti, nisu mogle izpuniti politički vacuum, t. j. manjak političkog vodstva.

Odluka vrhovnog državnog suda od 25. X. 1932. nije doduše obnovila weimarski sistem, ali nije ni mogla dati vladi ono, što je nedostajalo, i ono, što se ona nije usudila da uzme; ta je odluka također odklonila, da spozna državnog neprijatelja kao državnog neprijatelja i da pripomogne, da ga se učini neškodljivim. Tek 30. siječnja 1933. zamijenjena je Hegelova činovnička država iz 19. stoljeća, za koju je značajno jedinstvo činovništva i državotvornog sloja, drugom konstrukcijom države. Taj je dan prema tome, može se reći, »Hegel umro«. Ali to ne znači, da je veliko djelo njemačkog državnog teoretičara postalo bez značenja i da se napustila misao političkog vodstva, koje bi stajalo iznad egoizma različitih društvenih interesa. Ono, što je na Hegelovoj moćnoj duhovnoj konstrukciji vanvremeno veliko i njemačko, ostaje i u novom obliku dalje djelatno. Samo su odstranjeni oblici Hegelove činovničke države, koji su odgovarali položaju unutar pojedinih država 19. stoljeća, te su zamijenjeni drugim oblicima, koji odgovaraju našoj današnjoj stvarnosti. Danas se daje razumjeti njemačka država kao političko jedinstvo njemačkog naroda samo s pomoću trozvuka: država, pokret, narod.

POGOVOR PREVODIOCA

Kad god se pravi izbor iz cjelokupnog djela nekog pisca, nameću se različite težkoće. Ponaoprije, čovjek je većinom ograničen brojem stranica, pa se mora odlučiti da odbaci koju stvar, koju bi inače možda uzeo u obzir. Zatim, sam pisac može da u svojim djelima iznosi nekoliko različitih misli, pa sastavljač izbora mora odlučiti, koja je misao značajnija za toga pisca, i prema tome dati njoj prednost. Ako su takove misli razsijane u kakvom većem djelu, moraju se one trgati iz konteksta, što naravno ide na štetu načina izlaganja samog pisca, načina, kojeg se osobitost tako gubi, kada se dijelovi trgaju iz cjeline i samostalno donose.

U tom pogledu rad je znatno olakšan kod pisaca, koji naginju da izlažu svoje misli u kraćem, eseističkom obliku. Takav je baš slučaj s Carlom Schmittom, profesorom državnog prava na sveučilištu u Berlinu, čiji se izbor djela donosi sada na hrvatskom jeziku. Budući da Schmitt svoje misli uglavnom iznosi u eseističkom obliku, nije trebalo skraćivati njegovo izlaganje niti kidati njegove misli iz pojedinog većeg djela. Tako je bez sumnje uspješno sačuvati onaj tipičan način izlaganja, koji čini od Schmitta jednog od najoriginalnijih suvremenih političkih teoretičara i najvještijeg dialektičara. S te strane je dakle sastavljaču bio olakšan rad.

Naprotiv poteškoće su bile u kriterijama, koje se odabralo za izbor Schmittovih stvari. S jedne strane se htjelo dati one eseje, koji karakteristično iznose najznatnije piščeve misli, a s druge strane one njegove razprave, koje se iztiču svojom aktuelnošću. Naravno da se ova dva kriterija ne moraju uvijek slagati, pa je najveća težkoća bila baš tu: pronaći za pisca značajne a ujedno i aktuelne eseje. Na svu sreću, Schmitt svoje ideje razvija baš iz promatranja i analiziranja aktuelnih događaja. U tom pogledu jedva da će se naći koga suvremenog pisca, koji bi se toliko bavio aktuelnim pitanjima i koji bi svoje temeljne zaslade toliko crpao iz njih, kao što je to slučaj kod Carla Schmitta. U sadašnjici naći one elemente, koji joj daju obilježje, koji prožimaju njenu dinamičnost, bez kojih bi ona bila mrtva stvar, a ujedno otkriti i one komponente, koji imaju trajniju vrijednost i koji se pružaju i dalje u prošlost, a za koje možemo predmievati da će djelovati i u budućnosti — to su glavna

nastojanja Carla Schmitta pri njegovu znanstvenom radu. Ovo nam možda i tumači dvie njegove dalje karakteristike: da on nema većih sistematskih djela i da su sve njegove stvari prožete političkom aktivističnošću.

Nije stoga ni čudo, da je on obratio osobitu pažnju iztraživanju sociološko-političkih pritvornosti iza tvorevina, koje nastupaju u bezazlenijem ruhu. On je majstor u traženju političke jezgre u svakoj, makar na oko i nepolitičkoj stvari. To ga je dovelo i do utvrđenja političkog momenta, utvrđenja, koje je postalo već klasičan doprinos političkoj teoriji i koje je svakako najznačajnija tekovina suvremene teoretske političke misli. Taj pojam je on najjasnije izradio u eseju pod naslovom »Pojam politike« (Der Begriff des Politischen), koji je u njemačkom dosada doživio četiri izdanja, i koji je i u hrvatskom izboru Schmittovih eseja stavljen na prvo mjesto kao uvodna razprava. Ne manje značajan je i njegov esej »Doba neutraliziranja i depolitiziranja« (Das Zeitalter der Neutralisierungen und Entpolitisierungen), u kojemu je izražen jedan od glavnih Schmittovih »leitmotiva«. Ovaj je esej stavljen odmah na početak uz razpravu »Pojam politike«, kako bi se odmah pri početku čitanja dobio uvid u temeljne misli pisca, koje se manje-više protežu kroz cijelo njegovo djelo.

Cijeli izbor u ovom hrvatskom prijevodu daje se uglavnom podijeliti u dva dijela. U prvom dijelu, koji završava razpravom »Totalni rat, totalni neprijatelj, totalna država«, nastavlja se neposredno na misli izložene u prva dva spomenuta temeljna eseja, te se pokazuje njihov razvitak i primjena kod pojedinih aktualnih pojava. Naprotiv u drugom dijelu, koji počinje s razpravom »Suprotnost između parlamentarizma i suvremene masovne demokracije« (koja je uvodno poglavlje djela »Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus«) nastoji se prikazati gledište pisca o suvremenim problemima državnog života i o razvitku same države u vremenu između dva svjetska rata. Naravno da i tu dolaze do izraza temeljne misli samoga pisca, pa se osobito u razpravi »Pojam carstva« one dalje razvijaju i konkretiziraju. U ovom dijelu jedino donekle kvari sklad velika razprava »Tri vrste pravno-znanstvenog mišljenja«, ali se taj esej namjerno umetnuo, jer on obrađuje zanimljivo pravno-teoretsko pitanje (pisac je na koncu po struci pravnik!), koje se bavi problematikom donošenja pravne odluke, dakle koje je u vezi s jednim od temeljnih pitanja državnog života. Kako je spomenuto, sve su razprave, iako su izvađene iz kojeg većeg djela, cjelina za sebe, te ih nije

bilo potrebno skraćivati osim u zadnjem slučaju, »Trojnost političkog jedinstva«, gdje su izpuštene stranice, koje se odnose izključivo na tadašnje njemačke prilike, koje danas više ne pobuđuju zanimanje.

Samostalno su na njemačkom jeziku izašle sljedeće razprave, donešene u ovoj zbirci: Pojam politike (Der Begriff des Politischen, 4. izd. 1933) i Tri vrste pravno-znanstvenog mišljenja (Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens, 1934); esej »Suprotnost između parlamentarizma i suvremene masovne demokracije« čini uvodno poglavlje djela »Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus« 2. izd. 1926., »Pojam carstva u međunarodnom pravu« tvori dva završna poglavlja djela »Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte«, 3. izd. 1941., »Trojnost političkog jedinstva« su dva poglavlja iz oveće razprave »Staat, Bewegung, Volk«, 3. izd. 1935. Svi ostali eseji su uzeti iz knjige »Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar-Genf-Versailles« 1940., gdje su sakupljeni njegovi radovi izašli po časopisima. Kod svih eseja je stavljen i godina, kada su izašli, tako da je moguće i vremenski slijediti razvitak autorove misli.

Konačno da spomenemo, da su izvan ove zbirke dosada izašla još dva autorova rada u prijevodu: u Hrvatskoj Reviji br. 2 god. 1943. prva verzija »Pojma politike« iz god. 1927., a u Rad i društvo, 1944. izlazi podpun tekst razprave »Država, pokret, narod«. Koliko je prevodiocu poznato nitko nije dosada osim njega kod nas pisao o Carlu Schmittu. Prevodilac je dao iscrpni prikaz misli i doktrine Carla Schmitta u Hrvatskoj Reviji br. 9 1943., a osim toga je prikazao pojedina njegova djela u časopisima Hrvatska Revija (br. 10, 1941.), Ekonomistu (br. 7—8, 1942., br. 9—12, 1943.)

OSOBN O KAZALO

Aleksandar I. 180
 Anschütz G. 194
 Apelt Fr. 163
 Babeuf 37
 Bacon 33, 61
 Baeumler A. 4
 Bakunjin 123, 124, 131
 Becker E. 236
 Bentham J. 104, 110, 210, 211, 229
 Berber, Fritz 167, 184
 Bergbohm C. 209
 Bergson 123, 124, 130
 Bernstein 129
 Berth E. 17
 Best, Werner 174
 Beyerhaus J. 205
 Bieberstein, von 200
 Bilfinger, Carl 29, 84, 165
 Binding, K. 200, 225
 Biscaretti di Rufia P. 164, 165
 Bismarck 19, 20, 91, 186, 262
 Bluntschli 139, 140
 Bockhoff, Ernest 78
 Bodin 205
 Bonald 41
 Bonnacasse 200
 Bossuet 30, 41
 Braneli C. 182
 Erikmann, Carl 117, 136
 Brupbacher, Fr. 124
 Budenberg, C. 205
 Burke 47, 104, 107, 110
 Cansacchi, G. 182
 Cavour 109
 Chateaubriand 47
 Churchill 37
 Clausewitz 11, 99, 100, 168
 Clemenceau 80, 102
 Cole, G. D. H. 171
 Comte, A. 52, 60, 67
 Connolly 133
 Constant, Benjamin 47, 53, 54
 Cortez, Herman 182
 Costamagna, C. 94, 95, 182
 Croce, B. 59, 123
 Cromwell 45, 101, 122
 Dahm, J. 233, 234
 Dante 85
 Davenport 185
 Dehousse, F. 79
 Descartes 61
 Dilthey, W. 68
 Disraeli 164, 182
 Donoso Cortes 39, 41, 48, 126
 Duguit, A. 230
 Eichmann, Ed. 24

Engels, Fr. 122, 129, 131
 Epp, Ritter von 173
 Evola, J. 184
 Ferrero, G. 180
 Fichte 39, 42, 43, 220
 Fiehler, C. 255
 Figgis, J. N. 19
 Fischer Williams Sir John 78, 85, 88, 90
 Frank, Hans 239, 252
 Fuller, J. F. C. 97
 Galilej 61
 Garner, J. W. 169
 Gentz 107
 Géný 229
 Gierke, O. von 18, 52, 224, 226
 Giese, Fr. 179
 Gladstone 21
 Gneist, R. von 135, 140, 223, 224
 Gottl-Ottillienfeld 237
 Grotius 61, 79
 Guizot 10, 104, 106, 110
 Gürke, Norbert 77, 169
 Hamann, Joh. G. 68
 Hammerskjöld 87
 Hansel, Al. 235
 Hasner, L. v. 136
 Haurioon 16, 200, 229 — 232
 Hegel 30, 39, 40, 43, 52, 56, 59, 127, 131, 220, 221, 222, 243, 244, 260, 264
 Henkel, H. 211, 233, 234
 Heraklit 4, 203
 Hobbes, Th. 30, 37, 38, 39, 42, 44, 61, 205, 206, 211, 217, 222, 223, 239
 Höhn, R. 170
 Hölderlin 196
 James, W. 18
 Jellinek G. 210, 213
 Jéze, G. 94
 Jung, G. 210, 216
 Jünger, Ernst 96, 143
 Kalvin 204, 205
 Kant 62, 68, 219, 222
 Karlo V. 182
 Kellog 128
 Kelsen 194, 246
 Keppler 61
 Krisip 193
 Kroell 179
 Laband 224, 225, 262
 Lafontaine 37
 Lammers, L. L. 166
 Lange, H. 233
 Laski, H. J. 20, 171

Leibniz 61
 Lenin 45, 132
 Lippmann, W. 109
 Ludendorff 96
 Luka evangelist 5
 Luther 219
 Machiavelli 7, 39, 42, 43, 86
 Maistre de 39, 41
 Mann, F. K. 145
 Martini, P. A. 75
 Marx, Karl 48, 52, 65, 122, 127 — 132
 Matija evangelist 5
 Maunz, Th. 184
 Mayer, O. 200, 260, 261
 Metternich 180
 Meyer-Anschütz 137, 226
 Michels, R. 109
 Mill, J. St. 104, 110
 Mommsen 24
 Monroe 159, 281, 286
 Montalembert 126
 Montesquieu 106, 110
 Mosca, G. 104
 Mussolini 134
 Murgur 131
 Napoleon I. 53, 101, 132
 Naumann, Fr. 106, 110
 Neesse, G. 170
 Newman, kardinal 21
 Newton 61
 Nietzsche 4
 Oppenheimer, Fr. 55, 56
 Ostermayer, G. 160
 Paine, Th. 38
 Papen von 264
 Pascal 61
 Pearse, P. 133
 Pfeleiderer, O. 144
 Pindar 193, 196
 Planck, M. 216
 Platon 4, 5
 Plessner, H. 184
 Popitz, Joh. 144, 225, 236, 237
 Preuss, H. 106, 110
 Prevost-Paradol 110
 Proudhon 33, 122, 124, 126 — 128
 Pufendorff 33, 37, 62, 118, 219
 Rappard 95
 Raschhofer, H. 80
 Rathenau, W. 57, 71
 Rein, A. 185
 Renan 128
 Renard, G. 232
 Renner, Karl 8
 Ritterbusch, P. 244
 Romano, Santi 94, 163, 164, 165, 202, 203, 229
 Rousseau, I. J. 62, 117, 118

Royen, J. A. 75
 Rumelin, M. 210
 Saemisch 144
 Saint-Simon 70
 Saitzev, M. 144
 Saleilles 229
 Sandiford, R. 177
 Schaefer, H. 4
 Schaffstein 233, 234
 Scheler, Max 71
 Schelling 221
 Scheuner, M. 76, 176, 185
 Schindler, Dietrich 77, 78, 88
 Schleicher 264
 Schmitt, Carl 47, 76, 77, 78, 81, 84, 138, 163, 175, 176, 179, 183, 184, 201, 211, 232
 Schmoller, G. 261
 Schumpeter, J. 57
 Scillière 42
 Snow, Freeman 75
 Sombart, Werner 161, 242
 Sorel G. 17, 71, 122, 124 — 131
 Spaight, J. M. 172
 Spencer, H. 53, 67, 101
 Spengler 71
 Spinoza 37, 61
 Spranger, E. 135
 Stahl, Jolson 40, 48, 262
 Steding, Chr. 84, 168
 Stein, L. von 48, 135, 221, 224, 225, 231, 260
 Stein, Freiherr von 45
 Stendhal 131
 Stuckart, W. 166
 Suarez 61, 62
 Swoboda, B. 24
 Taine, H. 39
 Tallreyrand 146, 150, 180
 Tertullian 204
 Thoma, R. 7, 139, 180
 Tocqueville 46
 Tönnies 52
 Triepel, Heinrich 225
 Trocki 133
 Troeltsch, E. 42, 71
 Vico 60
 Wagner, Adolf 261
 Waldecker, L. 138
 Walz, G. A. 76, 80, 81, 184
 Weber, Alfred 117, 118
 Weber, Max 71, 106, 110
 Wegner, A. 29
 Wesendock, Fr. 184
 Wilson, W. 76, 87, 92, 95
 Windelband, W. 185
 Wohlthat, H. 173
 Wundham, Lewis 109
 Ziegler, Leopold 47, 71

STVARNO KAZALO

Abesinija 32 i d., 97
anarhizam 38, 122 i d.
Boljševizam 105, 119, 121, 131, 132, 161, 243
budžet v. proračun
buržoazija, buržuj 16, 30, 40, 46, 52, 125, 130, i d.
Carstvo, u međunarodnom pravu 85, 159 i d. 220; — i prostor 173, 176, i d.
case law 211, 228
cenzura filma i radia 153
cezarizam 121
codex iuris canonici 138
erkva 19 i d. 248
Činovništvo 244, 247
čovjek i čovječanstvo 32, i d., 37, i d., 45, 52, 87, 160
čuvár ustava 138, 200
Debellatio 91 i d.
decizionizam 188, 203, i d. 217
demokracija 111 i d., 125, 255
depolitiziranje 38, 51, 58, 67, i d., 151, 248
diktatura 54, 105, 128., 206, 222, — proletariata 121 i d., 129 i d., — direktna akcija 121
diskusija 104, 107 i d., 124, 148
država 7, 21 i d., 38, 56, 66, 75, 165, 170, 221, 240; — absolutna 138; — i aparat 170, 248; — činovnička 244, 248, 260 i d., — i gospodarstvo 141 i d., — neutralna 7, 67, 134, i d., 151; — i d., — i politika 6; — kao poredak prostora 171; — kao samoorganizacija društva 142 i d., — upravna 137; — totalna 7, 77, 102, 134, 442 i d., 151 i d., — zakonodavna 137 i d., 210; država, pokret, narod 237, 240 i d.
državni raison 138
državno jedinstvo 21, 240 i d.
družtvo 7, 18, 38, 49, 135 i d., 222 i d.
dualističke konstrukcije: država i društvo i t. d. 135 i d., 240, 247, 252 i d.
Ecole de l'exégèse 208
elita 65, 73, 106, 110
Englezka i englezko carstvo 113, 163 i d.

englezki pomorski rat 100
Fakticitet 197, 213 i d.
fašizam 95, 105, 119 i d., 133, 182, 249
Francuzka 46
Gospodarski ustav 258
gospodarstvo 3, 26, 40, 49, 53, i d., 130, 141, 145
građanski rat 8, 9, 21, 23, 24, 76, 167
Hegemonija 165
homogenost 91, 112 i d.
hostis 5, 24, 25
Imperializam 113, 159, 175
industrijsko društvo 70
institucija (ustanova) 199, 200, 229 i d.
intervencija 113, 159 i d.
Italija i Liga naroda 93 i d., 187 — sankcije protiv 97, 98
ius belli 23, 25
izbori 157 i d.
iznimno stanje v. skrajnji slučaj
Jednakost 86, 111 i d., — ljudi, obća 115
Japan 92, 98, 186
Kazneno pravo 234
Kellogov pakt 28, 29
kolonije 113, 179, 181
kulturna borba (Bismarckova) 19
Legalnost 150, 207, 210, 245
legitimnost 76, 126; — i status quo 59
liberalizam 38, 39, 46 i d., 80, 121, 126, 153, 224, 241, 252 i d.
Liga naroda (ženevska) 34 i d., 58, 90, 91 i d., 261, 265; — i neutralnost 77, 90, 168; — i švicarska 89
Marksizam 7, 121 i d.
međunarodno pravo 75 i d., 101, 159 i d., 180 i d.
mir 7, 43; rat i mir 74, 98, 177, 183
mit politički 121 i d., — o vrlini 62, 124
monarhija 36, 106, 111, 201
Monroeova doktrina 181, 186
more u međunarodnom pravu 177
nacionalni socializam 25, 163, 166, 169, 232, 238, 243, 247, 259
napadač 86, 90
napredak, mito 51 i d., 64

neprijatelj 1 i d., 45 — totalni 96 i d.
neutralci, kao jamci međunarodnog prava 75, 168
Neutralnost: 1. nutarnjodržavna, pouvoir neutre 69, 79, 81, 142 i d., 263; 2. međunarodnopravna 76 i d., 85 i d., 160, 177, 3. — i totalnost 77; 4. — i pojam carstva 84; 5. obći proces neutraliziranja 60 i d.; 6. — i švicarska 77, 88; 7. diferencialna 88
nomos basileus 193., 195, 196
normalno stanje 24, 190, 202
normativizam 188, 191 i d., 207 i d., 227
Obće pravo glasa 114
Pacifizam 13, 69
parlamentarizam 54, 103 i d., 125, 133, 141, 147 i d., 158
pluralitet lojalnosti 149
pluralizam 18 i d., 74, 115, 148, 155 i d., 255, 258, 263 — svieta država 31, — svieta objektivnog duha 74
politika 1 i d.; — polemički smisao o pojmu 7
pomorsko ratno pravo 82, 83
poredak (konkretni) 187, 191 i d., 219, 227, 229, 238
porezno pravo 235
pozivizam (pravni) 207 i d., 224, 230, 233 i d., 261
pravna država 20, 49, 153, 200, 201, 212, 222, 223, 236, 252, 256 — feudalno-staležka 137
pravna znanost 188
pravnici (pojam) 238
pravo 7, 44, 205, 209 i d., 217 i d., 246
pravo pljenitbe 83
pravo razuma 218
prijatelj 1 i d.
proglašavanje neprijateljem 24
proleter 16, 52.
proračun i vojska 137, 142
protektorati 31, 113, 179
Pruska 91, 94, 97, 101, 102, 158, 181, 226, 260 — udar od 20. srpnja 1932. 264
Radio 153
rat 5, 9 i d., 27 i d., 40, 54, 75, — pravedan 27, 86 i d.; — boraca 97, 101; — među državama 163 i d. 183; — na kopnu 100; — i neprijatelj 96 i d.; — nediskriminirajući 76, 87, 183; — i represalije 98; — protiv rata 13, 14, »proklinjanje« 29, 33; — totalni 97 i d., 184; — pomor-

ski 100; — trodimenzionalni 9, 100; međustanje između rata i mira 98
ravnoteža država 167, 182 i d.
Reich v. carstvo
reparacije 9
republika 7, 36, 51
romantizam 47, 62,
Rusija 46, 93, 95, 122, 132
Samouprava 137, 248
sindikalizam 124
skrajnji (ozbiljan) slučaj 2, 12, 16, 138
slobodni zidari 133
socializam 47, 125, 127, 155
srednjeevropska država 137
stato corporativo 242 — neutrale e agnostico 67
status quo 44, 59, 73, 76, 111, 177
stranačka država (pluralistička) 8, 17, 19 i d., 154, 201, 247, 255, 263
stranka i država 249 i d.
stranke 155, 242 — aktivističke 156
sudac, pravo izpitivanja 139
sudstvo i sudstvena država 137 i d., 195, 196, 248, 253
suverenost 16
Španjolski, građanski rat 98, 187
Tehnika i neutraliziranje 62, 69 i d.
totalnost 16, 96 i d., 138 i d., 151 i d., 222
tri stadija, zakon 52, 60, 67
Turska 181, 186
Univerzalizam (međunarodnog prava) 76, 77, 164, 172; — i Liga naroda 165, 172; — i englezki imperij 164; veleprostor protiv univerzalizma 161 i d., 180
uprava 137
upravni akt 137
ustavnost zakona 140
vjera i politika 14, 25
vjera u tehnicitet 63, 72
voda 237, 240
vojnici i civilisti 99 — i političari 11
vojska i državna uprava 226, 227
volonté général 117
weimarski sustav 25, 158, 251, 255 i d., 262
Zakon 137, 193, 195, 205 211 i d., 246
zakonodavstvo 141
zaštita manjina 80
zaštita i poslušnost 30
zračni prostor u međunarodnom pravu 171

SADRŽAJ:

	Str.
Pojam politike	1
Doba neutraliziranja i depolitiziranja	59
Međunarodnopravna neutralnost i neutraliziranje...	74
Vae neutris:	85
Sedma promjena ženevske Lige naroda	91
Totalni neprijatelj, totalni rat, totalna država	96
Suprotnost između parlamentarizma i suvremene masovne demokracije	103
Politička teorija mita	121
Obrat prema totalnoj državi	134
Razvitak totalne države u Njemačkoj	151
Pojam carstva u međunarodnom pravu	159
Tri vrste pravnoznastvenog mišljenja	187
Trojnost političkog jedinstva	240
Pogovor	265

IZPRAVITI:

Na str. 243 redak 10 odozdola namjesto konstruktivno
treba biti konstrukciono.

PROSVJETNO - POLITIČKA KNJIŽNICA

NIZ B

donosi djela iz pojedinih grana društvenih znanosti, koja se iztiču jasnom obradbom i suvremenom temom, kao i uvođenja u pojedina znanstvena područja od šireg interesa.

DOSADA IZAŠLO:

Kai Sheng Chen: Zadatci, granice i provođenje ratnog gospodarstva — str. 152 s 4 tabele.

Wilhelm Mühlmann: Rat i mir — str. XVI — 238.

Carl Schmitt: Pojam politike — str. XVI — 240.

U PRIPREMI:

Gaetano Mosca: Počela političke znanosti. Klasični sociološki prikaz sila, koje pokreću politički svijet i prva suvremena obradba značenja teorije elita u društvenom životu.

C. du Pasquier: Uvod u filozofiju prava. Pregledan prikaz glavnih temeljnih problema suvremenih smjernica u pravu.

Rudolf Kjellen: Država kao oblik života. Jedno od prvih djela, koje je otvorilo vrata modernom sociološko-dinamičkom shvaćanju države, upućujući da ju se treba promatrati u njenom totalitetu.

